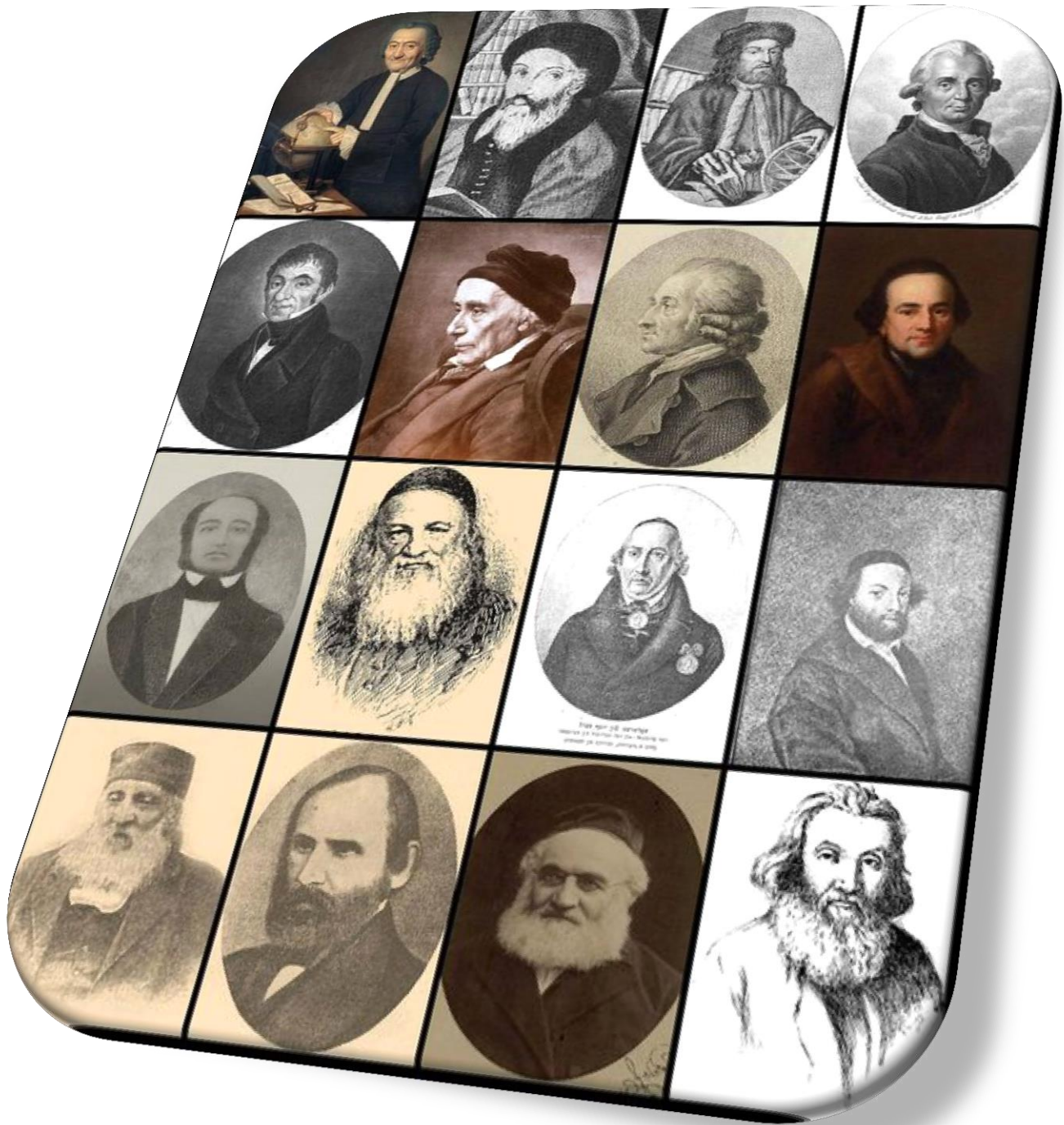

המאבק על החינוך היהודי

תוכן

2	.....תוכן
3	.....הקדמה
7	.....מכתב
9	.....יריית הפתיחה
14	.....מהפכת הנאורות
28	.....נאורים בברלין
44	.....היו כחולמים
62	.....מהפכה מושגת בכח
67	.....אלו מחנכיך ישראל!
82	.....הידלדלות ברלין
90	.....לא מביטים לאחור
108	.....מחייכים מול השקיעה
122	.....המלחמה האחרונה ברוסיה
134	.....רעל, כפיה, והתפכחות
152	.....מחקר מגוייס למהפכה
164	.....מה אומרים בבית המדרש?

הקדמה

המאבק על החינוך?

'חינוך' שום חינוך, הכל רצון לשלוט, פוליטיקה, הרבנים מבינים שאם הצעירים ייחשפו לעולם או יצאו לעבוד הם לא יוכלו לשלוט בהם, התרומות למוסדות ולבתי הכנסת יפחתו, ולא יישאר בידיים שלהם כלום. מאבק? צריכים לכפות עליהם, אזרחים לא פרודוקטיביים, שלא עובדים, המדינה צריכה לכפות עליהם.

אלו אינן זמירות של 2021, ואפילו לא של 1977, אלו ציטוטים מילה במילה מספרות המשכילים מהמאה ה-18 ואילך, מסקנות מעיסוקם המעמיק ב'בעיה היהודית'.¹

מבחינת ספרות ההיסטוריה של תולדות ישראל, תהליך החילון היה חיובי ובלתי נמנע, ולכן אין באמת עיסוק רציני בשאלה מי צדק ומי נהג בצורה הוגנת במאבקים המרים והמתמשכים האלו. ההנחה היא שחילון הוא התבגרות, חילון הוא צדק, ואם מישהו מהמשכילים לא נהגו כשורה, זה משום שעדיין דבקו בהם פיסות מהחרדיות הישנה, והם לא נהיו נאורים לגמרי.

המשכילים, השתייכו לאותו זרם בתרבות האירופית, שמכנה את עצמו כיום 'הציבור הנאור', מיעוט הסובר כי האמת בידו, תיקון העולם והצדק יכול לבא רק דרכו, ולכן זכותו לכפות את דעתו ושליטתו על הרוב. הנושא הוא לא רק אידיאולוגיה אלא קודם כל שליטה, מי ששולט צריך להיות נאור בעצמו, גם אם כרגע התנהגותו לא נאורה או לכל הפחות לא שונה מהאחר, חשוב שהוא זה שישלוט, כי רק כך יהיה אפשר לתקן את החברה, כאשר השמרנים לא ישלטו בה. כל פגמי החברה ונגעי האנושות מגיעים משליטתם של השמרנים. זה היה הכח המוביל של רודנות המהפכה הצרפתית, כמו גם המהפכה הבולשביקית בהמשך, ובזמננו המהפכה המשפטית / פרוגרסיבית, שכידוע אם

---

¹ כך כותב לדוגמא 'כתב יושר', הלועג על התנגדות הרבנים לרנה"ו: "מה רע עלינו המעשה הזה הנובע מדברי איש צר ואוייב הזה בתתו עצה לחתור אחרי דרך מבוא פרנסה לישראל... כל תשוקתינו וכל ישענו וחפצנו אך שתתרבה העניות, כי כל עוד העם דלים ואביונים ונדוכים בתוך הריפות בעלי ישאו דכיים להרבות בחידוד בלימוד הזה ובפילפול". והמאסף תקמ"ט במאמר נגד 'מרפא לשון' של רבי רפאל מהמבורג: "כל מגמתם של המוכיחים המטיפים מוסר לאסוף על ידי התוכחה זהב וכסף".

ישנו אפילו שינוי קל מהמנהג שהוחזק ע"י המהפכנים המשפטיים ייחרב העולם... כי כך קיבלו מרבותיהם נוחם עדן 'שאינ לעשות שינויים בהבג"ץ'.

כרגיל במקרים האלו, ההיסטוריה של הצד הנכון מפארת ומהללת את הנאורים, למרות שמבחינה היסטורית, הקונספציה שלהם היתה שגויה. מה שמפואר ומהולל הוא ההחרבה, הפירוק, מה שטיפש אחד יכול לעשות זה לשרוף. אבל התיאוריה שהאמינו, מתנפצת אל סלע המציאות, ואין זה פגם בנאורות, כי מבחינת החשיבה הנאורה הם עשו מה שנדרש מהם באותו רגע ('אנחנו לא פועלים של הנאורות', לא דורשים מאיתנו תוצאות! הם עשו את ה'השתדלות', להיות נאורים). למרות שלצורך יישום החשיבה הנאורה הם עיגלו פינות, עשו מה שדרשו מאחרים לא לעשות, התעלמו מכך שהם משחזרים את אותן רעות נגדן הטיפו, הכל נתפס כמשהו נקודתי, לא כמשהו שפוגם במחזור המים של הנאורות. כך לגבי המהפכה הצרפתית, כך לגבי הקומוניזם, הקיבוצים, וכך ישפטו הנאורים בעתיד גם את המהפכה הפרוגרסיבית.

השלבים קבועים וצפויים מראש: תיאוריה שמלהיבה את הלבבות של טיפוסים נאורים, פתיחת חלון אוברטון שסודק את ההסכמה כי מדובר בשיגעון, יצירת מערכת תעמולה שמכחישה את הפעילות עצמה, ובהמשך מכחישה לפחות את החסרונות הגלויים. כתוצאה מכך יצירת מערכת של הסתרה, מתוך אמונה שהחסרונות הקיימים בודאי יעברו, ולכן לא נכון לחשוף אותם לציבור, במקביל יצירת מיתוס והאדרה עצמית של התיאוריה. המנגנון הזה חוזר על עצמו שוב, עם התקדמות יישום התיאוריה, גדילת החסרונות הגלויים, והתעצמות מערכת התעמולה, במקביל חייב להיווצר גם ערוץ של כפיה והשתקה, שבלעדיו אין ל'שיטה' יכולה להמשיך, שכן באופן טבעי אנשים שפויים מביעים התנגדות. כאשר מגיעות התפכחויות מ'בכירים לשעבר', הם מיד מוקעים כלא רלבנטיים, חברי הקבוצה מגיעים לשיאים, שמי שיתבונן מבחוץ לא יאמין שאכן מדובר בדברים שנכתבו על ידי אנשים אמיתיים מתוך אידיאולוגיה, ולא בקבוצה הזויה שמרמה את עצמה ביודעין. כאשר מגיעים לשיא והבועה מתנפצת, נוצר ענף 'מחקר' שמתעד את כל אירועי הנאורות, מעלה על נס את מסירות הנפש של היחידים, מציע רעיונות איך ללמוד את מורשתם, ואיך לרתום את מורשתם לתיאוריה ההרסנית הבאה.

החלק המדהים הוא המטא-מורפוזה של הנאורים עצמם, **בשלב הראשון** הם אומרים: אנחנו בכלל לא מתכוונים ל... זה רק... אנחנו נאלצים לוותר על... כדי להגיע ל..., **בשלב השני** כבר לא ברור בכלל שהכוונה שנחשבה לנוראה לפני חצי דור, היא בעיה, היא הרי

שנויה במחלוקת, ובשלב השלישי היא כבר נהפכת לנורמה, הוותיקים המייסדים נפליטים מהמערכת כחשוכים במקרה והם שרדו, ואם לא, כתביהם נלמדים בסלחנות.

אלו דברים שראינו בעינינו בשנים האחרונות, בתחום המדיני, למשל: הסכם אוסלו התחיל בשיחות סודיות כביכול, בניגוד לחוק במדינת ישראל שאסר על מגע עם אש"ף, אלא שהמערכת העלימה עין שכך מדובר ביזמה של נאורים. רבין ופרס הצהירו שלא ימסרו שום שטחים ולא יתנו שום דבר לטרור וכו', רבין באמת האמין בזה בתחילה, פרס היה קצת יותר נאור, ובסופו של דבר העמיד אותו בפני עובדה, התקשורת התגייסה להעלים את החסרונות, להשתיק את המתנגדים. ושוב: רבין אמר, אם ערפאת ישתף פעולה עם הטרור אנחנו נעשה... במציאות, לאט לאט השלים עם 'קרבנות הטרור'. בשלב הבא טענו שפרס הולך לחלק את ירושלים, אבל פרס התלונן איך מעיזים להגיד זאת, אין לו שאלה יש משאלה, וכו'. לא חלפו כמה שנים והעמדה הרשמית של אהוד ברק וממשיכיו היתה להציע גם את חלוקת ירושלים. אבל עדיין השמאל טען לציונות. רבין גירש מחבלים מעבר לגבול, מה שלא היה עולה על דעת בן גביר בימינו. כיום כבר מדברים על זכויות האוייב כעל דבר נורמטיבי.

אותו תהליך קרה עם ההתנתקות, מתחילה נתפס כרעיון משוגע, חלון אוברטון נפתח לאט לאט, הוסבר שהם לא יעזו לעשות כלום, ושם יעזו לזרוק טיל אחד נשטח את עזה וכו', המתנגדים הושתקו, זכויות אדם הועלמו, המתיישבים נזרקו כמו כלבים, נעשתה להם דה לגיטימציה, הדמוקרטיה נרמסה, והופ, אפשר כבר להכיל את הטילים. המומחים שחתמו על עצומות שההתנתקות לא תביא להתגברות הטרור וכו', כבר חותמים היום על העצומות הבאות, העמדות עצמן משתנות וזורמות מתוך המציאות.

אותם דברים שלפני עשר שנים הסתירו, כדי לא לאבד את התמיכה הציבורית, היום מתגאים בהם. וכך בדיוק גם במהפכה הפרוגרסיבית, לפני עשר שנים שמעון פרס אמר 'ההומואים הגזימו', ורון חולדאי אמר שהם מזכירים לו מקקים, היום אותו רון חולדאי נובח מעל כל במה זמירות אחרות וכו'.

כך התרחש בדיוק גם בתקופת ההשכלה, ראשוני המשכילים הסבירו שאין להם שום כוונה לשנות משהו, לא באורח החיים המציית להלכה, ולא בהשקפה המקובלת, הם רק רוצים לשפר את מצב היהודים וכו', והרבנים שמתנגדים הם סתם חשוכים. תוך כדי התעמולה הם התחילו להאמין שהפרוייקט שלהם הוא לא רק משהו אפשרי, אלא דבר שתיוקן העולם כולו תלוי בו, הפכו את סופריהם לקדושים, הצניעו את החסרונות שמהם

הזהירו אותם, כשהסחף הפך לחילון והמרת דת, הם עברו למקום הבא וחזרו על אותו תהליך, רק ביותר גדול, השתמשו באמצעי כפיה, התעלמו מהעובדה שאותם חסרונות שעליהם הינם מוכיחים את זולתם קיימים אצלם, השתמשו בתעמולת שטנה כוזבת, שהם באמת האמינו בה. ועם הזמן הדעות שלהם עצמן השתנו, מה שבעבר הוסתר והוכחש, נהפך בהמשך לאמונה הרשמית.

ומה בדורינו? אותם שלבים בדיוק, מה שמלמד שהדברים יכולים בהכרח להתרחש רק כך. אין דרך אחרת לפרק חברה מנכסי הרוח שלה. כך נופלות אימפריות, כך תיפול אירופה המערבית, ובזה תלוי גורלה של ארה"ב וגורלינו. האם נאפשר את תהליך ההתפרקות הזה.

לכתיבת חיבור זה נתעוררתי על ידי תלמידי היקר יוסף בר יהודה, ולכן אני מביא את מכתבו, שלשמו כתבתיו את החיבור הזה כתשובה.

יהוסף יעבץ

חרבת בד עיסא, תשפ"ג

מכתב

לכבוד מו"ר הרב יהוסף יעבץ

האמת שזמן רב אני נבוך, ולא מוצא מי שיהיה מוכן להתייחס לשאלותי, הרבה מחברי אומרים 'אין הכי נמי', אתה צודק שהחברה שלנו התרחקה אלף מונים מרצון הבורא וממה שצריך להיות ולעשות, ונמשכים אחרי מוסכמות חסרות כל בסיס, אלא שאנשים מפחדים לשנות או לדבר. ואם מישהו עושה משהו קצת שונה מיד מחרימים אותו ורודפים אותו, ותמיד יש מישהו שגם יטרח לזייף ולהוסיף על האיסור עוד משהו שאפילו הרבנים לא כתבו. ואילו כשאני שואל רבנים, אומרים לי 'כך הגדולים הורו', ותו לא.

ואילו אני, רוצה להבין, כמו כל נושא בתורה, שאנחנו צריכים ללמוד אותו. הגדולים מחליטים, אבל את הסוגיא כולנו יכולים ואולי צריכים ללמוד.

השאלה היא, שלכאורה צודקים אלו שמוציאים עלינו לעז, שאנחנו לא מוכנים לקבל שום ביקורת ושום היגיון, אם אדם שואל שאלה, הוא נהפך לרשע, למרות שאין מי שיענה לו תשובה, הראש ישיבה שולח למשגיח, והמשגיח שולח למחזיר בתשובה, והמחזיר בתשובה מדבר כמו תינוק, במחילה.

מתנגדים כמו ראש בקיר לכל לימודים שהם, אפילו לא אנגלית בסיסית, מתנגדים ללימודי מקצוע, אנשים מתים ברעב ולכן לא פלא שיעשו כל רמאות כדי להתפרנס.

אומרים לי: את זה המשכילים טענו. האם זו תשובה? להיפך, במקום להילחם במשכילים ולדחוף אותם מחוץ למחנה, היו צריכים לקבל את הביקורת, לדאוג לאנשים לפרנסה, לקבל ביקורת, נניח שאיזה מנהג אחד באמת בטעות, זה לא יכול להיות? במקום להגיב לכל דבר כזה בחרם ונידוי, ואחרי זה מתפלאים שיש יוצאים בשאלה, או שבזמן המשכילים היו שנהיו חילוניים. הרי אם אתה מרגיש שיש עוול, וכשמדברים על העוול ירדפו אותך עד מוות, מה תעשה? לא תברח?

כמה בחורים שלמדו איתי אני מכיר שפשוט ברחו בגלל זה? היום הם מסתובבים ברחובות בגלל מערכת אכזרית, ובעצם חוזרים על אותה טעות של תקופת ההשכלה, המשכילים לפחות הראשונים, היו חרדים כמוני וכמוך, הם רק רצו להעביר ביקורת, לשנות משהו קטן, כדי שיחיו חיים נורמליים, ובתגובה אמרו להם רק 'חדש אסור מן

התורה', על כל שטות, שבאמת יש דעות שונות בכל נושא גם בראשונים. ואילו כיום יכריחו אותך לחשוב בדיוק כמו משגיח פלוני, ואם אתה חושב להיפך, יהרגו אותך.

האם כך היא דרכה של תורה?

אשמח לתשובתך

יוסף בר יהודה

יריית הפתיחה

דע תלמידי היקר, כי יכולתי להשיבך בקצרה, ואולי היית סומך עלי, אבל כדי לבאר לך ולחברייך היקרים, כדי שייכנסו הדברים באזניכם, אתאר לפניכם בפירוט, עד כמה שניתן, את תולדות המאבק על החינוך היהודי, מתקופת ההשכלה ואילך, ותשפטו בעצמכם, הצדק עם מי.

השאלה שהעלית, מדוע נפתחה מלחמה נגד המשכילים? מדוע לא התנהל דיון רציני האם לקבל את הביקורת? לדברייך דחו את המשכילים מבלי לבדוק ולדון בביקורת, ורדפו אותם מתוך קנאות גרידא. האמנם?

נכון הדבר, כי כל מהפכה מתפרצת ביריית פתיחה, התרחשות שמביאה את הקיטוב והמתח לכדי מאבק. שני הצדדים שהתנהגו זה לזה בסובלנות מסויימת, נאבקים כדי לקבל את הבכורה וההגמוניה.²

מה היתה יריית הפתיחה של תנועת ההשכלה?

התשובה ברורה, יריית הפתיחה בפולמוס בין המשכילים לציבור היהודי המסורתי, היא אגרתו המפורסמת של נפתלי הירץ וייזל, (רנה"ו, תפ"ו, 1725 – תקס"ה, 1805) ['דברי שלום ואמת'](#) (תקמ"א, 1781), האגרת מציעה תיקונים בחינוך היהודי, בדגש על דרך ארץ, תיקון המדות, מציאת מלאכה מכובדת, וכו'. כנגד האגרת הזו יצאו מנהיגי היהדות המסורתית במלחמה גלויה, הנודע ביהודה, רבי דוד טעבלי, ועוד, פסלו את ההצעה בחריפות גדולה, שלא משאירה מקום לספק.

הקורא את האגרת, לא ימצא בה איזה דברי כפירה, או דברי זלזול במסורת, אלא רק הצעות לתיקון ושיפור, בהסתמך על דברי חז"ל או הצעות הגיוניות.

מדוע היא זכתה להתקפה כה חריפה?

מבחינת ההיסטוריונים בני זמננו, התיק סגור: מדובר במלחמת שמרנות מול חדשנות, הרבנים התנגדו לכל חידוש, לכל שינוי, כי חדש אסור מן התורה כנודע ('חתם סופר'), ובעוד המשכילים מתאימים את עצמם למציאות, הלכה החברה החרדית והקצינה (הכינוי

---

² חילון או השכלה במובן של השכלה הנוגדת את השקפת היהדות, היו קיימים עוד קודם לכן (דוגמאות בפרק הבא), תנועת ההשכלה הייתה תנועה רוחנית שדחפה את התופעות הקיימות, העניקה להן לגיטימציה ורוח גבית.

'חרדים' נוצר במאה ה-19), עד שבעקבות 'טראומת ההשכלה' + 'טראומת השואה',³ התפתחה 'דוקטורינת דעת תורה' (ר' אלחנן ווסרמן), וממנה צמחה 'חברת הלומדים' (חזון איש), החרדים הם יצירה חדשה, שלא היתה קיימת בעבר וכו'. עד כאן דברי ההבל שמלעיטים בהם סטודנטים עד לרגע זה ממש, בורות היסטורית, בתוספת שלש שמות של רבנים, חתם סופר, ר' אלחנן ווסרמן, וחזון איש. הידד למלומד.⁴

אמנם, המכיר מעט את ההיסטוריה הרבנית, יראה שלא דוברים ולא יער, שמרנות הלכתית, אינה סותרת התאמה למציאות, העברת ביקורת על החינוך, עיסוק בנושאי פרנסה, לימוד שפות זרות וחכמות. כל אלו היו תופעות לגיטימיות עד שהתלקח המאבק בהשכלה.

פילוסוף כמו יש"ר מקנדיא נחשב לסמכות הלכתית בעיני הש"ך (שאף התכתב עם שר נכרי בעניני חכמות), היעב"ץ מספר איך למד לטינית, ואחד הדברים שהצטער עליהם, היה שאינו מצליח לבטל את המנהג לאסור קטניות בפסח. רבי יהונתן אייבשיץ היה מלומד גדול בחכמות השונות, והיה בקשר עם מלומדים נוצריים רבים (רנה"ו היה מתלמידיו, ומנדלסון קיבל ממנו מכתב תמיכה), הגר"א חניך גם ללימוד חכמה, וכמובן ללימוד ביקורתי עצמאי, הרמח"ל כתב מחזות. הנו"ב עצמו, גדול היוצאים נגד אגרת רנה"ו, היה רציונליסט שהתנגד לעיסוק בחכמת הקבלה, וגם סבר שהזוהר מוחזק בטעויות. אפילו החתם סופר, אבי ה'חדש אסור מן התורה', קיבל את הסתייגויות היעב"ץ מן הזוהר (שו"ת ח"ו סי' נט').

הנו"ב לא נמנע מלהביא את טיעוני הכפירה ולהתפלמס איתם, כמו: "הפילוסופים הנקראים עתה בלעז מטרליסטיין המה מהפכים הדברים ואומרים שאין הבריאה יש מאין, אלא כך דרכו של עולם, מעולם ועד עולם יש מיש, אבל סוף הכל במותם לאין הגמור האפס", (דרושי הצל"ח כה'). ובנו, רבי שמואל, בספרו אהבת ציון דרוש יב': "ללמוד

³ ההגדרה של דעת הזולת כתוצאה של תהליך נפשי גרידא, היא חלק מההתנשאות הליברלית, ברור שאת המחקרים באוניברסיטה פלוגית לא היה אף חוקר מסביר כתוצאה של טראומה גרידא, ענין נפשי. ייתכן שטראומה השפיעה, וייתכן שלמדו ממנה לקח בצדק, אבל השתתה של מציאות חיים שלמה על 'טראומה', היא פרשות מתנשאת שבהכרח לא יורדת לכוונת הדברים. בדומה להפיכת התנגדות ערכית למעשי תועבה, כ'פוביה', כשם שיש לאנשים מסויימים 'פוביה' ממעליות, והם צריכים להתבגר ולהתגבר על ה'פוביה'.

⁴ דוגמא קלאסית, בהקדמת עמוס אילון ל'רקויאם גרמני': "כהוגה דתי הטיף מנדלסון לדוקטרינה של תבונה כפי שפותחה לראשונה ע"י הרמב"ם במאה ה-12, והוקעה ככפירה ע"י הרבנים השמרנים בגרמניה... הוא סבר כי התבונה עצמה היא מתת האל. בלא להתכוון לכך הפך מנדלסון לאבי היהדות הרפורמית המודרנית" (עמ' 9). פשוט וקל, מנדלסון דגל בתבונה, המצאה שלו, בנוסף להמצאה שהתבונה מתת האל, זו שיטת הרמב"ם, וזה מה ש'הוקע ככפירה', למעשה זו הדעה הרפורמית, שכן התבונה מחייבת לעדכן את הדת... איזו שטחיות, דברי מנדלסון לא הוקעו ככפירה, בוודאי לא בימי מלחמת ההשכלה הברלינית, הרציונליזם לא היתה הבעיה של ההשכלה, הוא היה כלי שרת ששימש בידה לקעקע את הסדר הישן. הרפורמה לא באה כתוצאה מתבונה, אלא כתוצאה מנטישה של הדת, רפורמציה המועתקת מן הנצרות.

לשון דייטש על בוריו, ושאר דברים אשר הוא צורך גדול, ובלתי ידיעת לשון דייטש וכתבתו אי אפשר לעמוד במדינות האלה בזמן הזה, מי שאינו יודע לכתוב ולקרוא לשון דייטש לא יחשב ולא יצליח לשום מלאכה כלל, והחיוב מוטל על כל איש ואיש ללמוד את בנו הלשון ונימוסי המדינה אשר הוא דר שם". ובהמשך הדרוש הוא מצטט את 'החכם הצרפתי מאנטיסקיע' (ובהסכמתו ל'שבילי עולם' של שמשון בלוך, מעלה על נס את "המעתיקים בלשון הקודש ידיעות חמודות הממשיכים את לב האדם לטייל בהם"). בישיבות פולין היה סדר לימוד קבוע במורה נבוכים (ואף בישיבתו של רבי דוד פרנקל בברלין, וקוויאם גרמני עמ' 39). המהר"ל התקיף בחריפות עצומה את החינוך בזמנו, וטען שכל השיטה מוטעית ומוציאה עמי ארצות. מהרש"ל, הכלי יקר, ועוד רבים, כל אלו מילאו פיהם תוכחות והצעות לשינוי החינוך, רבי יהונתן איבשיץ כותב: "עיקר חטאים שבישראל הוא לחוסר פרנסה ואלו היה להם פרנסה לא סרים מדרך הישר כלל וכלל... כי בזו תליא כל עבודת ישראל לה' ואם יהיה להם פרנסה יעבדו את ה' בכל לבב", (יערות דבש, דרוש ראשון). בעל התניא כותב כנודע באגרת הקודש: "ההיתה כזו מימות עולם ואיה איפה מצאת מנהג זה באחד מכל ספרי חכמי ישראל הראשונים והאחרונים להיות מנהג ותיקין לשאול בעצה גשמית כדת מה לעשות בעניני העולם הגשמי אף לגדולי חכמי ישראל הראשונים כתנאים ואמוראים...".

הביאור של רנה"ו ומנדלסון, לא נתפס מתחילה אצל כל הרבנים כדבר שלילי מצד עצמו, רבי שלמה דובנא, שכתב את הביאור לבראשית, הראהו לחכמי הדור, והם ששו עליו כמוצאי שלל רב, בשנים האחרונות נחשף יומנו של רש"ד עם ההסכמות (פורסם ע"י ר"ד קמינצקי [בישורון כרך ח' ואילך](#)), בין המסכימים הנלהבים הגאון ר' זלמן מוולז'ין, והגר"ח מוולז'ין, (הכותב: "זה היום שקויתי מצאתי שאהבה נפשי כבוד הרב המופלג המדקדק הגדול כבוד מוהר"ר שלמה מדובנא נר"ו אשר כבר יצא לו שם ביפיו והדרו רבים שתו מי ביאורו ואחרים צריכין לו, כל מבקש ה' יבא אל אהלו, וימצא כתוב מפורש ושום שכל להבין במקרא, במאי כתיב פשטין דקרא"), הנודע ביהודה, (הכותב: "החכם המדקדק הגדול מוהרש"ד, כבר הראה עוצם ידו, יד הגדולה בדקדוק ובספר המסורה ע"פ שני חומשי התורה הראשונים שנדפסו בברלין... ומצורף לזה חיבורו הנחמד קראו ביאור, ליקט פניני אמרים מדברי גדולי מפרשי התורה והוסיף תוספת מרובה מדת טובה משלו..."), הנו"ב מבאר שם שלא הסכים לצרף גם תרגום אשכנזי, משום שיצא ממנו

ביטול תורה לנערים).⁵ מבין החותמים ראשונה: ר' שמואל לנדא בנו של הנו"ב, ר' נתן אדלר, רבו של החת"ס, ר' דוד זינצהיים, ר' שאול אמשטרדם, ועוד רבים משמנה וסלתה של יהדות אירופה (הפרטים המלאים במאמרו של רד"ק בישורון שם). רעק"א מצטט בחידושו למגילה את 'ראש המעתיקים משה דעסויאר'. ור"ש דובנא הדפיס מחדש את מחזות רמח"ל 'לישרים תהלה': "אליכם משכילי עם, אליכם בחורי חמד, המשתוקקים לדעת משל ומליצה, הרודפים לדבר צחות... לתועלת בחורי חמד, להלהיב לבותיהם אל הלשון המקודש... ולמדו את בניכם להרגיל עצמם בלשון הזה, אולי יחננו ה' וירצנו, להשיב כימי קדם שבותינו" (מתוך ההקדמה של 'לישרים תושיה', ברלין תק"מ, ע"י ר' שלמה דובנא).⁶

אך לאט לאט התגלתה הסתייגות מסוימת, עדיין לא מלחמה, אך הסתייגות. ר"י אייבשיץ לא הסכים לסמוך את מנדלסון, למרות שכתב לו מכתב תמיכה נלהב (בשנת תקכ"א: 'ששכלו שלם בתורה בסברא ובגמרא... נאמן בית ה' קראתי לו', ועוד אריכות, נדפס בכתבים עבריים של מנדלסון, ברלין תרפ"ט כרך ג' מכתב 2). היעב"ץ כותב אליו "הגדיל השמחה בראותי חשקו להשתעשע בחיבורי ולעסוק בתורה לשמה בשפה ברורה" (שם, מכתב 109). אך במכתב אחר כבר כותב לו היעב"ץ: "קשה בעיניך לכוף ראשך להודות על האמת, היה מן הראוי שלא לטרוח עמך עוד בזה" (שם, 139). רש"ד פרש מפרויקט ה'ביאור', יש סוברים שזה משום שמנדלסון השמיט חלק מדבריו, ויש סוברים שרבי רפאל הכהן מהמבורג, שהיה ראשון המתנגדים לביאור, הפעיל עליו לחץ.

⁵ רנה"ו באיגרת המליץ בכל פה וכמעט תבע ללמד את הנערים דרך הביאור של מנדלסון כדי שידעו לשון אשכנזי ויכולו להתערות בחברה האירופית, אמנם הנו"ב התנגד לתרגום אשכנזי, וכמה מן המסכימים לר"ש דובנא כתבו זאת בפירושו, אחד מהם אומר "על ביאור כולי עלמא לא פליגי" (מצוטט בישורון שם), כלומר לתרגום של מנדלסון היתה התנגדות, אבל הביאור טוב ויפה הוא. אמנם בהמשך כבר התפשטה לשון אשכנזי, ושוב תרגום אשכנזי לא היה סיבה ללימוד שפות אלא להיפך אפשרות לאשכנזים ללמוד תורה, בתקצ"א כבר הסכימו גדולי הדור ל'מקור חיים' של ר' ירמיהו היינמן (רעק"א, הכתב והקבלה, ועוד, רעק"א כותב: "אפריזן נמטיי' לי' על העולה על רוחו לזכות את הרבים להעלות על משבח הדפוס ביופי והידור ה' חומשי תורה עם התרגומים ופרש"י ותיקון סופרים לר"ש דובנא"), ואחריו הדפיסו תרגום גרמני גם רש"ר הירש, ורד"צ הופמן. וראה הערה 29.

⁶ הבעל שם ממיקלשטאט, שנחשב למקובל ובעל מופת באשכנז (תלמידו של ר' נתן אדלר מפרנקפורט), בהקדמתו על דרכי הלימודים (קונטרס הידיעות, מוה"ק תשמ"ג), שולח את התלמיד לספרים שונים, שבמדינות אחרות הסתייגו מהם שלומי אמוני ישראל (למשל ספרי יש"ר מגוריצייה, דוד פריזנהויזן, ועוד), ובהדרכתו ללימוד תנ"ך הוא כותב: "ולהמפורשי ומבארי לתנ"ך, בלע"ז עקסיגעטין, יש להם העקסיגעטין ד' חלקים מגאטן, אשר על ידם מפורשים ומבארים הפירושים וביאורים. וצריכין חקירה אותן המפורשין אם משתמשין עם העקסיגעטין הנ"ל כראוי, וכמובן מה שיאות לפי מפורשינו חז"ל", בעוד מקומות לאורך דבריו, הוא שולח את התלמיד לעיין בספרים שונים, ומדריך אותו מה ניתן לקבל מהם ומה לא.

הסיבות די ברורות, לא היתה התנגדות עקרונית ללימוד פשט המקרא, לתרגום לשפת המדינה, לעיסוק בחכמות, לחקירה על הדת, ואפילו לא ללימוד וחידוש העברית ע"י מליצות ומחזות.

איך תוך דורות ספורים נהפכו כל הדברים האלו ל'מוקצה'? מי שנאחז בקרנות החכמים האלו, היו דוקא המשכילים, שהאדירו את מחזות רמח"ל, טרחו לפרסם את האוטוביוגרפיה של היעב"ץ, טענו בתוקף שהם ממשיכי דרך הגר"א ור' מנשה מאיליה (ראה הערה 86). וכל מי שהציע תיקונים או ביקורת על הציבוריות החרדית היה בהכרח 'משכיל'? וכפי שמתבטא ר"י וולגמוט: "בתוך היהדות התחילו ימי הביניים במלוא מובן המילה, דוקא בזמן בו פסקו ימי הביניים בתוך התרבות האירופאית", (ישורון 1929, עמ' 329).

הרבה פעמים אנחנו יכולים למצוא בספרות המשכילים, טענות שנראות כי יש בהן ממש, למעשה הם לקחו את מקומם של המגידיים שהיו מוכיחים את העם, והרי ברור שתמיד בכל תקופה היו חסרונות וחטאים שיש לתקן, איך עבר שרביט התוכחה אל המשכילים, וגם נהפך לפסול?

כדי להבין את שאירע שם, נניח לרגע את הפולמוס היהודי, ונפנה אל תנועת הנאורות האירופאית, במאה היח' למנינם.

מהפכת הנאורות

הפּלג נא עמי תלמידי היקר, ליבשת אירופה, הארץ בה צמחו אבותינו במשך יותר מאלף שנים, הארץ בה שיחקו הגויים באבותינו כבכדור, גירשום מארץ זו וקלטום באחרת, סחטו את ממונם, ושוב גילגלום למחוז חדש, וחוזר חלילה. כל זאת עשו האירופים בחסות הנצרות, שהיתה במצב די סטאטי מזמן התגבשותה והתקבלותה באירופה ועד העת החדשה.

הקש ששבר את גב הנצרות המונוליתית, היתה המהפכה הפרוטסטנטית, מהפכה שהושלמה ב1648, שע"ז, בשנה זו הוכרה הנצרות הפרוטסטנטית כזרם רשמי בנצרות, וחלקים רבים מאירופה, עברו לזרם הפרוטסטנטי.

עיקרה של המהפכה הוא: ביטול סמכות הכנסיה לפרש את כתבי הקודש, הטלת ספק, או ביטול גמור, של מוסדות הכנסיה השונים, והעברת הסמכות לפרט, 'כתבי הקודש לבדם' (sola scriptura) היתה הסיסמא הלוּתרנית. הרוח הפרוטסטנטית היא המסד של התרבות האירופית המודרנית, גם זו החילונית, לפי מקס ובר אפילו הקפיטליזם יסודו בפרוטסטנטיות ("האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם", 1905), ובודאי ביקורת המקרא, היא 'מדע פרוסטנטי בהחלט', כפי שקבעו חוקרים.

אחרי ש'הופרטה' הדת, השלב הבא היה להפריט את אותו תחום שהדת שלטה בו, תכלית החיים, החכמה, המוסר, רצון האל, מי קובע אותם? כבר לא הדת, אלא ה'נאורות'. לקראת ראשית המאה ה18 החל מה שמוגדר בהיסטוריה כ'עידן הנאורות':

"הוגי עידן הנאורות האמינו שהפתרון לכל חוליי העולם נעוץ בחשיבה רציונלית. הרציונליות הייתה אמורה להחליף את הדת ואמיתות המבוססות על אריסטוקרטיה ומבנים חברתיים באמיתות המוגדרות על ידי רציונליות ושכל ישר. בעקבות זאת, מבנים חברתיים הפסיקו להיות מוגדרים על ידי האמונה באל ובמקורות הדתיים המסורתיים של סמכות, ואימצו מקורות כמו דאיזם, החוק הטבעי, פילוסופיית הטבע, השיטה המדעית ודרכים מתודיות אחרות של חשיבה. כמו כן, תאוקרטיות ואריסטוקרטיות שעברו בירושה הוחלפו בדמוקרטיות ורפובליקות בהנהגת אנשים שראו בעצמם "אנשי עילית של עידן הנאורות" בשל הרציונליות והשכל הישר בהם ניחנו".

הפילוסוף הגרמני המפורסם, עמנואל קאנט, פרסם ב-1784 מאמר בשם: 'מהי הנאורות', וכך נאמר בו:

"הנאורות היא עזיבתו של האדם את חוסר הבגרות שגרם לעצמו. חוסר-בגרות הוא חוסר היכולת להשתמש בהבנה ללא הדרכה של מישהו אחר. חוסר בגרות שכזה, שאנו גורמים לעצמנו אם הוא לא בגלל חוסר חכמה, נובע בשל חוסר נחישות ואומץ להשתמש בשכל ללא הדרכה של מישהו אחר. המוטו של הנאורות הוא אם כן: Sapere aude (העז לדעת)! אזור אומץ להשתמש בשכלך שלך."

הפניה אל השכל כשופט יחיד ועליון, השכל של הפרט, כל אחד שנשאו לבו ונדבתו רוחו, היא גם קריאה ליצירתיות ולחיפוש האמת, וגם קריאה לזלזול בדברים המקובלים, במסורות, משום שכל דבר צריך להיבחן ב'מאזני השכל' לפי החשיבה המקובלת.

ההוגים שהשפיעו על היווצרות עידן זה, היו ברובם צרפתים, ובהמשך הצטרפו עוד הוגים אירופאים רבים, כדוגמת קאנט. נזכיר כאן שלש מראשי וראשוני ה'נאורות'.

וולטר (1694 – 1778), עסק בשאלות הדת והאמונה, שנא שנאת מוות את הדת, וחתירתו היתה 'למחוק את השיקוץ', ראה את עצמו כנאור, אחד המשפטים המיוחסים לו, שאולי אמר, הוא: "אינני מסכים עם דבריך, אך אגן עד מוות על זכותך להשמיעם".⁷ אופייני לנאורים בני זמנו, הוא יחסו ליהודים, במילון הפילוסופי, בערך "יהודים", הוא מביא ראייה מהתוכחות של נביאי ישראל שכבר היהודים הקדמונים היו אנשים רעים וחטאים, רודפי שלמונים, סרסורים ונושכי נשך, וטוב עשו הרומאים כשהחריבו את מדינת היהודים. לדעתו, משאת נפשם של היהודים בגולה היא להרבות צאצאים ולצבור כסף... בערך "סובלנות" כתב וולטר: אני מדבר בצער על היהודים: אומה זו היא במובנים רבים, הבזויה ביותר שאי פעם מילאה את כדור הארץ... ("סובלנות" של ליברלים, המוכרת לנו גם ממחזותינו...). וולטר הגדיר את עצמו כדאיסט, מאמין באל, אבל לא מאמין בשליחיו, אלא שבפועל הוא גם אבי האתאיזם, והגותו השפיעה רבות על ראשוני עוזבי הדת באירופה, מאמרות השפר שלו: 'לא התפללתי לאל אלא פעם אחת יחידה, וזו הייתה תפילה קצרה ביותר: 'הו, אלוהים, עשה את אויבי מגוחכים'. והאל מילא את בקשתי'. ראשונה לסאטירות על הדת.

⁷ משפט שהוא בסיס לתרבות השקר: לו יש אמת בעולם, ואדם סבור שדעתו היא אמת. מדוע שיילחם עד מוות כדי שחברו יוכל להשמיע שקר? נכון שאיננו בטוחים בדעתנו, ולכן לא אוכל לכפות על אחרים מה שנראה לי, ולי בלבד, כאמת, אבל להילחם בשביל הדעה המנוגדת? שבעיני היא שקר? זו ראשיתו של הרלטיביזם הנלעג בן זמננו, שמפעילים אותו כמובן רק לצד אחד: 'אנחנו מכבדים את הדת, ובלבד שלא תטען שהיא מחייבת משהו'.

מונטסקיה (1689-1755), עסק בשאלות המדינה והחוקה, טבע את עיקרון הפרדת הרשויות, המאזן את הרשות המחוקקת עם הרשות השופטת, ובצידם הרשות המבצעת, מתוך הבנה שריכוז סמכויות מוביל בהכרח לשחיתות. חוקת ארצות הברית מבוססת על תורתו. מונטסקיה היה פילוסוף עיוני מאוזן, (ואפילו טען שהיהודים הצילו את המסחר בימי הביניים החשוכים), ולכן זכה להערצה מיוחדת, הסופר ההולנדי וילם ואן לון כתב מסה המתארת התגלות של נשמת מונטסקיה אליו, וריאיון שערך עמו באותה התגלות... השקפתו על העולם כרוכה ב'רוח הזמן', אחד מחיבוריו מבאר כיצד האקלים יצר את האופי של האומות, הוא האמין ש'פשוטי העם' קורצו מחומר אחר מאשר הנאורים. הוא השפיע רבות על יוצרי החוקה האמריקאית.

רוסו (1712-1778), עסק בשאלות החינוך, הלז הגיע למסקנה, כי כל הצרות והשחיתות העולמית, יסודה במוסדות הקיימים, מוסדות החינוך והמדינה, השלטון והמשפט, מסרסים הם את האדם הטבעי, שמטבעו הוא טוב ומבין בעצמו את צרכיו. ספרו 'הוידויים' השפיע על דור שלם של נאורים, לדבריו, האדם הטבעי הוא 'הפרא האציל', ונעלה הוא מכל הכמרים, המחנכים, והמתמטיקאים גם יחד, ואף עתיד הוא להגיע רחוק מהם. אין טעם לחשוב קדימה יותר מדי, כתב רוסו, "הואיל והעתיד אינו ודאי, נראו לי תמיד תוכניות ארוכות טווח כפתיון של שוטים. ככל אדם גם אני מטפח לי תקוות, ובלבד שטיפוחן לא יעלה לי במאומה; אך אם צריך לטרוח הרבה בשבילן, שוב אין לי עניין בזה", ובכך קבע יסוד אלמותי לכל תורות הנאורות. רוסו דוחה את הזהירות ואת האחריות, ואת הנסיון שבשמו מדברת החברה הקיימת: "האדם נולד חופשי ובכל מקום כבול הוא באזיקים". כשיחונך דור שלם על פי משנתו, לא יהיו עוד מלחמות: "במצב הטבע, אם כן, אין מלחמה כללית של כל אדם נגד כל אדם; הגזע האנושי לא נוצר על מנת להשמיד את עצמו". אפילו ביהודים תלה רוסו תקווה: "נראה שלעולם לא אדע מה באמת טוענים היהודים, כל עוד אין להם מדינה חפשית, בתי מדרש ואוניברסיטאות, שבהם יוכלו לדבר ולדון ללא סכנה. רק אז נוכל לדעת מה בפיהם"

אחד העקרונות שטבע רוסו, הוא שיש להבדיל בין 'הרצון הכללי', ובין 'רצון הרוב'. העובדה שרוב האנשים יצביעו או יבחרו במשהו, לא הופך את הרעיון לרצון הכללי, לדבר שטוב לחברה. שכן החברה עצמה מקולקלת ומושחתת, האדם הנאור, דוגמת רוסו, יודע מה הוא הרצון הכללי, ולפיו תחונך החברה.

תורותיהם של שלשת ההוגים האלו, ועוד רבים אחרים, עוררו פולמוסים ערים, בספרים, בחוברות, ובדיונים מפורסמים במהלך המאה היח' למנינם, בשלהי המאה הזו, שלטונו של לואי ה-16 הגיע לכדי אבסורד, בשחיתות, בעול הכלכלי הכבד, ובקריסה פוליטית. זו היתה יריית הפתיחה, לאפשרות של הנאורות, להשליט את רעיונותיה בפועל (עד אז נחשבו הנאורים כחותרים תחת המלך או מנהיגי הדת, וולטר בילה תקופה בכלא בהקשר זה). זו היתה המהפכה הראשונה של מפלגות שמאל שתפסו את השלטון בכח (אחריה באה המהפכה הבולשביקית). בכדי לתפוס את השלטון ליבו את פשוטי העם שסבלו סבל נורא מהמלך המושחת שגרס 'המדינה זו אני' (משפט שיוחס ללואי ה-14).

פול ג'ונסון, מתאר את הרקע למהפכה:

"עם ירידת כחה של הכנסיה במאה ה-18, קם ועלה מורה רוחני מסוג חדש... האינטלקטואל החילוני, יכול להיות דאיסט, ספקן, או אתאיסט. אבל נכונותו לומר לאנושות כיצד לכלכל את ענייניה לא נפלה מזו של כל בישוף או כומר... בפעם הראשונה בתולדות האנושות קמו אנשים שהצהירו, בבטחון ובהעזה גוברים, כי ביכלתם לאבחן את תחלואי החברה ולרפאם אך ורק באמצעות האינטלקט שלהם".

"ראשון האינטלקטואלים המודרניים, אב הטיפוס שלהם, ובמובנים רבים האינטלקטואל שנודעה לו ההשפעה החזקה מכולם... הראשון שמיזג בתוכו את כל המאפיינים הבולטים של הפרומתיאני המודרני: ההצהרה על זכותו לדחות את הסדר הקיים כללו, הביטחון ביכולתו לעצבו מחדש ביסודו, ע"פ עקרונות שתיכנן בעצמו, האמונה שניתן להגיע לכך באמצעות התהליך הפוליטי, ולא פחות חשוב ההכרה בתפקיד הכביר שהאינסטינקט האינטואיציה והדחף ממלאים בהתנהגות האנושית, הוא האמין שיש בו אהבה מיוחדת במינה לאנושות, וכי חונן בכשרונות ובתובנות ללא תקדים להגדיל את אושרה. מספר גדול להתמיה של בני אדם בימיו ולאחריהם, קבלו את הערכתו זו... השפעתו היתה כבירה... היא הגיעה למעמד של מיתוס... רבים מבני התקופה ראו בו אחראי למהפכה הצרפתית ולפיכך להרס המשטר הישן באירופה... אדמונד בורק אמר על האליטות המהפכניות: מנהיגיהם מפולגים ביניהם במחלוקת גדולה, מי מהם דומה ביותר לרוסו... דמותו משמשת אמת המדה שלהם לשלמות. כפי שרובספייר בעצמו אמר: רוסו הוא האיש אשר בזכות רוחו הנשגבת ואופיו הנאצל הראה כי הוא ראוי לתפקיד מורה

האנושות... במהלך המהפכה הצהיר נשיא האספה הלאומית: לרוסו אנחנו חייבים את השיפור המבריא ששינה כליל את המוסר שלנו, את מנהגינו, את חוקינו, את רגשותינו, ואת הרגלינו" (ג'ונסון, האינטלקטואלים, עמ' 14).

מדוע היה מקום כה חשוב לאישיותו של רוסו בכל זה?

משום שרוסו לא הציג טיעונים בסגנון מדעי הסוציולוגיה, או מחקרים ונתונים על דרכים לשינוי ושיפור החברה. הוא הציב את הרוח שלו כמודל, הוא דחה את ההשכלה המצטברת, או את ההתקדמות החומרית כבסיס לשיפור. הוא טען שהתבונה לוקה במגבלות, הוא טען שבנפש האדם יש אינטואיציה פואטית, שצריכים לזרום איתה, ללכת לאורה, ב'וידויים' שלו הוא לכאורה חשף את לבו, צלל אל העצמי, והראה איזה יופי יש בתוך האישיות, בתוך הטבעיות. החברה העירונית מושחתת בידי התחכום, התחרותיות, צבירת הרכוש, מבנה החברה המלאכותי. הקריאה בספרו היתה כמין התגלות, קריאה לסדר 'טבעי' וחדש. המעשים הנוראים שנעשו (ועדיין נעשים) כדי להגיע לגאולה המובטחת הזו, נבעו מאמונה עזה ויוקדת בכך שהישועה תבא בהתגלות הרוח היחודית הזו שרוסו מבטיח.

המהפכה הצרפתית שאפה לצדק ושיוון, אבל את הגשמת הצדק והשיוון היא ביצעה בעיקר בהריסת והחרבת הסדר הישן, שחרור כמה חולי נפש מן הבסטיליה, עריפת ראשים סיטונית של אנשים שכל חטאם היה תמיכה בסדר הישן, ביניהם אנשי רוח רבים וגם אנשי מדע, כגון הכימאי המפורסם לבואזיה. מעניין שג'ורדנו ברוננו נעשה לקדוש בכנסיית הליברלים, בעוד עריפתו של לבואזיה שתרומתו למדע היתה לא פחותה משל ברוננו, שוקעת בתהום הנשיה הליברלית. המהפכה היא סמל הטוב והיופי, ההסתערות על הבסטיליה נחוגה עד היום כחג לאומי צרפתי. וכיכר הרפובליקה עמוסת סמלים ופסלים לזכר כל הטוב והיפה הזה...

בפועל, ההסתערות הזו הסתכמה בהריגת כל השומרים בליניץ' פראי, כדי לשחרר 7 אסירים... שני חולי נפש, ארבע זייפנים, ופדופיל, ראשו של מפקד הבסטיליה הוצג על כלונס ברחבי פריז, כמיטב המסורת האינדיאנית. בשביל זה מתו בהסתערות זו מאה אנשים מן ההמון המוסת והאומלל. המונח 'ונדליזם' נקבע ונוצר במהלך המהפכה הצרפתית שכנראה שברה שיאים. שאחד מהם הוא כנודע יצירת הגיליוטינה, מכשיר מוות שהומצא במיוחד עבור המהפכה, הפרופסור גיוטן המציא אותו לכבודה כ'פתרון הומני', רובספייר חנך אותה בעריפת 17,000 איש, ובהמשך גם תרם בעל כרחו את ראשו לחגיגה,

השיא היה, אגב, הריגת 21 איש תוך 38 דקות, במקרים של אישיות רמת דרג ההמון היה טובל מטפחותיו בדם. רובספייר, ולואי דה סן ז'וסט, מראשי המהפכה, היו מעריציו של רוסו.

אין הכוונה לטעון שהמהפכה הצרפתית לא היתה קשורה בשאיפות טובות, או אף שלא הביאה שום תוצאה טובה. ברור שבסדר הישן היו עוולות נוראיות. אמנם האמונה המשיחית שהסדר החדש הוא הפתרון, ושכל באי עולם חייבים להכיר בכך ואם לא דינם מוות, היא הסתירה הפנימית המלווה את הליברליות עד ימינו.⁸ ראשי המהפכה ניסו לאלץ את הכנסיה להישבע אמונים למדינה תוך עקיפת הממסד הדתי. באיבחה של רגע הם האמינו באמונה שלמה שלאמת שלהם יש ערך של דת, בעדיפות מוחלטת מעל לדת הנוצרית שאירופה אימצה במשך יותר מאלף שנה. זה לא משנה לעניינינו מי צודק, אלא באיזו זכות הוא כופה את ה'צדק' שלו? מה ההבדל בין זה לאינקוויזיציה? מלבד העובדה שהאינקוויזיציה עם כל הרשעות והשחיתות, לפחות ייצגה את הדת שכולם האמינו בה. ולא באה לכפות משהו מן החוץ.

רובספייר שיצר משטר טרור רודני בו אנשים מחוסלים על הבעת דעה, ובראש ובראשונה מתנגדיו הפוליטיים, היתל בהמונים באמצעות סיסמאות פסבדו מתוחכמות בסגנון ליברלי: "בשעת מהפכה, על הממשלה להפגין טרור ומידה טובה... מידה טובה, שבלעדיה הטרור אכזרי; וטרור, שבלעדיו המידה הטובה חסרת השפעה", תוך כדי הרס הישן, והשמדת המנזרים (1000 כמרים הוצאו להורג, 25,000 גורשו, המוסדות נרדפו), שהיו גם ארגוני סיוע, כחצי מבתי החולים חוסלו. אחוז בטירוף הכת החדשה שלו "פולחן הישות הנעלה" (כהגדרתו) החריב והשמיד כל מה שרק יכל, 600,000 איש מתו במהלך הניסוי, הכלכלה קרסה והאבטלה גאתה, צרפת נכנסה לפיגור בן שנים רבות, הורע מאד מצבם של העניים, ומספר האנאלפביתים גדל ב-25%. המדינה הפכה לריכוזית הרבה יותר מאשר בימי המלוכה. הנקודה היא שלפי הדעה הליברלית זה מחיר הוגן שיש לשלם עבור השינוי. השינוי שרק התחיל במהפכה הצרפתית, אבל את תוצאותיו 'עדיין מוקדם לדעת', כפי שהתבטא אחד האינטלקטואלים במאה ה-20...

⁸ היינריך היינה (ראה אודותיו הערה 41) משקף את יחס הנאורים בגרמניה למהפכה: "אכן בכל מקום, בכל ארץ וארץ, יבינו האנשים את ערכם של שלשת ימי יולי אלה, ויכירו אף יחוגו בהם חג נצחון לענייני טובת עצמם. פעלם הגדול של הצרפתים מדבר בשפה ברורה כל כך אל כל עם ואל כל שכל... ואשכנז? איני יודע הנשתמש סוף סוף ביערות אלונים שימוש נכון, כלומר, לבריקדות בשביל שחרור העולם? האם אנחנו, אשר חלק לנו הטבע כל כך הרבה עמקות, כל כך הרבה חוסן, כל כך הרבה אומץ, האם סוף סוף נפיק תועלת ממתנות אלוהים שלנו... (ספרו המוזכר שם עמ' 56).

המהפכה הצרפתית היא הדוגמא הקלאסית לעולם החדש והליברלי, שמדבר על זכויות ושיוון, אבל בפועל התנהל ע"י טרור, מצוד, מאות חיסולים מזויעים, תליית אישי ציבור ובני משפחתם על פנסי רחוב, בלי משפט ובלי סיבה אמיתית, טרור 'עממי' בכנסיות ובאחוזות, הפיכות חוזרות ונשנות, הצלחה מהדהדת בלהרוס ולערוף את הישן, וכשלוך קולוסאלי בלהציג 'דרך חדשה' יעילה ומתפקדת. הליברלים הם אופוזיציה נצחית לחיים האמיתיים. ראשם בתוך הענן של מציאות מדומה, ורגליהם בועטות בכל הקיים... (כפי שכתב רנה על הטיהורים של אנשי המהפכה: "אף אחד לא חלם על הקמת מערכת של טרור, היא קמה לבדה בכח הנסיבות", אף אחד לא חלם שהקומוניזם יהיה אסון לאנושות, הליברלים שלנו לא חלמו שאוסלו יהיה אסון, וגם לא שההתנתקות, הנסיבות אשמות, הרצפה עקומה, ויש להחליף את העם. הבעיה היא שאנשים כן חלמו, ואפילו ידעו בבירור, אדמונד ברק כתב מיד עם ראשית המהפכה, שהיא תביא לתהו ובהו ובסופו של דבר גנרל כל שהוא יתפוס את השלטון וישליט דיקטטורה, זה שהוא צדק לא משנה כלום לליברלים, כי "מה הוא מציע? שנקשיב לאפיפיור?".)

המהפכה השתמשה ב'מעמד השלישי' כבשר תותחים, שכן ההמון המדוכא תחת האבסולוטיזם היה באמת כח עצום שסבל נוראות תחת הסדר הישן, וכאשר המוני התמימים האלו מסרו את נפשם על המתרסים, תפסו אינטלקטואלים חדשים את השלטון, ביטלו את המסים, שרפו, השמידו, ואז שאלו את עצמם: לאן עכשיו? בדיוק מה שעשה המרקסיזם קצת יותר ממאה שנים לאחר מכן. הוא התיימר להציג סדר חדש מדעי כביכול, אלא שגם זה התנפץ על קרקע המציאות. הליברליות הזו ייסדה שלטון דיקטטורי, מחוייב ל'אמיתות' שאין דרך לבססן, ובעצם מקדש חזון של הוגים כל שהם, ברמת קדושה דתית. בחגורת כל אחד מההוויזים האלו תלויות מאות ואלפי קרקפות, ובסך הכל מליונים, אנשים פשוטים ששלמו את המחיר של ניסויים בחברה האנושית.

התרבות הליברלית בת ימינו, רואה במהפכה את ערש התרבות המודרנית, ובנביאה רוסו את התגלמות הטוב והיפה. קברו של רוסו הפך מוקד צליינות חילוניות, אחד הצליינים מתאר "צנחתי על ברכי, הידקתי את שפתי לאבן המצבה הקרה, ונשקתי לה שוב ושוב", שרידים מקודשים כמו שקיק הטבק והצנצנת שלו נשמרו בקפידה במה שכינו חסידיו "מקדש". קאנט כתב ש"ניחון ברגישות של הנשמה מושלמת עד כדי כך שאין לה אח ורע", הברון והאינטלקטואל שלי, כינה אותו "גאון נאצל", זורז' סאנד קראה לו "רוסו הקדוש", שילר ראה אותו כ"נשמה כשל המושיע, שרק מלאכי השמים יהיו לה חברה ראויה", טולסטוי אמר ש"רוסו וכתבי הקדש היו שני מקורות ההשפעה הגדולים

והבריאים ביותר בחיי", האינטלקטואל בן המאה ה-20 קלוד לוי שטראוס כותב: "אדוננו ואחינו... כל דף בספר זה יכול להיות מוקדש לו, אלמלא היה בלתי ראוי לזכרו הגדול". (עמ' 41).

ספרו האוטוביוגרפי פותח במשפט:

"הוגה אני תוכנית שאיש לא הגה מעולם. ומשתוגשם – איש לא יוכל לחקותה. רוצה אני להראות לאחי בני אנוש אדם בכל אמיתות טבעו ואדם זה הוא אני".

ובכן, מי הוא אותה הישות הנעלה, רוסו?

רוסו סבל בילדותו, סבל שעיצב את הביקורת שלו על החברה, כמו שאומרים הפסיכולוגים. רוסו סבל מאלימות מצד אביו, וזה חבל מאד, כי אולי זה מה שהביא אותו לכתוב בתנ"ך של הליברלים את הפסוק הבא: "השאפתנות החמדנות הרודנות וכח הנבואה המוטעה של אבות, ההזנחה והאטימות האכזרית שלהם מזיקים לילדים מאה מונים יותר מהרוך נטול הבינה של אמותיהם", (עמ' 17). אך קשה לומר שהוא נהג ברוך כלפי משפחתו, אחרי שהכריז על אחיו כמת כדי לנשלו מכספי הירושה (עמ' 31), ואת האשה שאימצה אותו, נתנה לו מגורים, ואף הפכה לפילגשו, ותמכה בו כלכלית במשך שנים, הפקיר לחלוטין. כאשר נזקקה לכסף, והוא כבר היה עשיר, סירב לתחנונה לעזרה, היא מתה גלמודה, ויתכן שמתת תזונה. על פילגש שהיתה עמו כ-33 שנה, אמר שאינו רוחש לה שום אהבה, והיה מתלוצץ על חשבונה בזמן ששירתה אותו ואת אורחיו. על היחס המחפיר והמנצל שלו כלפי נשים אחרות ניתן לקרוא בהרחבה אצל ג'ונסון (עמ' 32-33). במה שנוגע לפילגשו זו, הוא הטיל וטו על זכותה לקבל קצבה ממשלתית, שכן זו תשחרר אותה מהתלות בו, את חמשת הילדים שילדה לו אילץ להניח בפתחו של בית יתומים, לא רשם את תאריך לידתם, ומעולם לא התעניין בגורלם. ב'וידויים' שלו הגן על עצמו בדרכים הנראות לפעמים שטניות ולפעמים פאתטיות, בין השאר הוא כותב:

"איך יכול הייתי להשיג את שלוות הנפש הדרושה לעבודתי כשעלית הגג שלי מלאה בטרדות הבית וברעש ילדים?", זה היה מצריך אותו לעבוד עבודת כפיים, שמוגדרת אצלו: "כל המעשים הנתעבים הממלאים אותי בזועה כה מוצדקת", אך: "אני יודע היטב שאין בנמצא אב טוב מזה שיכולתי להיות לילדי" (מקביל ל: "אין סדר עולם טוב ויפה מזה שיכלנו לייסד ע"י הקומוניזם או כל סדר חדש מדומיין אחר"). רוסו בעצם משלב את הרוע שלו בנימוקים פסבדו מוסריים, דוקא

מתוך כל הטוב ו"הרגש המתוק והער המפכה בי", הוא מצהיר על עצמו בגוף שלישי "לעולם בשום רגע מחייו, לא יכול ז'אן ז'ק רוסו להיות אדם נטול רגש נטול חמלה או אב בלתי טבעי", מה בכל אופן השתבש ברצפה העקומה של העולם אם כן? "לילדים ייטב פי כמה אם לא יחונכו ביד רכה, הואיל וכך יהיו חסונים יותר", בכך בלי ספק "הם יהיו מאושרים מכפי שיכלו להיות עם אביהם", וכאן נולד רעיון 'בית הילדים' הקיבוצי, מתוך השחתת מדות, רוע ותינוקות, של אדם שליהטט בדור שלם, המפטיר אחרי טפשותו "חשבתי שאני נוהג כאזרח וכאב וראיתי את עצמי כחבר ברפובליקה של אפלטון".

מחדליו האישיים התגבשו במוחו של רוסו כרסיסי אידיאלים, כאן נולדה המדינה הטוטליטרית שהגה, הבנויה על החרבת הישן, ביטול מוקדי הכח. והעברת הכח הטוטליטארי לידיים ענוגות ורגישות כדוגמת אלו של רוסו עצמו. המשך ישיר למדינת החכמים של אפלטון, שיוסדה על אידיאות דמיוניות של חכמה, הכוללת בין השאר שיתוף נשים, וכמובן הילדים גדלים במסגרת המדינה ואף לא יודעים מי בנו של מי.⁹ המדינה הדמיונית היא הכח הנעלה ביותר, ובאמנה החברתית שלו נשבעים כדלהלן: "אני מצרף את עצמי לאומה... בגוף ברצון ברכוש ובכל כחותי, מעניק לה את הבעלות עלי, על עצמי, ועל כל התלויים בי", (עמ' 39).

ובכן, הכל התגבש סביב חיים אישיים של אדם חדל אישים יהיר ונרקסיסט.¹⁰

⁹ כך מתאר אפלטון את מדינת החכמים שלו:

"לטובים שבבני הנעורים, שהצטיינו במלחמה... צריך יהא לתת... חרות גמורה בזוגיות, כדי שיהיו הללו מולידים בנים מרובים ככל האפשר... וכל הבנים הנולדים ימסרו בידי שלטונות ממונים על כך... ובניהם הגרועים... אותם יטמינו במקום מורחק ונסתר, כנאה להם... וכל זמן שיהיו באותה מלחמה, אסור יהא לשום אדם, שהוא ירצה לאהבו, לסרב לו... הנשים תהיינה כולן משותפות לכל אותם הגברים כולם, ושלא תתייחד אף אחת לדור עם אחד, ושוב אף הבנים יהיו משותפים, ולא יהא האב מכיר את בנו, ולא הבן את אביו".

¹⁰ בצעירותו רוסו תיזז מעבודה לעבודה, עבד כנראה 13 מקצועות שונים, בהיותו בן כ-30 פוטר ממשרת מזכיר של הרוזן דה מונטגי, כאשר האחרון מצהיר על "אופיו הנתעב... חוצפתו הבלתי נסבלת... תוצאה של טירופו ודעתו המעולה על עצמו" (עמ' 18), בחמש השנים הבאות רכש לו פילגש קבועה הצעירה ממנו בעשר שנים ונרגע מעט, ואז חל המפנה הגדול, ב-1750 נתקל בקריאה של אוניב' דיד'ון להצגת חיבור בדבר הקשר בין התפתחות המדעים והאמנויות לשיפור המוסר. בהשראה של רגע החליט רוסו כי הוא יהפוך את הקערה, ויסביר מדוע האמת היא להיפך, מדוע המדעים והאמנויות הם מקור ההשחתה של הציבור ושל הערים הגדולות. החיבור הזה הפך אותו לאל של האינטלקטואלים הצרפתיים בן רגע, ג'ונסון כותב:

"המסה קלושה, וכיום כמעט בלתי ניתנת לקריאה... לא ניתן להבין כיצד עבודה חסרת כל ערך הניבה פרץ פרסום כה כביר, המבקר הנודע ז'יל למטר קרא להאלהתו בן לילה של רוסו אחת ההוכחות החזקות ביותר שהובאו אי פעם של הטפשות האנושית." (עמ' 19).

ספריו של רוסו מלאים בהאדרה עצמית של יחודו וטובו, נביא כאן כמה פנינים מתוך מגוון עצום שמצטט ג'ונסון:

רוסו הפך את הפראות שלו לאידיאל, טען שהוא פטור מנימוסים, במקום ללבוש מלבושים המקובלים אצל אינטלקטואלים, לבש גלימה ארמנית אוריינטלית, טיפח את מה שכינה "הסגנון המרושל הרגיל שלי עם זקן פרוע", וכפי שאומר ג'ונסון היה "ראשון המשכילים השעירים"... בכל מקום בו הופיע, התמסכן לגבי מצבו הבריאותי והרדיפות הנוראות שעבר, ודרש מכולם מדות טובות ונדיבות בכדי לארחו, אמנם התנה את האירוח ב"חופש מוחלט", פטור מנימוסים ומהתנהגות מקובלת, ודרש מהם לראות ככבוד ותהלה את הזכות לארח אותו ולשמשו. הוא גם טען שלא מתאים שישתמש במלות תודה או נימוס, עצם המגורים או השימוש במה שנותנים לו היא הבעת התודה "בשפתו שלו". בשלב מסויים, תמיד, היה רוסו מתקוטט עם מארחו הנדיב, מאשים אותו בכל חוליי האנושות והבורגנות, ועובר למארח אחר, תוך שהוא יוצא במסע השמצות ורדיפה נגד הקודם...

הראשון לספוג את שיטת הקטטה שהופכת לרדיפה והשמצה נצחית, היה דידרו, האינטלקטואל הראשון שהכיר ברוסו, השניה היתה מדאם דאפינה, שנתנה לו מקום מגורים ואף מחסדיה הפיזיים, השלישי היה וולטר, שנתן לו חסות, במקרה הרביעי, של הפילוסוף דיויד יום, שהביאו לאנגליה ועשה עבורו מסע יחסי ציבור מדהים, כתב לו רוסו מכתב כביר ממדים שהוא חיבור בפני עצמו, המסביר מדוע יום הוא המפלצת הגדולה בתבל, הביוגרף של יום מתאר את המכתב של רוסו:

"עקבי בעקביות הלוגית המושלמת של הטירוף, עד היום הוא אחד המסמכים המזהירים והמרתקים ביותר שהניב אי פעם מח מעוות" (עמ' 27).

ג'ונסון מזכיר עוד "עשרות מריבות", שהתפתחו בהמשך לפרנויה הגובלת בטירוף, הסתגרות פתאומית, הדבקה קבועה של כרזות בכניסה לביתו, ובהן השמצות על מגזרים שונים ואישים הקשורים לפי דמיונו במזימה הבינלאומית לרדוף אותו. בספרו ה'וידויים' שיקע חלק מהשמצות אלו, שהיה מקריא באופן אובססיבי בטרקלינים, לפעמים במשך 15 שעות. הוידויים נושאים אופי כנה לכאורה, באשר הם מתארים מבוכות מיניות שונות ועוד עלילות מביכות בתחום (דברים שבזמננו נחשבים לסטיות, חשיפת גופו בפני נשים

"איש לא ניחן מעולם בכשרון גדול יותר לאהוב... לו הייתי מכיר אדם טוב ממני... הראו לי אדם טוב ממני, לב אוהב מלבי, רך ורגיש יותר... הדורות הבאים יכבדו אותו משום שכך מגיע לי... נחמתי בהערכת לעצמי... אם היתה באירופה ולו ממשלה נאורה אחת היתה זו מציבה פסלים לכבודי... אני מרגיש נעלה מכדי לשנוא... רשעות ותאוות נקמה לא חדרו מעולם אל לבי... אני יריד האנושות" (עמ' 23).

אקראיות ברחוב, ועוד). רוסו היה זה שפיתח את הסגנון של הכנות, ההאשמה העצמית, ההופכת במהלך הדברים לכתב הגנה והאדרה של ה'סלב' החושף עצמו.

בדיקה היסטורית מגלה, שאו שרוסו לא ניחן בזכרון טוב כפי שהוא מציג את עצמו, או שהוא סתם שיקר וסילף, אין התאמה היסטורית לתאריכים ולמקומות שהוא מתאר בפירוט כה רב (עמ' 30-31).

עוד בראשית המאה העשרים, כותב ההיסטוריון ההולנדי הנריק ואן לון (בספרו 'האמנויות', הוצ' ניומן ת"א, עמ' 355).

"ז'ק רוסו... אשר לאפיו של יצור מיוחד זה השתיקה יפה לו. פעמיים המיר את אמונתו ובכל פעם הניעתו רק הציפיה לבצע... נחלץ מגניבה ע"י הטלת אשמה על נערה חפה מפשע... הסתבך בפרשת עגבים לא נעימה.. בשעה שעולם רגשני הזיל דמעות אגב קריאת ספרו "אמיל" ו"הוידויים" המפורסמים שלו, הוציא רוסו את ימיו בהשמצת וולטיר שהיה מגינו הנדיב ביותר בימי מרודיו, או בכתיבת המכתבים המביישים ביותר לפרידריך הגדול, שעמד לו לרוסו בשעת דחקו. בפרהסיא אמר להוד מלכותו כי ישמור לעצמו את כספו הנאלח שסחט מנתיניו המתענים בזיעת אפיהם, אבל בסתר באין רואה היה אוהב אדם זה מקבל את המתנות. הוא נסתבך עם משטרת צרפת ונמלט לאנגליה שם קבלו הפילוסוף יום במדה גדולה של הכנסת אורחים, רוסו הפיק הנאה אישית רבה בתארו את מיטיבו כסכנה לצבור... כללו של דבר בכל כת הנבלים הבוגדים והשקרנים שכה הואילה ההסטוריה לשמר את פרשותיהם, יקשה למצוא דוגמא מובהקת יותר לבן בליעל מושלם בכל מאשר זה, נביא הבשורה החדשה של חסד, טוב, פשטות, מוסריות וחיי ישרים.. ועם כל זה נעשה חדל אישים נתעב זה לסופר המקובל ביותר על דורו. יובל שנים כמעט היה הרודן השליט על כל שדה המדיניות החינוך, האמנות והמוסר".

האם לא שמו לב בני דורו, להתנהגותו הנלוזה? ברור שהדברים חלפו מול עיניהם, חבריו לשעבר שסבלו מנחת זרועו, ידעו לומר בדיוק מי הוא, דיויד יום כתב עליו: "מפלצת הרואה בעצמה את היצור החשוב היחיד בתבל", דידרו כתב עליו: "רמאי, יהיר כשטן, כפוי טובה, אכזרי, צבוע ומלא רשעות". בעיני גרים היה "נתעב, מפלצתי", וולטר ראה בו "מפלצת של יוהרה ושפלות", המחקר הפסיכולוגי החדש יודע גם לאבחן ממרחק, וחוקר אחד כותב: "אקסהיצייוניט... היפוכונדר... פרנואיד בשלבים תחיליים של המחלה,

אינטרוורט נרקסיסטי... קלפטומן אינפנטיל נוח לרגוז וקמצן" (מצוטט אצל ג'ונסון עמ' 40 חלק קטן מהרשימה...)¹¹.

אבל החזון המשיחי סימא את עיניהם, המלה המתאימה היא "אבל", רוסו עשה כך וכך, "אבל..." יש מגוון כה גדול של ה'אבל' הזה, המסביר איך לפי עומק החזון הגדול, החטא או הטעות הספציפית, לא פוגמים כלום באידיליה, המגוון הזה מטופטף לאזנינו יום יום. נכון שפעולה פלונית היתה כשלון ופגעה ברבים ואף לא השיגה את 'מטרתה', בדיוק כפי שהזהירו אנשים חכמים שאינם שייכים למחנה הליברלי, אבל, לולי היינו עושים כך, העולם היה הרבה יותר גרוע, והשמרנים היו מחוללים נזק נוראי אחר. אבל, הכשלון לא פוגם בערך, אבל, אל תתנו לטעות לבלבל אתכם, אבל, מקרים רבים אחרים מוכיחים שזו האמת, אבל, ניסויים מדעיים מראים בבירור, אבל, אנחנו נוטים להתמקד בטפל כי זו חשיבה אבולוציונית שפיתחנו. על כל זה אמר רבי נחמן "אל תתנו לעולם הזה להטעות אתכם, כי העולם הזה מטעה אתכם לגמרי". אי אפשר לבלבל ליברלים עם עובדות, זו משיחיות שקר המוגנת לחלוטין מפני טיעונים.

ה'אבל' הזה, הוא עלה התאנה, המוצב דרך קבע, כדי לטשטש את הקשר בין היסודות הפילוסופיים של תרבות המערב, ובין הזוועות שחוללו בשמה במאה העשרים, קשר עליו עמד בהרחבה ההיסטוריון פרופ' יעקב טלמון, שטבע את המונח 'דמוקרטיה טוטליטרית', ותיאר את הנאציזם והקומוניזם כהסתעפויות – בין השאר – של תורת רוסו, המורה הגדול, הוא מתאר כיצד תנועות שונות, הרחיבו בחירתם לאבסולוטי את אי הסובלנות הטמונה ברעיון "הרצון הכללי". והולידו את דת המשיחיות המדינית החילונית אשר מובילה למשטר, אשר טלמון כינה: "דמוקטטורה". מדינה שהיא לכאורה דמוקרטית, אך למעשה בעלת אופי בלתי סובלני, בהשוואה לדמוקרטיה הליברלית המערבית.

השאיפה לחירות ושוויון שהונחה ביסוד המהפכה הצרפתית, הותמרה במדינות ה"דמוקטטורה" בעריצות המיעוט, אשר טוען שהוא מייצגו הבלעדי של "הרצון הכללי". טלמון הגדיר את התופעה הזאת של זיהוי האמת כאחת ויחידה בפוליטיקה עם

¹¹ תיאור הדמות של רוסו, מזכיר כל כך את אנשי הרוח של זמננו, שכתבו אי אלו ספרי שירה או מחזות, נרקסיסטים, רואים את עצמם בלבד, לא בוחלים במלים הכי קשות והכי מסיתות נגד מי שלא משתייך למחנה הנכון, ועם זאת מגדירים את השני כמסית ומפלג. אנשים שנולדו מסודרים בצד הנכון, ומעולם לא חוו את החיים האמיתיים. משחקים במשחקי מילים של מהותנות, משילות, עריצות המיעוט, וכדו'. כל האנשים ה'מוערכים' האלו שונאים גם זה את זה, ובכתביהם תמצאם רומזים או כותבים במפורש, על הסחי והמיאוס אצל ה'מתחרים' למשבצת ה'מוערך'. אנשים קטנים, שהסופדים להם מתארים איך אכלו ושתו או איך שיחקו, אנשים שמעולם לא היו מסוגלים לגבור על יצרם, ואפילו הנהגה של המתנה שש שעות בין ארוחת צהריים בשרית לקפה, היתה בלי ספק מעל ליכלתם.

הדמוקרטיה בשם "הדמוקרטיה הטוטליטרית", וראה בה את המבשרת והמולידה של הדיקטטורות הגדולות של המאה העשרים.

"הדת החילונית", או "דת המהפכה", הם מונחים נרדפים נוספים לתיאור מאפייני "אסכולת הדמוקרטיה הטוטליטרית". בניסיונו לפרש את "הפרדוקס של החופש" שבאסכולה זו מדגים טלמון כי הפרדוקס קיים בכך שהאמונה בחופש והשאיפה לממשו מתיישבות עם שימוש באמצעי כפיה. כך הוא מתאר את מהלך החשיבה של חסידי אסכולה זו, הנועד להצדיק את הרודנות הפוליטית ואמצעי הכפיה תוך כדי יישום האוטופיה שרעיונותיה דווקא ליברליים. אמנם יש קושי ליישב בתודעה בין הכפייה לליברליזם, אך:

על קושי זה אפשר להתגבר רק מתוך שרואים את בני-האדם לא כמו שהם למעשה, אלא כמו שהם עתידים ומיועדים להיות ... במידה שהם סוטים מן האידאל המוחלט, רשאים אנו להתעלם מהם, מותר לכפות עליהם או להטיל אימה עליהם כדי שיתאימו עצמם לאידאל הזה, ולא יתפרש יחס זה כהפרה ממשית של העיקרון הדמוקרטי. (מתוך ויקיפדיה ערך יעקב טלמון).

משחקי המלים של הדה קונסטרוקציה, מהתלים בנו עד היום, ממש היום כותב תומר פרסיקו: "המשבר שפוקד את הליברליזם בעת הזאת מונע, כפי שכותב חוקר מדעי המדינה פטריק דנין (Deneen) לא מכשלונו אלא מהצלחתו", מעולה! צריך רק להשלים את הפיסקה: "וההצלחה של השמרנות, במדה וישנה, לא נובעת מהצלחתה אלא מכשלונה", הפכנו את היוצרות ועכשיו הכל טוב.

פרסיקו מסיים בפיסקה:

"בסופו של דבר, הליברליזם זקוק למסורת לא פחות מאשר המסורת זקוקה לליברליזם. עבור החברה הליברלית מסורות דתיות ואתניות מהוות מקורות של זהות ומשמעות הדרושים לבריאותם הנפשית של רוב בני האדם".

זה התירוץ הליברלי הנח, ענין של בריאות הנפש. אלא שהליברליות יוצרת זהות ומשמעות לא פחות. מדוע הנפש צריכה דוקא את המשמעות המסורתית? ואם היא צריכה דוקא אותה, מה ענינה של הליברליות שכל כך לא מותאמת לנפש האדם עד כי אימוץ מלא שלה סותר לבריאות הנפש? האמת היא שהליברליזם זקוק למסורת, אבל לא לשם בריאות הנפש, אלא כדי להתקיים. הליברליות מתקיימת על בסיס פגמי 'הסדר הישן', שים

ליברלים ביבשת ריקה, והם יאכלו זה את זה ותו לא. הליברלים הם מפלגת 'רק לא הסדר הישן', 'צריכים שינוי', 'צריכים להתקדם', 'צריכים משהו חדש', וכך הלאה. בהיעדר הישן, הליברליות תתרוקן מתכנה. האוטופיה שלה מולבשת על הגחכת הקיים, וזה מסיח את הדעת מהגיחוך שבאוטופיה עצמה.

המהפכה הצרפתית נתפסת כסופו של עידן הנאורות, שכן אחר המהפכה התפתחו תנועות תרבותיות חדשות באירופה. אבל אנו עוסקים עדיין בעידן בו פרחו והתפרסמו בעולם תורותיהם של הפילוסופים הנאורים. ועתה נחזור אל הקהילה היהודית בברלין.

נאורים בברלין

נשוב נא תלמידי היקר, לברלין העיר הגדולה. רגילים אנו לעסוק ב'תקופת ההשכלה', וב'משכילים', שמם ופעולותיהם חקוקים בלוחות ההיסטוריה שלנו, כהוגים ומהפכנים, משני עולם. אך הקורא את ההיסטוריה העולמית, יגלה כי אין מדובר בענין יהודי פנימי, אלא בסעיף ממהפכת הנאורות האירופית הכללית. 'גדלותם' של אותם משכילים, היא ה'אומץ' להכניס לתוך זמורת היהדות את תרבות הנאורות האירופאית.

עזיבת הדת, זלזול במנהגיה, ואפילו חילון, ליוו את הדת היהודית עוד לפני מהפכת הנאורות, ועוד לפני שהוקמה תנועת השכלה בתוך הקהילה היהודית. החיד"א בספרו מעגל טוב מתאר רשמי מסע בצרפת ב1777, בקהילת בורדו הוא מתאר: 'אחר התפילה הלכתי אל גבאי הק"ק שלמה לופיס אשר אינו מאמין ברז"ל וכמדומה לי שהוא פילוסוף', בהמשך הוא מוזכר שוב, ומוסיף החיד"א לציין 'מימיה לא טבלה אשתו במקוה'. בליל שבת באו לבקרו 'פרנסי וחשובי הספרדים', ונכנסו לויכוחים איתו, ו'אחר כך נמשכו הדברים בחקירות פילוסופיות נוטות למינות'. בהמשך ביקר החיד"א אצל 'סי (-סניור) אברהם גראדיץ, נשוא פנים בקורטי של צרפת עשיר גדול כמה מיליונים, והוא א' מגדולי המינים שאינם מאמינים בתורה שבעל פה ואוכלים מאכלות אסורות בפרהסיא'. ובהמשך: 'בערב הלכתי עם שלמה פואה לבן יעקב רפאל שבא על גויה נובל"י וילדה בן ושלחו לאמשטרדם ומלוהו, והוא פילוסוף גדול והיה שואלני כמה דברים מעניני הדת וכמה חקירות והייתי משיב על הכל'. בפריז שמע החיד"א על מרדכי תמה, 'שאינו כשר... שעייץ בספרי וולטירה (-וולטר) ואינו מאמין בשום דבר'. היו אלו אנשים שעזבו את הדת או חלקים ממנה, אבל הם לא ניסו ליצור תנועה רוחנית שתצדיק ושתפיץ את משנתם כפלב בתוך היהדות.¹²

כאשר מתרחש פילוג, כל פרט חייב לתפוס צד, גם משום שכך טבע הדברים, שאחרי שהפילוג מובהר, אדם מחפש את דרכו, וגם מחמת הלחץ החברתי. מאותו רגע שבו התפלגו דרכי הרבנים והמשכילים, נגזר על עמנו להתפצל. חלק גדול מהאנשים המקוריים, הוגי הדעות, היצירתיים, בחרו בצד של ההשכלה, והתנתקו מבית המדרש הישן, מפסיקת ההלכה המסורתית. והיהדות האורתודוקסית הפסידה אותם. לו היו

¹² "חלק ניכר של יהודי שתי הארצות האלו (איטליה וצרפת), ואולי היה מספרם רב ממספר שומרי המסורת התמימים, קשה היה להם להתנהג לפי חוקי הדת החמורים, והתחילו לזלזל בהם, אבל אלה לא ראו כל צורך לבקש היתר למעשיהם, זאת היתה פריקת עול בלי לבקש סימוכין לכך בספרי קדמונים", (בנציון כץ עמ' 264).

הברלינים נוהגים כאיטליינים, המשמרים את תרבותם במקומם, ולא מנסים להנחילה לכל פזורות ישראל, היה נשאר המצב הקודם, בו היו הרבנים נהנים מפרי עמלם של הברלינים, אם בביאורי הפשט, אם בשתדלנות, ואולי גם בהמשך היו נולדים ביניהם חכמים תלמודיים שהיו תורמים בהלכה. אך משירד המלאך ונעץ קנה בים ועלה בו שרטון, צמחה מפלגת ההשכלה, כסניף של מפלגת הנאורות האירופית, בתוך הקהילה היהודית. ושוב לא היה אפשר להדביק את הפרודים.

אם היה מקום בו היינו מצפים שתנועת הנאורות האירופית תחדור לקהילה יהודית, הרי מקום זה הוא העיר ברלין. בברלין לא היתה קהילה יהודית במובן הרגיל, לא היתה שם או באיזור הקרוב קהילה הכוללת רבנים, לומדי תורה, פוסקי הלכה, מתווי דרך, וכדו'. הגרמנים התעמרו ביהודי גרמניה במשך שנים רבות, מכל יהדות אשכנז המעטירה שגדלו בה רבים מרבותינו הראשונים, נשארו רק קהילות מעטות שמדי כמה שנים נאלצו לעבור גירושים והשפלות, מרבית היהודים היגרו לפולין.¹³

'מבחינה אינטלקטואלית היתה היהדות הגרמנית, אפילו בברלין, בנקודת שפל עמוקה... מלבד חריגים בודדים חדלה יהדות גרמניה להעמיד הוגי דעות דתיים יוצאי דופן... כמה בנים של יהודים ברלינאים עשירים כבר למדו בגימנזיום' (רקויאם גרמני עמ' 38).

היהודים ששרדו בברלין, היו רק יהודים עשירים ביותר, שהגרמנים החזיקו אותם אך ורק כדי 'לחלוב' מהם עוד ועוד כספים, בעוד היחס אליהם היה כאל בהמות.¹⁴ הקהילה היתה

---

¹³ בברלין ספציפית, היו פרעות וגירוש כבר ב1347, גירוש נוסף ב1446, עליית דם וגירוש ב1510, אחרי הגירושים האלו הצליחו שוב יהודים 'להסתגל' ע"י שוחד ודרכים דומות, אך ב1573 גורשו היהודים כאשר בנוסח החוק נכתב שהגירוש הוא "לעדי עד", אמנם במהלך המאה ה17 הותר למשפחות עשירות של יהודים להתגורר בברלין, תמורת סכומי עתק חדשיים. בראשית המאה היח' מנתה הקהילה כ1000 נפש, והחוק דרש מהם לענווד טלאי צהוב לצורך זיהוי. בהמשך ניתן היה להיפטר גם מחובה זו, תמורת שוחד כמובן. ב1737 שוב גורשו רוב היהודים, והושארו רק 120 משפחות. יהודי שביקש להיכנס לעיר, לצרכי מסחר בלבד, היה צריך להירשם ותנועתו היתה בפיקוח, יהודים הוכנסו רק דרך 'שער הבהמות', ועל כל ראש של יהודי הוטל מכס, כשם שהוטל על הכנסת בהמות.

¹⁴ רק ב1669 אישר פרידריך הראשון לחמישים יהודים, העשירים ביותר בממלכה, לגור בברלין, כל אחד מהם נדרש לשלם אלפיים טאלר – שווה ערך ל90,000 דולר של ימינו, ולהבטיח 'לא לבנות בית כנסת', עם זאת נאסר עליהם לעסוק בחקלאות או בכל המקצועות שקשורים לגילדות, נדל"ן, מסחר, יין, וכו', לבד מן הרפואה, תקנות הגילדות פסלו יהודים ורוצחים מחברות בהן, כאשר יהודי אחד היה חייב כסף, היהודים האחרים היו ערבים אוטומטית, הם שילמו מיסים מופקעים בכל הזדמנות, על כל נישואין, לידה, חתונה, נסיעה, כל חתן היה חייב לקנות מלאי חזירים מן המלך. רק הבן הבכור ירש את המעמד הזה, האחרים נאלצו לחפש מקום אחר, או להוכיח כי גם הם עשירים, וברשותם 10,000 טאלר – 450,000 דולר, עד 1710 הם גם לבשו טלאי צהוב, ב1710 הם יכלו להיפטר מחובה זו תמורת 8000 טאהלר – 360,000 דולר (רקויאם גרמני עמ' 20). ב1737 טען המלך שהיהודי מתרבים כארבה, וגירש את רוב יהודי העיר, השאיר לעצמו רק את העשירים ביותר, 'תודה לאל

של יהודים שומרי מצוות, היה להם בית כנסת ובית קברות, וגם 'הותר להם להביא רב וחזן'. אבל מוכן שאין אלו תנאים רגילים, של חברה יהודית המורכבת מכל הגוונים המסורתיים.

באחד מימי אוקטובר 1743 (תק"ג), התדפק נער יהודי בן 14 על 'שער הבהמות' של ברלין, אותו נער היה משה מנדלסון, שנולד בדסאו, שהיתה נסיכות עצמאית בתחום גרמניה. בדסאו חי הגאון רבי דוד פרנקל, בעל קרבן העדה, ומנדלסון היה תלמידו. הקהילה היהודית בברלין שכרה את רבי דוד פרנקל, והוא העתיק את מושבו לברלין. הנער, שנשאר בלי רב ומורה, החליט להסתגל לברלין. כאשר נשאר בשער מה מטרת כניסתו, השיב הנער: 'אני סוחר', ולשאלה 'במה הנך סוחר?' השיב הנער: 'בתבונה'. התשובה לא היתה מספיקה כדי לאפשר לו שהות בעיר, והוא הסתתר בעליית גג מעל בית רבי דוד פרנקל (במשך כמה שנים! הלימוד במסתור זה גרם לו לעקמת בגב שליוותה אותו עד יומו האחרון). ברישומי השער מאותו היום נכתב: "היום עברו שישה שוורים, שבעה חזירים, ויהודי אחד".¹⁵

כדי להיות זכאי להישאר בברלין, נכנס מנדלסון לעסקי המסחר, השתקע בבתי יהודים עשירים בעלי ספריות גדולות וקשרים ענפים. וכך היה למלומד ופילוסוף. כפי שראינו לעיל, רבים מחכמינו היו מלומדים בחכמות השונות, ודבר זה לא היה חידוש יוצא דופן. החידוש היה הסיטואציה החברתית היסטורית שלתוכה נקלע מנדלסון. יהודי ברלין העשירים באו במגע עם אישים מרכזיים בתרבות הגרמנית, הללו ראו מן הסתם את כל היהודים כשיילוקים צמאי ממון, והשתמשו בהם לצרכיהם בלבד, למימון אירועי ראווה, להזמנת בדי משי יוקרתיים, או תכשיטים ויהלומים. אך כאשר נחשפו קדקודי התרבות

שהסתלקו' אמר המלך לאחר מכן, 'הלואי שהנותרים ימותו במהרה', גם בנו הבא אחרי תיעב את היהודים חסרי התועלת וסלד מהם ומכל מה שהם ייצגו. ב1750 פרסם המלך שורת תקנות דרקוניות ופוגעניות ביהודים, (שם עמ' 22). זו היא גרמניה שהתאהבו בה כל כך יהודי ברלין... המציאות לא השתנתה גם בהמשך, ראה למשל הערה 34. (כאשר הגיעה האמנציפציה, יותר ממאה שנים לאחר מכן, היא לא היתה קשורה בשום תיקונים של היהודים, היא ניתנה גם לצוענים).

¹⁵ החלק הזה בדברי ימיו של מנדלסון, לא הודגש ע"י ספרות ההשכלה, עד לזמן האחרון ממש, כל הספרות שממשיכה את הקו המשכילי, למשל ד"ר מיכאל זיו וד"ר יעקב טורי: 'דברי הימים הזמן החדש', הוצ' יבנה 1966: "האיש שפילס ליהדות מרכז אירופה ומערכה את הדרך להשכלה היה משה בן מנחם, הידוע בשמו הגרמני מנדלסון. נער 'עילוי' זה עבר בגיל ארבע עשרה מהעיר שבה נולד ובה קנה לו ידיעות נרחבות בנוגע ליהדות, לברלין, כדי לשתות שם ממעיינות ההשכלה... כעבור זמן קצר החל שמו מתפרסם...", (כרך א' עמ' 106). מנדלסון מוצג כאן כעילוי שלמד המון תלמוד עד גיל 14, אך עבר לברלין כדי להחכים, ותוך זמן קצר נעשה לפילוסוף. בעוד מנדלסון לא בא אלא כדי ללמוד תורה מרבו, ובברלין שקד במשך שנים על התורה, לפילוסוף הפך רק בהמשך. אך הספרות מציגה את הדברים בצורה מיתולוגית, ולא נח לה לתלות את הדבר בצירוף מקרים... גם שמו המקורי כביכול הוא 'בן מנחם', בעוד זה עיברות מאוחר שנעשה כדי שיעצל צלצול רב משמעות, רמבמ"ן, שהוא שילוב של רמב"ם ורמב"ן...

האלו למנדלסון, שהיה כבר מלומד ובקי בספרות, גילו הם תופעה בלתי מוכרת להם: יהודי מלומד וחכם, בקי בספרות לא פחות מהם, דוגל בערכים נעלים, ואף יודע להגן עליהם. בין חיבוריו היו דברי הגנה על היהדות, הוכחות להישארות הנפש, אך גם דברי פילוסופיה שירה וחכמות.

מנדלסון התרועע עם קאנט, ועם עוד אנשי רוח מפורסמים בגרמניה, ונעשה לאדם בעל השפעה, על הנכרים המלומדים, וגם על יהודים מברלין, ובהמשך יהודים שהתקבצו מארצות נוספות. באותם ימים חלה נהירה אל התוכן האינדבידואלי, העצמאי, במקום הכומר, או הממונה ע"י המלך, התחיל לתפוס מקום - ה'סופר', היתה זו תנועה חברתית שקטה, שהתחילה באנגליה, ממנה עברה לצרפת, ומשם לגרמניה. אנשים עצמאיים, בעלי כשרון סיפורי, דמיון, העזה, כתבו סיפורים ומסות, ואלו נהפכו למוקד הענין החברתי באירופה הנוצרית של אז. על הגל הזה הורם מנדלסון על כפים בברלין, השתתף בתחרויות, זכה בפרסים שונים, והתרועע עם אנשי התרבות הגרמניים, שהתרשמו מאד מהיהודי החכם, ואף כתבו עליו מחזה מפורסם (בסגנון: 'אם כל היהודים היו כמוך', וכו').

ההתעוררות הזו אצל הגרמנים, גרמה להתרוממות רוח אצל עשירי ברלין, הם תמכו ומימנו פעולות כאלו של הוצאת החכמה של עם ישראל לעולם, עד מהרה התפתחו סביב מנדלסון עוד ועוד מלומדים יהודים, וצעירים נוספים הזדרזו ועסקו בחכמות כדי להצטרף למהלך החדש. המשכילים עצמם תרגמו את המונח 'השכלה' כ'נאורות' בלועזית, (ראה פיינר מלחמת תרבות עמ' 20: "החל משנות העשרים הלך והתבהר המונח העברי השכלה כתרגום למונח הגרמני נאורות, כפי שמתרגם ריב"ל עצמו ב'אפס דמים' "ואין לשער כמה גברה אצל היהודים יד ההשכלה - גיא אויפקלהערונג").

ההשכלה הברלינית, היתה חלק מגל של התלהבות מיופי השירה והספרות, מהחכמה והפילוסופיה, שהוגשו לכל, כדבר שכל אדם זכאי לעסוק בו, וליהנות מאור החכמה. ההתעוררות התרבותית הזו היתה מנת חלקם של נכרים ויהודים בברלין. ב1750 פרסמו משכילי ברלין 'מכתב עתי' בשם 'קהלת מוסר' שעסק בענייני מדות ודרך ארץ, ב1784 החל לצאת לאור 'המאסף', ובו פרסמו "דברים המועילים והמשמחים את נפש החומדת לשבת

בצל החכמה", ב'המאסף' הציגו חיים יפים ונעימים לאור החכמה, מיעטו לעסוק בענינים תלמודיים, והרבו בדקדוק שירה והשכלה.¹⁶

"ההשכלה היהודית היא חלק מתנועת ההשכלה האירופית... כמו ההשכלה האירופית, היתה גם ההשכלה היהודית מרד בסמכות ובמסורת ונסיון להעמיד את השכל האנושי כאמת-מידה לשיפוט ולהערכת תופעות. ואם במדינות אירופה, שמלחמות הדת והביקורת הרציונאליסטית עירערו בהן את סמכות הכנסייה, היה תהליך זה מלווה במשברים ובמתח רב, על אחת כמה וכמה בחברה היהודית, שבה מילאה הדת תפקיד ראשי בליכודו של העם", (שמואל אטינגר, היהודים בצבת ההשכלה, זמנים, 1980).

"משהציצו היהודים הצצה ראשונה בספריהם של גדולי ההשכלה הגרמנית, מצאו בהם כביכול את אמיתות נביאי ישראל, כגון שויון, חופש, אחווה, ושלוש נצחי, בנוסח לא דתי, וכלל אנושי (זיו וטורי, עמ' 105).

מנדלסון למעשה הצטרף למחנה הדתיים המתונים והנאורים בגרמניה, הוא תקף את 'קנדיד' של ולטר ואת המטריאליזם, בספרו פיידון חיזק את אמונת הישארות הנפש. יצחק היינמן כותב: "התנגדותו של מנדלסון לשימוש באידיש, התאימה לגמרי לדרכם של הכמרים בני תקופתו, אשר עינם היתה רעה בדיאלקטים העממיים,¹⁷ אין ספק שהתנגדותו

---

¹⁶ עם זאת, לא דקדקו על הדברים שיתאימו לגישה המסורתית, כך למשל בין הרבה תרגומים של יצירות יווניות ומיתולוגיות, לימד המאסף את קוראיו גם על האל קדמוס שהמציא את הכתב, ושיר על הנושא נדפס בשער המאסף של שנת תקמ"ח:

"על מעשה הכתב אשר יחסוהו הקדמונים לאיש שמו קדמוס מלך פיניציה (פיניקיה): קדמוס בתבונתו, המציא זאת החכמה. המצירת הקול, דוברת אל-עיננו. ובקוים, ונקודות, בתמונות, ובערמה. השכיל לתת מראה וגוף למזימותינו".

קדמוס חי הרבה אחרי מתן תורה, זה לא מפריע לחכמי ברלין לצייר אותו כממציא הכתב כפי שייחסו הקדמונים (קדמוס היה מלך פיניקי, שהעביר את הא"ב העברי ליוונים, ואכן היוונים קיבלו את הכתב בתקופה מאוחרת יחסית, יש לציין שולהויון ייסד את תורת התעודות, בין השאר על ההנחה שהכתב לא היה קיים בימי משה, והומצא ע"י קדמוס, ואחד המשכילים, שלמה צבי הירש מטרנופול, כפתי יאמין לכל דבר, כותב בספרו "חדושי מהרש"ה בתושב"כ ושבע"פ" (טרנופול, 1839) בפאתוס: "מי פתי יאמין שבימי משה נכתב ספר גדול בכמות כמו החמשה חומשי תורה בעת אשר ידוע לכל שכמעט לא ידעו מכתב וספר כלל?"... בזמננו ידוע כמובן, שמאות שנים לפני משה כבר היו ספריות עם עשרות אלפי פריטים בכל הערים הגדולות בעולם. פפירוס האריס, שקדם לקדמוס בכמאתיים שנה, כתוב טקסט באורך של 42 מטר!).

מה שמפליא הוא תפוצתו המעטה של 'המאסף', בשנת תקמ"ה פורסמה רשימת המנויים, המספרים לא גבוהים גם במרכזי ההשכלה, למשל: בברלין 54 מנויים, בקניגסברג 30, בדסאו עיר מולדתו של מנדלסון 1, בברסלוי 5, בכל ארץ פולין 1, בוילנא 4 ובשקלוב 4 (בנציון עץ עמ' 248).

¹⁷ הכומר אנרי גרגואר, היה אויב מושבע של הניבים המקומיים בגרמנית, ובחיבורו 'מסה על התחייה הגופנית, המוסרית, והמדינית, של היהודים (1789), הוציא את חמתו על ה"ז'רגון הגרמני עברי רבני שיהודי גרמניה משתמשים בו והמובן רק להם, שמגמתו העיקרית להגדיל את בורותם או לחפות על תאוותם". מחבר פולני

זו נבעה מתוך דרכו כ'משכיל', כמאיר עיני העם" (היינמן עמ' 23). "כמו בהסברת היהדות בכלל, גם מוצאים אנו כאן בהסברת מצוות התורה צד שווה בשיטת מנדלסון ובשיטתם של רוסו ולסינג, שני גדולי הדור הלא יהודים" (היינמן עמ' 26). "בהיותו כבן 26 תרגם מנדלסון לגרמנית את ספרו הצרפתי של רוסו על 'מקור אי השוויון בין בני אדם', הספר אשר בו האשים רוסו את התרבות והציביליזציה בהשחתת המדות... הוא מדגיש שיש אמנם מן הפרזה בתפיסת רוסו, אבל יש בה יסודות של אמת" (היינמן עמ' 32). מנדלסון מצא את המשותף בין הדתות, ואיך הנאורות שופכת אור על הדת ומתקנת אותה.

יחד עם חבריו לדעה הנאורים המתונים הגרמניים, התנגד מנדלסון ל'נאורות המזוייפת',¹⁸ כפי שהגדירה כריסטוף מיינרס, נאורות שמביאה להתנהגות מופקרת ולאתאיזם, בהמשך הוגדרו מבצעי המהפכה הצרפתית כ'נאורים מזוייפים' ע"י ההוגים הגרמנים, וגם בספרות ההשכלה העברית נכתבו מסות שלמות על 'השכלה מזוייפת', ועל הנזקים שהיא גורמת להשכלה, יה"ש (יהושע השל שור, 1818, תקע"ח – 1895, תרנ"ה) כתב: "הנאורים המדומים סטו מן הדרך הנכונה והאמינו שימצאו את מהות הנאורות בפאר ובמותרות, בבורות ובאדישות, אך במעשיהם הזיקו לנאורות ללא תקנה" (מובא אצל פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 286).¹⁹

מנדלסון הלך על חבל דק, ברצותו להציג את היהדות כדת מתוקנת ושווה לכל הפחות לנצרות, עליו היה ליצור הסבר רציונלי, רלבנטי לתקופתו, שיהווה גם הסבר פנימי ליהדות, כדת מתוקנת ונכונה, וגם הסבר חיצוני שיסבר את אזניהם של עמיתיו המלומדים. הוא היה חייב לדגול בבחינה רציונלית של הדת, ראשית לגבי נכונותה: "כי לא מתמול שלשום התחלתי לבחון את דתי... ואילו לא הביאתני חקירה זו רבת השנים

הציע ב 1782 לאסור על היהודים להשתמש בשפת האידיש, לאסור על לבוש שונה, לאסור על מכירת הי"ש, לגייסם לצבא, וכו' (אטינגר עמ' 35).

¹⁸ כשם שהרבנים חשדו במנדלסון שהוא לא מגלה את עמדותיו, כך באופן טבעי גם מבין הנוצרים, היו שחשדו בו שלחנם הוא נדבק בנאורים המתונים, ובאמת הוא קצת אפיקורוס באתר: הכומר יוהן קלבלה היה מתנגד חריף למנדלסון, וטען שהוא דאיסט באתר, ואף מתרשל בקיום מצוות... מנדלסון בתגובה אמר: אני מניח שגם יהודים וגם דאיסטים ארורים הם בעיניו של קלבלה, אם כן מפני מה הוא מתעקש שאני דאיסט דוקא, הרי כך או כך ארוור אני בעיניו... (מנדלסון, אחרית דבר, בתוך ירושלים, כתבים קטנים, עמ' 208). וראה הערה 22.

¹⁹ גם בדורות הבאים, הצטרפו המשכילים כיהודה ועוד לקרא, לרוח הזמן, יל"ג, בוגר בית המדרש לרבנים בוילנא, טבע את המונח 'מלחמת תרבות', בעקבות הביטוי הגרמני המקביל 'קולטורקמפף'. המונח 'מלחמת תרבות', מקורו במערכה בפרוסיה בסוף המאה ה-19, 'קנצלר הברזל', ביסמרק, הכריז מלחמה על הכנסייה הקתולית, מסדר הישועים הוצא אל מחוץ לחוק, וב-1873 הוכפפה הכנסייה לחוק המדינה, ומוסדות החינוך שלה הושמו תחת פיקוח המדינה. על הכמרים נאסר לעשות שימוש בחרם. עיתון המגיד מ-22.1.1873 מבשר: "שר התרבות הודיע על חקיקת חוקים חדשים ונמרצים בענייני האמונה ומשרתיה, חוקים אשר אוהבי החירות חיכו להם זה כמה בכליון עיניים", חודש מאוחר יותר (26.2.1873) הוא מבשר: "עברו הימים אשר יפחדו האנשים ויחרדו מגערת האפיפיור, עתה הנהו לצחוק בעיני כל ישרי לב, אף מבני אמונתינו..."

לידי הכרעה גמורה לזכותה של דתי, ודאי שהיה הדבר צריך להיוודע במעשה פומבי", (מכתב ללוואטר, כתבי מנדלסון ז 8).

(אל מול העמדה ה'נאורה' הזו, כותב הרב הירש: "אילו ניתנה לנו הבחירה בין יהדות למדע, לא היתה לפנינו כל בחירה, וכל יהודי היה צריך להכריע ללא פקפוק, מוטב אהיה שוטה כל ימי ולא אהיה רשע שעה אחת לפני אבי שבשמים, אבל תודה לאל, אין הדבר כן" (כתבי הרב הירש ח"ו עמ' 393). ורד"צ הופמן: "אני מודה ברצון, כי בשל עיקרי-אמונתי לא יכולתי להגיע לידי מסקנה, שהתורה לא נכתבה על די משה רבנו, ולא כל שכן שנכתבה לאחר זמנו של משה; וכדי שלא להניח מקום לפקפוקים באותו עניין פירשתי וביררתי בהערות המוקדמות את העיקרים ששימשו לי הנחות לביאורי מבחינה זו. אולם, עם השאיפה לבסס את ה"הנחות הדוגמיות" האלה מבחינה מדעית, התאמצתי תמיד להסתמך רק על נימוקים כאלה, שאפשר היה להכיר בצדקתם גם מתוך השקפה שונה משלי". ואילו בנציון כץ, עמ' 221 כותב על תשובת מנדלסון "תשובתו היתה בודאי מתקבלת בכל חוגי היהדות ברצון גמור ובלי פקפוק").

שנית היה צריך מנדלסון לבחון את 'ניקוי' הדת, אחרי שהשתכנע באמיתותה, צריך הוא להחיל עליה את הרפורמציה של הנאורות, לסקל אותה מעשבים שוטים, ואחת מהתבטאויותיו המפורסמות היא: "לא אכחד כי הבחנתי בדתי הוספות וסילופים בידי אדם, המכהים לצערי את זהרה. מי איש אוהב אמת ויוכל להשתבח כי מצא את דתו כולה נקיה מחוקות בני אדם מזיקות? כולנו שוחרים האמת מכירים את הבל פיהן המרעיל של הצביעות והאמונה התפלה" (נכתב ב1770, בנציון כץ עמ' 221 כותב: "הדברים האלו 'ציערו מאד את היהודים החרדים, הם דרשו ממנו שיפרט מה התוספות והסילופים, אך הוא לא עשה זאת"). כפי שקל לראות, כאן הפרוטסטנטיות זועקת מתוך גרונו, ולא לחינם המטיף הפרוטסטנטי דניאל יניש, ראה במנדלסון 'מרטין לותר היהודי'. במקום אחר הוא כותב: "כל פעילותינו תהיה לה מטרה אחת: להסיר כל שיבוש שהשתחל לתוך צרמוניות אלו, ולהפיח בהם משמעות אוטנטית ואמיתית. בדרך זו הכתב המקורי [של התורה והמצוות], שמשושש ללא היכר על ידי צביעות והתחכמות רבנית, יהיה קריא ומובן שוב", (קטע מתורגם, מצוטט [בהמעין ניסן תשע"ה](#)²⁰).

²⁰ שם מובאים עוד קטעים מוזרים כמו: "לגבי הרבה פרקי תהלים, אני חייב להודות שאני פשוט לא מבין אותם. אלה מהם שהכי קל לי להבין, כוללים הרבה שאני חייב לסווג כשירה מאוד בינונית, פסוקים מבלבלים, חזרה על אותו רעיון עד לזרא, שינויים וגיוונים נמהרים, שאין שום השראה יכולה להצדיק... אני בטוח שתתייחס לספר תהלים כאל שירה, ולא תשגיח למאפיינים הנבואיים והמיסטיים שמצאו בו פרשנים נוצרים וגם יהודים רק משום שהם חיפשו מאפיינים אלו. הם חיפשו מאפיינים אלו משום שהם לא היו לא פילוסופים, ולא מבקרי

עצם הרעיון, שהיהודים יכולים או צריכים להצטרף לעמי אירופה לאחר 'ניקוי' ו'תיקון', כבר הועלה ע"י הנאורים, ולא דוקא ממקום של הערכה ליהדות, אלא יותר כדרישה להיותם אזרחים מועילים, הפילוסוף הגרמני הרדר, לאחר שהגדיר את היהודים כ'צמח טפילי שנאחו כמעט בכל האומות האירופיות ומצץ את לשדן אם במעט ואם בהרבה', כתב: 'יבוא זמן בו לא ישאלו עוד באירופה מיהו יהודי ומיהו נוצרי, כי גם היהודי יחיה לפי החוקים האירופיים ויתרום את חלקו לתועלת המדינה'. וקלרמון-טוניר הצרפתי הכריז באסיפה הלאומית הצרפתית: "אין להרשות שהיהודים יהיו בממלכה גוף מדיני מיוחד או מעמד. יש צורך שכל אחד מהם לחוד יהיה אזרח.. אם הם אינם רוצים בזאת, יודיעו נא על כך, ואז יהיה צורך לגרש אותם. אין להרשות שבממלכה תהיה אומה בתוך אומה, למעשה ברור שאין הם רוצים כלל בזה', (תולדות עם ישראל בעת החדשה, שמואל אטינגר, הוצ' דביר 196 עמ' 33. עוד מקורות כאלו ראה הערה 17 להלן הערה 74). כמו שאמרה גולדה מאיר 'הם לא נחמדים', אבל הנאורות היהודית נטלה על עצמה את האתגר, לציית לנאורות האירופית, ולקוות שהם כן יהיו נחמדים בשלב מסויים. עצם הרעיון של תיקון היהודים על ידי שינוי החינוך, אינו רעיון של רנה"ו, אלא הוא רעיון אירופי שנידון בהרבה חיבורים של נאורי הזמן, רנה"ו אימץ אותו מהם, לא הגה אותו.

בזמנו של מנדלסון הרעיון של הפרדת הדת מהמדינה היה מאד מרכזי אצל הנאורים, ומנדלסון אכן הסכים לרעיון ש'כפיה בעניני הדת מגונה היא - המדינה מענישה את העבריינים כלפי החברה, והדת מורה ומשדלת, המדינה נותנת חוקים, הדת מצוות' (ירושלים ת"א תש"ז עמ' 47, וראה שם עמ' 132 שהמדינה היהודית הקדומה באמת הייתה דתית ולכן היתה בה כפיה על עניני דת, וברגע שבני ישראל בחרו במלך בשר ודם, בטלה המדינה הדתית הקדומה, הלכך כל המיתות והענשים שביהדות בוטלו ואין להם מקום מכאן ואילך).

ולכן טוען מנדלסון בתוקף שכל העונשים, והנידוי החברתי, הרחקת הפושעים מבתי הכנסת, כולם הידרדרות שגויה שלא מתאימה ליהדות המקורית, שלמה המלך הזמין לבית מקדשו גם את הנכרים, וחז"ל קבלו קרבנות מפושעי ישראל (ירושלים עמ' 168, הוא גם מתנגד לגביית מיסי קהילה, וסובר כי הרבנים, מורי ההוראה, וכו' צריכים לעשות זאת בחינם, כדרשת חכמים 'מה אני בחינם', וכו'. יש להגביל את סמכויות הרבנים, 'האמונה

ספרות", או: "אילו ידעת שרק עכשיו היו לנו שמונה ימי חג, שבתוכם, כמו שאתה יודע, אין אדם מרגיש רצון לעשות דבר חוץ מלהיות מדוכא".

האמיתית, לא מכירה בשום סמכות מלבד השכנוע ההגיוני.. הטיעון הרציונלי הוא הדרך לאושר, שם עמ' 137).

המגמה בכל זה היתה כנראה גם כדי למנוע את הנוצרים מלאכוף את היהודים לוותר על דתם, האמנציפציה הותנתה בכך שהיהודים יוותרו על הדת, כדי להיות אזרחים מועילים, ומנדלסון חשש מכך, הוא חשש מתעמולה יותר מאשר מכפיה, וכתב לתלמידו: "כל זמן ששיטת האיחוד (-לדרוש איחוד דת עם הנוצרים) אורבת במסתרים, נראית לי הסבלנות הצבועה הזו כמסוכנת עוד יותר מן הרדיפה הגלויה", (כתבי מנדלסון, ה' 677). אך האם הדברים האלו נכתבו כלפי חוץ ותו לא? נראה שמנדלסון באמת האמין שעליו ליישב בין הנאורות האירופית ובין היהדות, ותוצאות השילוב הזה הן הן האמת ('הפילוסוף הצרפתי מיראבו העלה על נס את תמיכתו של מנדלסון בהפרדת הדת מהמדינה, והכריז כי אין הוא נופל ברמתו ממחברי החוקה האמריקאית', רקוויאם גרמני עמ' 10).²¹

פיינר כותב: "נסיונו של מנדלסון ליישב את הנורמות היהודיות המסורתיות ואת אמונתו בהתגלות התורה יחד עם הדת הטבעית, היה שברירי למדי, חשוד וקשה להבנה. האמנם היה מנדלסון דאיסט נסתר? הוא עצמו ביטל את החשדות כלאחר יד, אך הן לא התפוגגו לחלוטין... מנדלסון הכיר היטב את גורלו ולגורל ספריו הועלו באש והוא עצמו נרדף. האם חשש גם הוא לגורלו ולגורל ספריו? האם הזדהה עם אותם דאיסטים אך נזהר מזהויו עמם? ... החשדות בהיותו דאיסט נסתר ליוו את צעדיו. מצב קיומי זה דרבן אותו להילחם נגד הקנאות הדתית ונגד עוולות הענישה הדתית, במיוחד החרם", (פיינר, שרשי החילון עמ' 204).²² אילון כותב: "מנדלסון, כמתקן חברתי רדיקלי במסווה של שמרן,

²¹ יש כאן הד גם לרעיון ההפרדה של מונטסקיה, אי אפשר שהדת תהיה 'הכל', זה מוביל לשחיתות, יש להפריט אותה. למעשה הורתו של רעיון זה, הוא בנסיונות הגישור בין הזרמים הדתיים הרבים שנוצרו בעקבות הרפורמציה, במאה ה-16, המצב הקדום היה שהדת שולטת במדינה, והנה נוצרו כמה דתות, מלחמות נוראות ניטשו, והוגי דעות טענו שאפשר להפריד בין הדת למדינה, מכאן נבע שיש מקום לאזרחים בני דתות אחרות, כי הדת במהותה (נתפסה פתאום כאילו) אינה רוצה לשלוט ולהשליט כח, רוג'ר ויליאמס כתב ב-1644 'אזרחות אמיתית ונצרות יכולות לפרוח שתיהן בממלכה... רצון האל ומצוותו הם, שמאז בואו של בנו, ישו האדון, תוענק חירות הדתות והפולחנים... לכל בני האדם ובכל הארצות'. גם כאן הפרדת הדת מהמדינה באה בלבוש דתי כ'רצון האל'. גם ג'ון לוק ב'איגרת בענין הסובלנות' (1689) כתב 'אין באונגליין בהחלט שום דבר ששמו מדינה נוצרית'. מנדלסון ראה מעשה ונזכר הלכה, גם ביהדות אין שום דבר ששמו מדינה יהודית... למרות שאמירות כאלו היו נחלתם של אינטלקטואלים גרידא והם אלו שהשתעשעו בתרגילים לוגיים מסוג זה, במציאות האפליה הרדיפה והקיפוח המשיכו, גם בגרמניה גופא, שנים רבות אחרי מנדלסון...

²² יש להודות שמנדלסון, בסופו של דבר לא היה איש תם. למרות שהקמפיין הציבורי יצא ע"י רנה"ו, ברור שגם מנדלסון התכוין לאותו דבר. והוא אף עסק בפוליטיקה זהירה סביב ההתנגדויות (בנציון כץ עמ' 229 מביא מכתבו לגאליקו בו הוא מתאר את בעלי שטנה שרדפו את רנה"ו אודות האגרת וכו' איולת חסרי לב אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם וכו' "בגלוי לא דיבר מנדלסון דברים כאלו", שם עמ' 231: "מסתבר שמנדלסון עוררו לצאת למלחמה זו"), קמינצקי תרגם ממכתבו הלועזי לגרמני בשם הנינג (ישורון ח' עמ' תקלג') בו הוא כותב:

נשאר באופן אישי מחוייב לקיום מצוות מסורת קפדני, על אף שהיה משוכנע כי היהדות, אם לא תשתנה, עתידה להידרדר לרגשנות או שתתפורר כליל" (רקוויאם גרמני, עמ' 53), "לנוכח חזונו הרפורמי הנלהב של מנדלסון, אין זה מפתיע שרבים תהו האם קיום המצוות המוקפד שלו אינו תחבולה שנועדה לזכות באמונם של בני קהילתו השמרנים יותר (שם עמ' 56).²³

ב-1785 פרסם מנדלסון את חיבורו האחרון, 'מועדי שחר', בו הגן על אמונתו של ידידו הטוב המחזאי לסינג, בספר תקף מנדלסון את פרידריך יאקובי, ממבקרי הנאורות, "לסינג, שמת ב-1781, המשיך לתפוס מקום מרכזי בעולמו של מנדלסון. לא רק שהידידות עמו הותירה בו חותם שלא נמחה, אלא שבדעת הקהל הגרמנית הייתה הקרבה הזאת אבן היסוד

" הסופה סביב הספר המסכן שלי לא הטרידה אותי כלל, שום קנאי לא יצליח כל כך מהר לעורר את דמי הקר... בינתיים זעזועו של הרב מאלטונה תלוי ועומד... ואולי קצת תסיסה תהיה לתועלת עבור המטרה שיש באמת בליבי... לפי התוכנית הראשונה של חיי, כמו שתכננתי בשנותי היותר טובים, הייתי רחוק מאד מלהיות עורך או מתרגם של תנ"ך... מצאתי שאולי שארית כוח תספיק לבצע עזר מועיל לילדי, ואולי גם לחלק ניכר מעמי, למסור בידיהם תרגום וביאור של כתבי הקודש יותר טוב ממה שהיה להם קודם, זה הצעד הראשון לתרבות (קולטור) שלדאבונני עמי כל כך מרוחק ממנה עד שאפשר להתייבש משיפור מצבם."

הרי שמנדלסון ידע פרק או שניים בשיטות השיווק האמריקאיות... ובמכתב אחר להנינג הוא כותב: "ה' ישמור אותך ואותי בעתיד, נגד כל מריבות עם צידי כפירה. יש להם ציבור די חזק בצידם, טיפה אחת של שכל ישר מכריע את כל הנפיחות...". כך הוא, והנאורים הנוצרים נמצאים בצד אחד, ואילו החשוכים – הנוצרים והיהודים – בצד השני. ייתכן בהחלט שמנדלסון השתמש בביאור שלו כחיסון, כפריצת גדר אחת קטנה, שלפעמים נוטה מדברי חז"ל, כדי שילדים יקלטו שזה אפשרי, אבל בגדול לא התרחק יותר מדי, כדי שיתקבל, וראה בהקדמה לחומש 'תורת אלקים', אמשטרדם תקפ"ו, עם תרגום על בסיס מנדלסון וביאור רש"ד, בהסכמת ר' שמואל אב"ד אמשטרדם נכתב: "בעיקר ההעתקה הלכנו ברוב המקומות אחרי העתקת התרגומים והמפרשים רש"י ורשב"ם... ואחרי דעת רובם נטינו גם לדברי הרבני המופלג מוהר"ר שלמה מדובנא ז"ל... כאשר יראה המעיין בביאור פסוק והנה איל אחר נאחז אשר בחרנו בדברי המפרשים כהעתקתנו, כי לא מצאנו עם הרמב"ם טעם נכון להשען עליו לשנות מכל אשר הגידו לנו חכמינו ז"ל". שלמה מיימון כותב על מנדלסון: "הריני מניח לאחרים להוציא משפט אם מותר לאדם להיות בלתי עקיב לטובת הבריות, וביאור מידה?" (חיי שלמה מיימון), נראה שרומז גם הוא לחוסר כנות.

כך לפחות חשב עליו חברו היינריך היינה, שכתב: "כמו שלותר קעקע את האפיפיורות, כן קעקע מנדלסון את התלמוד", (רקוויאם גרמני עמ' 55). על יחסו לפרידלנדר כותב אילון: "דוד פרידלנדר קיווה להיות יורשו של מנדלסון... כאחד מרבים שחשדו כי אדיקותו הדתית של מנדלסון אינה אלא צעד טקטי שנועד להקל על שומרי המסורת לקלוט את רעיונותיו, פרידלנדר חדל לקיים מצוות עוד בחייו של מנדלסון. ילדיו של מנדלסון נמשכו אל אמונת אבותיהם פחות מאשר להבטחותיה המזהירות של האמנסיפציה. למעשה היו דאיסטים. את היהדות המסורתית ראו כשריד מתקופת האבן של הדתות. לא ייתכן שמנדלסון לא ידע כלל על הרגשותיהם של ילדיו ושל עמיתיו. מכמה בחינות אולי היה אחראי להם חלקית...מנדלסון מינה את פרידלנדר למנהל עזבונו הספרותי והקדיש לו את ספרו האחרון, בהגדירו את פרידלנדר כ'עוזרי ותומכי האהוב', פרידלנדר שהיה בעל תודעה אזרחית, ראה את תפקידו העיקרי בקידום רפורמה בדת", (שם עמ' 70).

²³ זה היה המוטו של היהודים הגרמנים גם אחריו, כדי להצדיק את הבילדונג הרעיוני שלהם. כשנשאל איינשטיין איזו אישיות בהיסטוריה היה רוצה לפגוש ולשם מה, השיב: 'הייתי רוצה לפגוש את משה, ולשאול אותו האם האמין שעמו יקיימו את מצוותיו זמן כה רב'. איינשטיין לא ידע, כי משה לא היה מופתע כלל, ואילו משה מנדלסון, היה מופתע מאד, לו היה זוכה לקפוץ לשיבה בני ברקית בת ימינו... 250 שנה חלפו, ולא תמצא הרבה הבדל משיבתו של רבי דוד פרנקל, שם ישב מנדלסון לפני שחולל את כל הסער הגדול...

של מעמדו. בסלון ביתו הוצב פסל הראש של לסינג מתחת לתמונותיהם של פילוסופים יוונים ושל ראש מחוללי המהפכה המדעית אייזק ניוטון. לאחר שיצא לאור ספרו 'ירושלים' הודיע מנדלסון לידידיו שעתה הוא מתכוון להתפנות לכתיבת חיבור שיתאר את דמותו של לסינג, ובכך יפרע את חובו הגדול לידידו, (פיינר, בתוך משה מנדלסון, פרק שמיני). אך חדשות רעות התפרסמו באותו זמן: "בשיחות אישיות שהיו לי עם לסינג בשנותיו האחרונות, סיפר יאקובי, הוא הודה בפני שהפך לשפינוזיסט. מבחינתו של מנדלסון הוטלה לזירת דעת הקהל פצצה גדולה. לזיהויו של מישהו עם משנתו של הפילוסוף היהודי ההולנדי מן המאה ה-17 ברוך שפינוזה הייתה משמעות אחת בלבד - כפירה באלוהים... מבחינתו של מנדלסון, לחשיפה הזאת של יאקובי על לסינג - שבאמיתותה לא הטיל ספק ורק התייסר קשות בשאלת האפשרות להסבירה - היו השלכות רבות ומדאיגות, חלקן אישיות מאוד וחלקן נוגעות לעיקרי השקפת העולם שלו... תחילה ניסה מנדלסון להקל ראש בשמועות על לסינג או לפרשן באופן מתון יותר. לאחר מכן חשב שיוכל להתחמק מעימות בתירוץ של חולשה ומחלה מתמשכת, ולבסוף מצא עצמו, כמו בפרשות קודמות, נאלץ להשיב מלחמה... יצחק אייכל שביקר אז את מנדלסון בביתו שמע מפיו הערה צינית שהמחישה את התחושה כי הוא נמצא במלכוד: אני כמו אותו הבעל, אמר מנדלסון לאייכל, שאשתו מאשימה אותו באימפוטנציה והמשרתת מאשימה אותו בכך שהכניס אותה להיריון... לסינג דבק, לדעתו של מנדלסון, באותה גישה טהורה של שפינוזה כפי שהוא מפרש אותה ב'מועדי שחר' - קיים עולם העומד בפני עצמו מחוץ לאלוהים על אף שהוא תלוי בקיומו באלוהים. לכן האדם אינו עבד למציאות טבעית שאין לו עליה כל שליטה, אלא בהתאם לאמונה ההומניסטית הוא יצור חופשי ואחראי למעשיו, התלוי כמו כל הבריאה באלוהים אך שומר על קיומו העצמאי ועל ערכו כאדם... שלושת החודשים האחרונים לחייו של מנדלסון עמדו בצלה הקודר של הפרשה הזאת. על אף שחיי החברה האינטנסיביים שלו לא פסקו והוא המשיך לקבל אורחים ולהשיב על מכתבים, דומה שכמעט שום דבר אחר לא העסיק אותו מלבד המשימה לטהר את תדמיתו של לסינג", (פיינר שם).²⁴ יצאה נשמתו באחד! בהגנה על אתאיסט שהתחזה לנאור... כאפט אריין לסינג...

²⁴ למעשה הוא מסר את נפשו על כך כפשוטו ממש, כתוצאה מהבהילות בענין טיהור שמו של לסינג, הוא הצטנן וגופו קרס בגיל 56: "מנדלסון היה חסר סבלנות ובכתיבתו ניהל מרוץ נגד שעון החול של חייו ההולכים ואוזלים. הוא ביקש להביא את 'אל הידידים של לסינג' לדפוס במהירות האפשרית כדי למהר ולהכחיש את טענותיו הפוגעות של יאקובי. את המשפטים האחרונים הוא כתב ביום שישי, 30 בדצמבר 1785. כשיצאה השבת בערב יום המחרת, 31 בדצמבר, שעות ספורות בלבד לפני שהסתיימה שנת 1785, הוא יצא מביתו בבהילות ובקוצר רוח כדי למסור את כתב היד למוציא לאור כריסטיאן פרידריך ווס. כשחזר לביתו הוא חש הקלה והאמין כי בכך תסתיים הפרשה המעיקה. הפצרתו בו שלא ימהר כל-כך, שישמור על בריאותו הרופפת,

ההגנה על הנאורות, ועל כך שאיננה כפירה, היתה עיקר גדול במשנתו של מנדלסון, ולמרות שבסוף ימיו התרופפה אצלו הריאליות של עיקר זה, ראה הערה 43, הוא עדיין נלחם לשלמותו, לכל הפחות בהתגלמות באישים המרכזיים של התנועה, וכיניהם הוא עצמו, ולסינג, ולכן חשוב היה לו להוכיח שאמונתם שלמה היתה ולא היו דאיסטים נסתרים.

היינמן מראה שנסיון השילוב של מנדלסון, לא נקלט בעולם המשכיל: "הזיווג של השקפת היהדות עם מחשבת אירופה שבאותה תקופה לא עלה יפה... שיטת מנדלסון בהסברת היהדות לא נתקבלה באותה מידה של רצון כמו שיטת הרמב"ם וחבריו, לא על ידי תלמידיו – אשר רובם לא שמרו אמונים לדת ישראל, ולא על ידי העולם הנוצרי", (יצחק היינמן, טעמי המצוות בספרות ישראל, ח"ב י-ם תשט"ז, עמ' 10), היינמן מסביר את הסיבה: הסובלנות כלפי היהדות בברלין, היתה מותנית באירופאיות שלהם, כפי שהדבר משתקף במחזה המפורסם של לסינג על 'נתן החכם', על מנדלסון, בו יורשי המלך טוענים כולם שהם מחזיקים בטבעת המיוחדת של הממשיך, הגורמת לו להיות חכם צודק ואציל, אך אין להכיר מי המזוייפת (משל לשלשת הדתות האברהמיות המתיימרות להמשיך את ברית אברהם). הפתרון אותו קובע השופט הוא: מי שיהיה חכם צודק ואציל, הוא זה שהטבעת האמיתית אצלו (כלומר: מוכנים לקבל גם את היהודים, אם יהיו חכמים צודקים ואצילים...). מלבד זאת, חלק מהסבריו היו סוג של ספקולציות אוטודידקטיות בלי שום בסיס.²⁵

ואכן הרב הירש משיג על מנדלסון, שלדבריו 'יכול הוא להיות יהודי אדוק בדתו ועם זאת להתנוסס בכבוד רב כאפלטון גרמני', אלא שהתיבות 'עם זאת' הן שהכריעו (אגרות צפון

ושלכל הפחות ילבש מעיל חם שיגן עליו מפני הקור ברחובות ברלין של סוף דצמבר, סיפרה פרומט מנדלסון למנחמים שבאו לביתה, אך הוא לא שמע לי. מסתבר שלביקור אצל המוציא לאור היו תוצאות קשות. מנדלסון הצטנן וחלה ומצבו הידרדר במהירות... הסופר קרל פיליפ מוריץ, אף פירסם בשלושה שבועות לאחר מותו את ההאשמה הזאת במילים מפורשות: [מנדלסון] נפל קורבן לידידותו עם לסינג ומת כמרטר כשהוא מגן על זכויותיה הנרמסות של התבונה כנגד הקנאות והאמונות התפלות... הדברים החריפים הללו העניקו למותו של מנדלסון משמעות של מוות הרואי והעצימו את דמותו. הוא הצטייר בעיני מעריציו כקדוש של הנאורות שמסר את נפשו על ערכיה ונפל קורבן לקשר שקשרו עליו אויביה", (פיינר, שם).

²⁵ למשל על הקשרים והחוטאים שבציצית, כותב מנדלסון: "מפרשי המקרא ישוטטו לבאר באיזה דרך יזכרו כל המצוות ע"י שיראו את הציצית, ונעלם מעינם מנהגן של האומות הקדמוניות שלא ידעו עדיין את מלאכת הכתיבה לסמן את הענינים ע"י סימנים מן המנהג הזה התפתחו במשך הזמן כמה מעשים של אמונות טפלות, ביחוד בני אמריקה הדרומית (פרו), השתמשו בקשרים שבחוטאים לשם קסם... מעתה נראה שמצוות ציצית ענינה זכירה על פי האופן הנזכר אשר היה נהוג אצל הקדמונים הוא ע"פ הצבע והגיוון וע"פ חשבון הקשרים והחוטאים", (ביאור במדבר טו לט).

או הסברו למכת חשך – תבלול בעינם של המצרים, ולכן 'לבני ישראל היה אור במושבותם'. אגב, לפי קלוזנר, הגיע מנדלסון בפירושו לספר שמות ל'שיא הפרשנות'...

יח'), והיינמן כותב: עקרונית צודק הירש בטענתו כי מנדלסון לא שאב את התפתחות רוחו ממקור היהדות, מנדלסון ראה את יתרון דתנו בכך שהיא מתאימה לרוח הנאורות, אבל את רעיון האנושיות לא הוכיח מן המקרא (עמ' 102).

היינמן מראה, שממשיכי דרכו, הקצינו את משנתו, כך מנדלסון מצטט את ספורנו על הפסוק והייתם לי סגולה מכל העמים: 'אע"פ שכל המין האנושי יקר אצלי... חסידי אומות העולם יקרים אצלי בלי ספק, ואתם תהיו... ממלכת כהנים להבין ולהורות לכל המין האנושי לקרוא כולם בשם ה', ועל פיו קובע את תפקיד היהודים לחנך את אומות העולם לבלתי היות להם מושגים מסולפים אודות האלהות, (ירושלים עמ' 121), והיינמן (עמ' 20) כותב: "הרעיון הזה נעשה חביב מאד על התיאולוגים היהודים של המאה היט', בהדגשה יתירה של 'תפקידינו' האנושי כלי, שימש רעיון זה בפי קצתם כאמצעי להתייש את הרגשותינו הלאומיות או להצדיק את העובדה שכבר פגו, אין צורך לומר כמה רחוקים היו עוד ספורנו ומנדלסון מן המגמה הזו".

אחת מקביעותיו של מנדלסון, היתה התנגדות לתקפותן של עיקרי אמונה, במקביל להתנגדות של הנאורים לדוגמטיות של הכנסיה הקתולית, מנדלסון כותב: "ליהדות כו' יש חוקים אלוהיים, ציוויים, מצוות, אמרות, הדרכות לגבי רצון ה', אבל אין לה לא יסודות, לא עיקרים ולא אמיתיות כוללניות. דברים אלו ה' מגלה ליהודים באותה דרך שהוא מגלה לכל האנשים – דרך הטבע והמציאות, לעולם לא על ידי אות או מילה... על אף תורתו הספקולטיבית, שפינוזה היה יכול להיות יהודי דתי אם לא היה מסיר עצמו מההלכה", (Mendelssohn's Collected Writings III, p. 164, שם 5, III).

כפי שמסכם פיינר, כל המעשיה כאן היתה נאיביות של סיגול נורמות איטלקטואליות אירופיות, ותו לא: "אין ספק שבהצעה לסגל זהות זו היתה מידה רבה של אופטימיות ואמונה הן במדינה, הן בנאורות והן בהומניזם האירופי" (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 37).

האמונה בנאורות ובשכל האנושי, התחברה לשיטות החינוכיות שהתחילו להתפרסם אצל הנאורים באירופה, שיטות המאמינות באדם ובכחו העצמי, החל משיטת רוסו לפיה המוסדות החברתיים הם ההורסים את נפשות הילדים, ויש לתת להם להתפתח כרצונם, 'הפרא האציל' הוא היליד הפראי המתפתח בצורה הנכונה והבריאה ביותר וכו' כדלעיל בפרק הקודם, וכלה בשיטות חינוך פרקטיות המשחררות מכבלי המסורת, ומטרתן להרגיל את הילד להיות עצמאי, נאור, וכו'.

מרדכי זלקין, בספרו 'אל היכל ההשכלה' עמ' 31, מתאר:

"רבים מהמשכילים הכירו, לעתים אף היכרות קרובה, את ספרות ההשכלה הכללית לגונוניה, עבור אלה מהם שהטמיעו את מושג ה'ילדות' כפי שעוצב על ידי הוגי ההשכלה האירופית, (ג'ון לוק, ז'אן ז'ק רוסו), היה במציאות זו משום הוכחה לכך שהחברה היהודית המסורתית לא הפנימה את המשמעות החדשה והראויה לטעמים של מושג זה על הנגזר ממנו. על פי האתוס המקובל בחוגי החברה המסורתית נועדה תקופה זו בחיי האדם לעיצוב דמותו הדתית העתידית, וכל פעילות שחרגה ממילוי ייעוד זה נתפסה כשלילית. בהקשר הנידון המודל המשכילי של המרחב חינוכי הנשאף, היה זה המתואר בחיבוריהם של ז'אן ז'ק רוסו, של ג'ון היינריך פסטאלוצי ושל התיאורטיקן והמחנך הרוסי קונסטנטין ד. אושינסקי".

בהמשך (עמ' 136) הוא מתאר את המשכילים בדורות הבאים, דוחפים לחינוך על פי תיאוריות אירופאיות רומנטיות: "פינס ממליץ 'להשתמש לחפץ הזה בגני הילדים שיסד אמן פדגוג פרידריך פראבעל... כיוצא בכך טען יהל"ל... למעשה משמיטים פינס ולוין בדבריהם אלה את הקרקע מתחת תפיסת החינוך המסורתית בכללה. בראש ובראשונה חבויה בתיאור זה תפיסת ה'לוח החלק'...",²⁶ בהמשך כותב זלטניק על תפיסות חינוכיות משכיליות: 'לא זו בלבד שמבין השיטין של הדברים מבצבצת ביקורת חריפה ביותר על מצב ההוראה במערכת החינוך היהודית המסורתית, אלא שניתן לשמוע בדברים אלה גם הד לרוחות החינוכיות החדשות שנשבו בחללה של אירופה, דוגמת אמירתו המפורסמת של ג' פסטאלוצי כי 'לימודי בני הנעורים בדין שיהיה בהם במלוא היקפם יותר מיסוד יצירת הרוח מאשר מיסוד הרחבת הדעת' (עמ' 170). כלומר, אין צורך ללמד אותם תכנים רוחניים או דתיים, מה שחשוב הוא להרחיב את דעתם, הם כבר יגיעו לבד לאמת ולדעת הרחבה.

ד"ר שמעון פדרבוש, בספרו חקרי יהדות פי"ג, כותב:

²⁶ אפרופו תפיסת ה'לוח החלק', שבה עסקו הוגי הנאורות ברצינות תהומית, לפיה כל הרעות החולות הן מה ששותלת החברה במוחו של האדם, ואילו הילד מלידתו הוא חלק ומושלם. מעשה שהיה בשלהי המאה היח', בציידיים צרפתיים שמצאו ילד עירום משוטט ביער ואוכל שרשים, לכדו אותו, קראו לו 'ויקטור', והביאו אותו לאנשי המדע הנאורים, פי"ג זוז'אף בונאטר היה זה שזכה באובייקט המחקרי הייחודי, ותיעד את הפרא האציל המושלם, ז'אן מארק גספאר איטאר רצה להוכיח כיצד ניתן ללמד אותו חכמה, כנראה יותר טוב מכל ילד אחר שהתרבות לא השחיתה, הילד האומלל, שלפי מה שידוע לנו היום היה בסך הכל אוטיסט, נכלא, נחקר, נבדק, תועד, במשך שנים רבות, בלי שום תרומה ל'מדע הנאורות'... (ג'יילס מילטון, הערות שוליים מרתקות מן ההיסטוריה, הוצ' כתר 2017, עמ' 359, ראה שם הרחבה במקורות).

“ההשכלה לא נולדה על קרקע האומה מתוך שאיפה פנימית להתחדשות רוחנית. היא היתה ילידת-חוץ, נתונה בעיקר למגמות שליליות (=נגטיביות). מימי הסנהדרין הנאפולינית²⁷ מקובל היה באירופה מעין חוזה חשאי, כי תמורת הענקת שוויוזכויות ליהודים עליהם לוותר על התבדלותם הלאומית. ראשוני המשכילים לא נרתעו מלהרוס לשם זה מחיצות לאומיות ודתיות, שנתגבשו במשך דורות בתור משמרת לקיום עם-גולה. בעד מקסם-שוא של שויון חברתי מדומה השליכו אחרי גיוס עצמיותם הרוחנית, במחיר קיום קלוקל להיות סמוך על שולחן זרים כאורח בלתי קרוא, הורידו מראשם את כתר התורה.

באין חזון יפרע עם. היהדות הועמדה מנוערת וערומה, ללא חזון לעתיד וללא אמונה לחייהוה. על התקופה ההיא כתב ברנפלד: “ימים רבים אז לישראל במדינת גרמניה ללא תורה וללא דת, ורבתה העזובה שם מאד. ראשי ההשכלה לימדו את העם, כי אבד כלח על היהדות ואין לה עוד זכות הקיום”. אין פלא, איפוא, שבעקבות התנועה ההרסנית הזאת מבחינת היהדות ההיסטורית פשתה ההתכחשות הדתית והלאומית בקרב ישובי היהודים במערב. המנהיגים של הדור השני אחרי בן-מנחם פנו עורף למורשת-אבות, וההמרה ההמונית אכלה בכל פה את בית-ישראל בגרמניה.

מצד אחד עקרה ההשכלה את קניני היהדות המקובלים, ומצד שני, לא נטעה אף ערכי-תרבות כלליים תחתיהם. “המאסף”, למשל, בטאונה של ההשכלה, לא השאיר אף יצירה אחת בעלת ערך קיים לדורות, ואף לא מחקר חשוב אחד כתוב בטוב טעם ודעת”.

ועתה נשוב נא תלמידי היקר, למה שכינינו לעיל ‘יריית הפתיחה’, למחלוקת על אגרת רנה”ו.

---

²⁷ על החלטותיה, ראה הערה 72, וראה אטינגר עמ’ 74: “משהתחיל הרדיקאליזם בעניני דת מתפשט במהירות, שוב לא היו המשכילים דנים בענינים אלה לגופם (שכן להם עצמם היה ברור שאין טעם בקיום מצוות דת כלשהן), אלא כאמצעי להתאים את אורח החיים היהודי לדרישות הסביבה הנכרית. ומכיון שידעו כמה רגיש הציבור היהודי לכל פגיעה במסורת, ביקשו אף בתחום זה להיאחז במדיניותו של השלטון... הסנהדרין מתוך רצון להפיס את דעת השלטון, אך גם בלחץ המשכילים, קיבלה כמה החלטות שלפיהן כל אימת שיש ניגוד בין תביעות המדינה לתביעות הדת ידה של הראשונה על העליונה... יתירה מזאת, הסנהדרין החליטה כי המצוות ה’נימוסיות’ אינן נוהגות מאז חדל ישראל שוכן לשבטיו עם לבדד... באו דברים אלו להפקיע את כוחה של הדת מן התחום של היחסים שבין אדם לחברו... גם הנסיונות הראשונים להכניס שינויים בדרך עבודת האלוהים נעשו מתוך הסתמכות על השלטון”.

היו כחולמים

שמא תשאל, תלמידי היקר, איך נתפסו הברלינים בעיני מנהיגי הדור היהודים?

נראה שמתחילה נתפסו הברלינים בסלחנות מסויימת, כבן אלעשה שמספר קומי משום שהוא קרוב למלכות, כמו שהיו האיטלקים בעלי תרבות שונה מאד, גם מבחינה חיצונית, וגם מבחינת העיסוק המרובה בחכמות, לשונות זרות, ועוד. והרי כל הדברים האלו אינם חטא לשעצמו, אלא רק מה שמלמד על המדרגה הרוחנית.

אך איגרת רנה"ו הראתה לכל, שהברלינים אינם רק שמחים בחלקם, אלא רואים בדרכם דרך סלולה וראויה לרבים, שיש להטות לב יהודי המדינות האחרות ללכת בעקבותיה. פתאום נהפך בית המדרש לטפל, והברליניות לעיקר. עד עתה כל עניני החכמות, לשונות, וכו', היו טפלים, המדרגה הגבוהה היתה חכמת בית המדרש, וכל השאר רקחות וטבחות, עתה הובהר כי לפי הברלינים, המדרגה הגבוהה היא העיסוק בפשט המקרא, בלשונות, בחכמות, בדרך ארץ ולמודיות, בהשתלבות בתרבות הכללית, ובית המדרש טפל הוא לכל זה.

מנדלסון היה איש ציבור מוערך, רבנים ומנהיגי קהילות פנו אליו לעזרה מול השלטונות, כפי שהיה מקובל בישראל משנים קדמוניות, אבל תמיד העסקנים והמלומדים האלו כפפו ראשם בפני בית המדרש וגדולי הדור. במקרה הזה ההרגשה היתה להיפך, הם לא כופפים ראשם לסמכות ההלכתית, הם סבורים שהם הם הסמכות, הם מרגישים שמי שמלומד בחכמות ושפתו צחה ועושה רושם על השרים, הוא הוא מנהיג הדור וממנו ילמדו איך לנהוג. וכפי שהרגיש כבר היעב"ץ בתשובתו אליו 'שאינו כופף ראשו'.²⁸

²⁸ פולמוס הלנת המת משקף את הדינמיקה של ראשית ההשכלה, במאה ה-18 נפוצו סיפורים ואגדות בעולם הנוצרי, על אנשים שהתעוררו יומיים ושלשה אחרי שהוכרו על מיתתם, לעיתים בעיצומו של מסע הלוויה, לעיתים בתוך הקבר... לשם כך הונהגה התקנת פעמון בתוך ארון הקבורה, למקרה שהמת יתעורר... (ראה גם יוסף אומץ עמ' 327 שמפני מעשים כאלו תיקנו להמתין ג' שעות). המזרחן הנוצרי אולף גאורג טיכסן, ששימש לעת מצוא גם כמיסיונר, שיגר ב-1772 לדוכס פרידריך ממקלנבורג (Mecklenburg) מזכר שבו דיווח על כך שיהודים נוהגים לקבור את מתיהם לאלתר, לדבריו אין לזה מקורות בכתבי הקודש, אלא רק אצל החכמים היהודים, וכמובן ידע להסביר את הטעם, שבארצות המזרח החמות הלנת המת עשויה לגרום למחלות להתפשט, וטעם זה אינו שייך באירופה. ולכן הוא ממליץ, מכיון שהיהודים הם קשה עורף, אין טעם לבא עימם בדברים, אלא יש לכפות זאת עליהם, והם עוד יודו לו (למעשה כבר שנתיים קודם התנכל טיכסין ליהודי גרמניה בעלילות דברים). טיכסן לא ידע עד כמה שהוא צדק בכך שהיהודים עוד יודו לגויים הטובים...

גדולי הדור, קלטו את היפוך הערכים שחל כאן, הם הבינו שזו ספיגה ישירה של המהפכה שהתרחשה ברחוב הנוצרי. פתאום הובן שהברלינים נתפסו לקונספציה, שהם תפסו צד, לא סתם תרבות הגויים כדבר שמותר, אלא הצטרפות לדינמיקה של המהפכה, מהפכת הנאורות, שהייתה המשך של המהפכה הפרוטסטנטית. כל שברי הציטוטים ממשנתו של מנדלסון, וכל הנהגת הקבוצה הברלינית פתאום הסתדרו כמו פאזל אחד גדול, הם עשו את עצמם טפלים למהפכת הנאורות האירופית, וכעת הם יוצאים במניפסט ליהדות העולמית: צעדו בעקבותינו...²⁹

המועצה לענייני פנים של מקלנבורג, התנגדה לכפיה על היהודים, נאורות זו נאורות, ועוד, שהרי היהודים מבצעים 'טהרה' במת שכוללת התעסקות מסיבית עם גופתו, שלא מאפשרת טעות כזו. אך המומר קארל פרידרידטשי ייעץ לדוכס שאין ליהודים תקנה אלא בכפיה, וכך נעשה.

היהודים כפויי הטובה, במקום להודות, הגישו ערעור, וביקשו מהגאון היעב"ץ שיצא ליישעם. היעב"ץ כתב מכתב אל הדוכס ובו הסביר מדוע לדעתו הנוהג היהודי מוכח מן התורה, והפנה את השליחים אל תלמידו, מנדלסון, שיוכל לכתוב בלשון יותר מהוקצעת, הוא ראה במנדלסון נציג ושליח של הקהילה ושל הרבנים. אך כשהגיעו הדברים למנדלסון, לקח יוזמה לידי, וכתב חוות דעת שניה, לפיה למרות שאין לכך מקור בתורה, יש סמכות לחכמי ישראל לקבוע איך להתנהג. במקביל כתב מנדלסון ליעב"ץ, שהוא מנסה לעזור, אבל לדעתו לא נורא אם הגזירה בכל אופן תבוצע, והביא ראיות שונות לדבריו, שמותר להלין משום כבוד המת, וממילא הוא הדין משום פיקוח נפש. למעשה הוא אפילו נוטה שכך יותר טוב, לעבור לקבורה בכוכים דוקא. היעב"ץ מבטל את דבריו לחלוטין, ברור לו שלא מדובר בפיקוח נפש באמת, ולא באיזו דעה רפואית, אלא בהבלים ואגדות עם, יחד עם רצון להיטפל ליהודים, "נתעורר הענין ע"י האומות ומבקשים עלילה לנהוג מנהגם שנצטוונו להבדל מהם ומחוקותיהם" (ליעב"ץ היתה משנה שלמה וסדורה איך להתייחס לחידושי הרפואה בזמנו מול ההלכה, בספרו אגרת בקורת). מנדלסון היה צריך להכיר את מקומו כעסקן וכמלומד, כאפלטון היהודי וכחתיך עולמי בעיני הנוצרים, אבל לא כבר פלוגתא של היעב"ץ, ובודאי לא לבטל בהינף יד את מנהגי הקבורה היהודיים עתיקי היומין. היעב"ץ זיהה את העובדה שמנדלסון כן רואה בעצמו בר פלוגתא, ולא מתרגש לא ממנהגי ישראל ואף לא מרביני ישראל, ולכן לא נמנע מלכתוב לו בחריפות (ובין הדברים הוא אומר: "מי לא יתמה יעמוד משתומם על כי גבה לבך להשמיע לאזני דברים כאלה, לחדש דבר מעתה, להכריח כל ישראל הנפוצים בארבע, לעשות כוכין אשר לא ידעו ולא ראו ולא שערם אבותינו הגולים בארץ לא להם זה אלפי שנה"). נכון הדבר שהיעב"ץ היה הראש וראשון לתקוף בחריפות, אבל במקרה הזה, הוא היה 'הראשון לזהות'. כל ההתכתבות הזו נעשתה כשהיעב"ץ היה כבר זקן מופלג, ולא נמצאת בספריו, היא נדפסה בהמאסף, אלול תקמ"ה, עמ' קפד-קפז. והובאה בהרחבה עם הסברים והבהרות [במאמרו של הרב יחיאל גולדהבר לפרשת משפטים תשע"ד](#).

²⁹ בהמשך לאמור לעיל הערה 5: "הסכים ר' יחזקאל לנדא הוא ובית דינו בפראג, לתרגום חדש הטוב דעתם לילדים שכן השפה קלה ופשוטה והילדים אינם צריכים ידיעה קודמת להבינה. משכילי גרמניה הרימו רעש נגד ר' יחזקאל לנדא על מעשה זה, מה לו לרב תלמודי כי יחווה דעה בענייני לשון אשכנז. וכעס גדל על התרגום החדש המרשה לעצמו לשנות מן המטבע שטבע מנדלסון, אמנם יש מן המשכילים שרצו למצוא לו זכות שלא הוא עצמו כתב נגד התרגום של מנדלסון אלא אחד מתלמידיו בשמו" (בנציון כץ בספרו 'רבנות, חסידות' השכלה', הוצ' דביר 1956, עמ' 199).

כמה שנים מאוחר יותר, כבר דמיינו המשכילים את הרמב"ם, כידידו של רמב"ן, יוצא להגנתו של רנה"ו נגד 'הפורעים', ביצירה דמיונית של וולפסון, בהמאסף תקנ"ו:

"משה בן מנחם: כאשר יאמר משל הקדמוני, כעם ככהן, כעבד כאדונניו, בחשבה יתהלכו, לא ידעו

ולא יבינו במה יכשכלו... וכן מררו וישטמו את רעי כנפשי ובעל בריתי נפתלי בן יששכר מיושבי ברלין

משה בן מיימון: שמעתי את שמע האיש הזה כי הוא איש חמודות...

משה בן מנחם: כן הוא... ויקם להושיעם ויכתוב דברי שלום ואמת... ואולם מה גמול אשר גמלו לו?

אותו דימו להכרית....

משה בן מיימון: ועל מה חרי האף הגדול הזה?

משה בן מנחם: על דבר אשר הזהיר את בני דורו לשים לב על תורת האדם...

משה בן מיימון: אחי הגד לי מתי החלה הרעה הזאת...

והא לך תלמידי היקר מתוך האגרת, 'דברי שלום ואמת' שנשלחה מאת רנה"ו ליהודי הגולה באשר הם :

"הדור אתם ראו כי טוב ה', אשר הקים איש רב ומושיע לבני אדם, הוא הקיסר הגדול יאזעפוס השני יר"ה... ובמעשה טובותיו הרבים לא שכח עם דל השכוחים מימים רבים, את בני ישראל, ויצו גם עלינו דברים טובים ונחומים, כאב אל בניו, וכמורה דרך לתלמידיו... ויורם את הדרך הטובה, ויצו עליהם שיבינו בתי מדרשות ללמד בהם את בניהם קריאת לשון אשכנזי וכתבתו, ושיחברו ספרי מוסר השכל על פי דרכי התורה ללמד בהם את הנערים דעת ומנהגי דרך ארץ, ואולם חכמת המספר והמדידה ותכונת השמים וכיוצא, וכן קורות הימים ותכונת הארץ, ילמדון הנערים בספרים המצויים במלכותו שלומדין בהם ילדי עמו, כי אין בחכמות הללו דבר עם האמונה, ודעת כל אדם שוה בהן... למען יהיו גם הם לאנשים עושים חיל, לעזור במלכויותיו במעשיהם ובעבודתם ובחכמתם, אשרי המלך שככה לו, כי בו בחר אלהים לעשות צדקה וטוב... יהי ה' האלהים עם המלך הגדול הזה, יגמור בעדו, ויגן עליו מכל רע, ויהיה בנין חכמתו אשר הוא בונה תבנית חֲמֹד לכל מלכי האדמה להרבות השלום בעולם, יגדל שמו וכל גוים יאשרוהו, ושכרו יהי שמור בשחק לעד.

ואתם אחינו בני ישראל היושבים תחת יד המושל הגדול הזה, מה גמול תשיבו לאדוניכם חלף הטובה אשר הוא עושה עמכם, כי רבה היא, או מה תוכלו לתת לו?... לעשות רצונו כאשר פקד עליכם, כי לא בקש מידכם רק מה שהוא לטוב לכם... ואל תמנעו את בניכם מללמוד לשון יושבי הארץ, ולדבר בה כמשפט, וכן תרגילו אותם בלמודי הידיעות הנמוסיות טבעיות ולמודיות אחר שיהיו מבאי חצרות השרים, ולמה כשידברו עמהם מעניני המלחמות, או מדברים שקרו בעולם מדור דור, או מגבולי הארצות והימים, או מדברים הטבעיים והלמודיים, ידמו לנרדמים בשכרות הסכלות?...

ולכן כאשר ראה זאת איש חכם בדורנו, חוקר מפורסם ודובר צחות כבוד מוהר"ר משה מדעסוי נר"ו העתיק תורת אלהינו ללשון אשכנז בלשון צח ונקי מאד, כאשר

משה בן מנחם : מחלה נושנת היא... כאשר החלו המלך והשרים בימינו להקל העול מעל שכם ישראל, לקימם מעפר ולהשיבם בתור האדם, מאנו העם הזה לקחת הברכה מיד מושלי ארץ.
משה בן מיימון: לא תפלא זאת בעיני, כי כן עשו למשה מחוקקנו... כי לא ניסו לחיות בטוב ובחירות..."

נודע שם האיש הזה וכחו הרב במליצות האשכנזיות, וטובה גדולה עשה
במלאכתו זאת..."

רנה"ו מאמץ את תכנית נאורי אירופה ל'תיקון' היהודים (יוסף השני נחשב על
ה'אבסולוטים הנאורים'), ומעתה ייעשה לימוד הביאור סביב החומש, רק כאמצעי ללמוד
שפת המדינה, ולימוד השפה אינו איזה אמצעי להתפרנס, אלא כדי שלא יישמעו כסכלים
בעיני העמים, אלא יוכלו לדבר עם השרים בכל הענינים הנכבדים האלו. וכל זאת כדי
לגמול לאדונינו הקיסר שכבר ציווה זאת.³⁰

החיבור הזה עם האמונה התמימה בטוב ליבו של הקיסר, ובהחלטה להישמע לפקודותיו
שמטרתן התערות היהודים בחברה הגויית, חרץ את גורלה של הקבוצה הברלינית. לא רק
שמינו את עצמם לעגלה המלאה, אלא שרוצים לרתום לעגלתם (הרתומה לעגלת הקיסר)
את כל עגלות ישראל בפזורה...

מנדלסון עצמו, היה יותר פילוסוף עיוני, ולא היה מטבעו לצאת בפולמוסים, אבל
החבורה שהוא גידל בפועל, כללה גם אנשים מהפכנים מטבעם,³¹ וכך גם מעשיו נהפכו

---

³⁰ זיו וטורי (לעיל הערה 15), ממשיכים בקו שלהם: "כל מטרותיו של מנדלסון, פרט אולי להידוק הקשר של
יהדות אשכנז לתנ"ך, היו פסולות בעיני החרדים, שחששו כי התרגום והביאור ישמשו רק גורם להדחת היהודים
מדרכי המסורת ולהצטרפותם למחנה המשכילים. באיומי חרם על הקוראים ואף בשריפת הספרים ניסו להילחם
במפעלו של מנדלסון, אך לשוא". איזה אנכרוניזם! לא מדובר בחרדים שחששו (אפילו לא לימדו אותם את
האסטרטגיה הסמנטית: "לא היו אז חרדים"), אלא מדובר ביוזמתו של רנה"ו, ממחברי הביאור, באגרתו אל כל
תפוצות ישראל, זה מה שהוא כותב במפורש, המלך רוצה שנשתלב עם הנוצרים, האמצעי לזה הוא לימוד
הביאור... ואיזה 'מחנה משכילים', בזמן האיגרת לא היה שום מחנה של משכילים, הוא נוצר כתוצאה מהאיגרת
המחוצפת והתגובה עליה. כל מה שהם יודעים לספר זה על 'איומי חרם' ועל 'שריפת הספרים', מדוע לא מצוין
מקור לכך שהתגובה הראשית היתה 'שריפת ספרים'? אך אלו דברי הבל, למרות הכל, התייחסו לביאור של
רנה"ו כביאור מעולה וקיבלו את האמת ממי שאמרה (ראה הערה 94). האם תגובות של קנאים הונגריים מאה
שנה לאחר מכן, אולי, הם 'התגובה הרשמית', כך היו פני הדברים? משכילים נאורים וצודקים, וחרדים שורפים
ספרים בגלל 'חששות'?

³¹ דווקא רנה"ו, היה יותר רבני ממנדלסון, בסגנונו ובתוכן כתיבתו (ולכן התלונן: "הישנים יחשדוני לחדש,
והחדשים יחשדוני לישן"), על ספריו הראשונים הסכמות חמות מהנו"ב ור"ד טעביל עצמם (שיצאו נגדו
בחריפות גדולה בהמשך), אלא שמנדלסון מטבעו התרכז בברלין, ואילו רנה"ו דגל בהפצת המעיינות לאומה
כולה. מה שמעניין הוא, שרנה"ו לא נכנס לתחום אלא מחמת המצוקה הכלכלית, הוא איבד את משרותיו
הקודמות והיה שרוי במצוקה זמן רב, עד שהוצע לו לכתוב את הביאור בברלין, ועל כך קיבל שכר רב, לפחות
בעולם הזה...

מבחינה תורנית, רנה"ו היה גדול בהרבה ממנדלסון, ולכן היו שהזכירו ביאורו לשבח לדורות (ראה הערה 94),
וע"ע לבנציון כץ בספרו 'רבנות, חסידות' השכלה', הוצ' דביר 1956, עמ' 213: "מנדלסון היה גדול בתורה,
ואילו עסק רק בלימודי קודש היה ודאי עולה בידעותיו על גאוני דורו, מפני שהיה בעל הגיון ואוהב פשטות.
ואולם מנדלסון היה עסוק כל היום כפקיד, ובשעות החופש למד לשונות ומדעים, ורק מעט מאד מזמנו היה יכול
להקדיש ללימודי התורה", אך וכי הוא היה היחידי בעולם 'בעל הגיון ואוהב פשטות'? וכל מי שהוא 'בעל הגיון
ואוהב פשטות' יכול לעלות על גאוני דורו?.

לכלי שרת בידם. את זאת רומז היעב"ץ במכתבו למנדלסון: "ובלאו הכי רבו המתלוננים עליו שמגדל כלב רע בתוך ביתו" ... ניבא ולא ידע מה ניבא, אגרתו של רנה"ו, כאין וכאפס היתה לעומת נזקיו של הכלב הרע הירץ הומבורג, מחבר הביאור לדברים.

אך נעבור נא לבחון את האמונה המרכזית המובעת באגרת זו בבטחה, אגרתו של וייזל ליהדות העולם, הסתמכה על אמונה בטוב ליבו של הקיסר יוסף השני, ופיינר אומר: "ההנחה העקרונית והאידיאולוגית של המשכילים, שתקדים ראשון לה היה התייצבותו של וייזל בשנת 1782 לצד הקיסר יוסף השני, בדבר 'שלטון חסד' באירופה כולה ועתה גם ברוסיה, היתה לאבן יסוד באמונתם. היא שמשה תמיד בהטפה וברטוריקה המשכילית, ואף עיצבה את תפקידו של המשכיל" (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 74, רנה"ו כתב שיר לכבוד יוסף השני, המאסף אב תקמ"ד).

המשכילים בעצם הציבו מבחן ליהודי המצוי, האם יסכים להאמין שהמלך הגוי, הוא זה שדורש טובתו? הוא זה שהתכנית שלו תציל את החינוך היהודי? מבחן לא פשוט, בהתחשב בכל ההיסטוריה של התעמרות השלטונות ביהודים. אך הבהלה לנאורות הפיחה כוחות מחודשים בקרב נביאי הנחמה האלו, והם עמדו בנסיון...³²

עזריאל שוחט כותב:

"בחוגי המשכילים נשתרשה אמונה שכוונותיהם של השליטים לגבי היהודים הן בעיקרן חיוביות ומתוך כך נעשו חדורים בהלך רוח של פאטריוטיות... המשכילים חברו לכבוד פרידריך הגדול מלך פרוסיה שירי תהלה באחד מהם מדמה את

הרב יעקב ליפשיץ כותב בזכרון יעקב ח"א, כי רנה"ו היה תמים לב וממהר להתפעל ולרכב על כרוב הדמיון. ואכן בענין חזון הסובלנות היתה גישתו בלתי מפוכחת בעליל, כאילו ממאן להבין שלא הותרה הרצועה של שנאת ישראל, ואין כאן אלא תחבולה. בנציון כץ מעיר עליו (עמ' 246) על שיר התהילה שכתב ליושבי באזיל, שהסכימו לאכסן את היהודים אחרי הפרעות באלזס:

"קשה לנו להבין מה מקום מצא כאן לשירה ולא לקינה. וייזל הרי האמין בכל לבו ב'פרוגרס', ובדברים ברורים הביע אמונתו זאת בדברי שלום ואמת. ועכשיו ראה שבהתקומם העם אמנם הרס גם 'בתי שרי הארץ ובתי כהניה', אבל בעיקר פגע בבני עמו היהודים, עד אשר הוכרחו לברוח להימלט על נפשם. וכאשר ראה כל זאת לא בכה ולא קונן, לא הביע התרגזותו על ההמון ולא התמרמר על אשר לא עצרו את הפורעים והיהודים הוכרחו לנוס לעיר קרובה לבקש רחמים. במקום זה מצא מקום לשיר ולרומם פעולת אנשים אשר מימיהם לא נתנו לאיש ישראל לשבת בתוכם, ורק בראותם את הרעבים והצמאים הרה ויולדת נכמרו רחמיהם על האומללים האלה, כי גם הם בני אדם".

³² כאן, אפילו זיו וטורי אומרים: "בעצם הנסיון (של הקיסר) למשוך את ילדי ישראל אל הלימוד הכללי אפשר לראות גם מגמה מסויימת להביאם לידי התבוללות ולהקל על המרת דתם. מגמה זו בולטת גם באיסור להשתמש בתעודות רשמיות בלשון שאינה גרמנית ובהכרח לקבל שמות משפחה. ביתר שאת בולט הפיתוי לשמד בתקנה, שרכישת קרקעות לצמיתות מותרת רק למתנצרים... נפתלי הירץ וייזל ורבים מהמשכילים האחרים ראו רק את האור בכתב הסובלנות", (עמ' 111).

פרידריך בצאתו לקרב לדוד המלך (המאסף תקמ"ד), כל גזירותיו של פרידריך על היהודים הוסחו כפי הנראה מן הדעת: הוא נעשה "צדיק" – "מה רבו חסדי הצדיק פרידריך מלכנו אשר עשה עמנו (המאסף שם קיא', על שנאתו את היהודים, ראה הערה 14)... על המלך יוסף השני נכתב בשירי המשכילים כי עתיד מלך זה שיכתב עליו ספר מלכים חדש ספר שיתפוס מקום אחר ספר שמואל שבמקרא... הקיסר יוסף ופרידריך הגדול ביטלו את האוטונומיה השיפוטית של הקהלה אף בענינים הנוגעים למעמד האישי והמאסף מודיע על כך בשמחה ובגאווה..." (אנצ"ע ערך השכלה).

'אגרת הסובלנות' של יוסף השני, לא היתה באמת בשורה מהותית, כפי שכותב אילון: "תיאורו של קלופשטוק את הקיסר כ'מושיע' (=של היהודים) היה במידה רבה חסר בסיס, יוסף הצהיר בגלוי על תקוותו כי הצו ימשוך את היהודים לחיק הכנסיה. נוסף על כך, הצו הותיר על כנו את ההגבלות הקיימות על מספר היהודים הרשאים לגור במקומות שונים, בייחוד בתחומי וינה. הקיסר ציפה לקצור רווחים על ידי הטלת מסים על היהודים תמורת ה'סובלנות' החדשה כלפיהם, ילדיהם יאלצו לשלם את המס מחדש. יתר על כן, רובם לא יזכו לאזרחות מלאה אא"כ ימירו את דתם, ולא יוכלו לכהן במשרות ציבוריות. בווינה נאסר עליהם לרכוש בית או לבנות בית כנסת... הרשויות בפרוסיה לא שקלו אפילו לאמץ את ההיתרים הללו, מוגבלים ככל שיהיו. באוסטריה עצמה נכזבו עד מהרה התקוות שעורר הצו. סעיפיו המצומצמים ביותר יושמו באופן אקראי בלבד", (רקוויאם גרמני עמ' 64).³³ המציאות הזו המשיכה בימי מנדלסון (פעם נאלץ לשלם מנדלסון את מס היהודים בשער, ורק אחרי שהתברר מי הוא, המס הוחזר לו), רוב היהודים המשיכו להיות מושפלים מלבד מספר פריבילגים, "עשרים ואחד אנשי עסקים בולטים, ביניהם פרידלנדר, קיבלו אזרחות פרוסית, השאר, יותר ממאה אלף, היו כפופים כמקודם לצווים המכבידים של התקנות הישנות", (שם עמ' 71).

³³ יהודע עמיר כותב: "החל ממחצית שנות השמונים של המאה השמונה עשרה... הנהיג יוזף השני קיסר אוסטריה, שורה של רפורמות חוקתיות ברוח האבסולוטיזם הנאור, מבחינתה של הקהילה היהודית, משמען היה, מצד אחד, התקדמות מערכת לקראת אמנציפציה, ומצד שני, נסיון תקיף לכפות על היהודים שינוי רדיקלי בארצות חייהם כמו גם פגיעה כלכלית וחברתית. "כתב הסובלנות" ליהודי גליציה, שפירסם הקיסר בשנת 1782, והצוים שבאו בעקבותיו, ציוו על כינונו של חינוך כללי ליהודים (בתי ספר 'נורמליים'), השלטת הלשון הגרמנית, חובת גיוס לצבא, צמצום דרסטי במעמדה האוטונומי של הקהילה היהודית, הטלת מסים מכבידים על האוכלוסיה היהודית, כפיית הגירה מהכפרים ואיסור על שורת פרנסות "יהודיות". יחסו של השלטון אל היהודים היה דו ערכי במובהק, דבר שבא לביטוי בשאיפה שהביע הקיסר בשנת 1784, שהרוב בערי גליציה ועיירותיה לא יהיה יהודי... האדמיניסטרציה הקיסרית פעלה ברוח זו ותיקנה תקנות שונות נגד התרחבות ההתיישבות היהודית בערים שונות", (מבא למורה נבוכי הזמן הוצ' כרמל תשע"א).

”באיגרת בולטות גם מגמות ’תיקון’ שלא יכלו להתפרש על ידי הציבור היהודי אלא כגזירות, איסור החכירות, החובה לבקר בבתי הספר, והאיסור על מי שלא סיים בית ספר לשאת אשה לפני גיל 25, חובת השירות הצבאי, איסור השימוש בעברית וביידיש בתעודות שונות, צמצום האוטונומיה היהודית הפנימית, ביטול סמכויותיהן המשפטיות והחברתיות של הקהילות, הגברת הפיקוח המשטרתי על מילוי התקנות הללו. התקנות החדשות היו מהפכניות במידה כזו, שנתקלו בהתנגדות לא רק מצד היהודים אלא גם מצד פקידי מדינה רבים. אחרי מותו של יוסף השני בשנת 1790 ביצעו למעשה רק מעטות מהן. יורשיו חזרו למדיניות הקודמת ואף חידשו כמה מן האיסורים הקודמים”, (אטינגר עמ’ 44).³⁴ ובכן, מדובר במחווה מילולית של יוסף השני כלפי הנאורים, ולא שום דבר אמיתי שטובה יכולה לצמוח ממנו, את זאת הבינו כל אזרחי העולם מלבד רנה”ו וחבריו... הם ותלמידיהם במשך מאה וחמישים שנה המשיכו להיצמד לדוגמה של המלך המיטיב והיהודים העקשנים.

המון הנאורים הנבער, שהמשיך להיאנק תחת אפליה כמקודם, דימה לראות בכל פעם מחדש, שהנה עכשיו הגיעה הישועה מאת המלך הגואל ורב החסד... כתבי הזכויות השונים של הקיסרות, והסכמי שלום שנחתמו בין גרמניה וצרפת, גרמו למשכילי התקופה לחשוב כי נסתיימו המלחמות והצרות בעולם, ומשורר ההשכלה, אליהו חלפן, כותב: ”בת עמי, אמרתי אשכחה כיום כל תוגה וצער, אמרתי כצאת שמש השלום אזמר כציפור ביער... גם עתה, מדוע אזכור עוד היום ימי המעל, כמו בני נכר אסרו עמי וארצי

³⁴ תוך שנים ספורות, התעוררה הלאומיות, הניצחון על נפוליון נתפס כ'נצחון הרוח הגרמנית', הוגים רומנטיים התרפקו על המדינה הנוצרית של ימי הביניים, אחרי קונגרס וינה החלו להופיע ספרים וחברות השוללים מטעמים שונים את תביעתם של היהודים לאזרחות במדינות הגרמניות, המצביעים על הסכנה הצפויה לגרמניה ולגרמנים מהשתלבות היהודים בחייהם. פרופ' פרידריך ריס מאוניברסיטת ברלין, טען שהיהודים הם מדינה בתוך מדינה ולעולם לא יהיו נאמנים, הפילוסוף הקנטיאני מהיינריך, יעקב פריז, טען שרק הכחדת היהדות כדת תוכל לתקן את היהודים, היהדות היא מחלת עמים מתרבה שעוצמתה מתגברת בכח הכסף, היהדות סכנה לעמי אירופה כלכלית ומוסרית, יהודים הם מנהיגי כנופיות ליסטים וסוחרים ברכוש גנוב, מצבם הוא מאוס, הם דָּבָר, הארטויג הונדט ראדובסקי פרסם את 'ראי היהודים', חיבור הסתה המוני וחסר רסן, שום עם בעולם לא הצטיין לרעה כיהודים ברשעות ובתאוות נקם, באמונה תפלה, בנשיכת נשך, במרמה וגנבה, כל היהודים, משכילים ובורים כולם חברות פושעים, הפתרון הוא, כביכול בהומור, יש למכור אותם למכרות, לסרס אותם או להורגם, 'בעזרת כמה אלפי תותחים היה אפשר בקלות לדחוף את הכינים לטורקיה', הלך רוח זה הנחית מהלומה כבדה על המשכילים היהודים. ב-1819 התרחשו פרעות בכמה אזורים בגרמניה. המשטרה סירבה להגן על היהודים, התושבים דרשו לגרש את היהודים. ברוננו באואר ב'לשאלת היהודים' (1843) - שלל את האמנציפציה, לאומיותם של היהודים היא דמיון, עד שלא ישחררו ממנה אין לתת להם זכויות, גם כך הם שולטים בעולם. (אטינגר עמ' 89-92). עם חזרת הנושא של זכויות היהודים, ההמון התנגד בתוקף, בשבילו חירות הכוונה חירות מהיהודים, ב-1848 התרחשו פרעות במקומות רבים, בפראג, בהונגריה, בפרשבורג דרשו לגרש את היהודים, גל של פרעות בערי גרמניה, גם באלזס הצרפתית התרחשו פרעות בשנה שלאחר מכן, ומיד בהמשך גם ברומא, האפליות המשיכו גם בחלקה השני של המאה ה-19. (שם עמ' 95).

בנחושתיים". משה אנסהיים ממין חיבר את "למנצח שיר למשה", לכבוד נפוליון, שנחשב מושל בחכמה, פודה ומציל, וכו'.

"משכילי אירופה, התהלכו במאה ה-18 בהרגשה של נביאי דת חילונית חדשה, באידיאולוגיה שבפיהם נישאה בשורה גואלת ובאמונתם ראו מפנה היסטורי חיובי, פרוגרסיבי, ומבטיח. המתחולל בזמנם. השינוי החשוב שחל במאה ה-18 הוא בהלך הרוח... בני אדם נתפסו לדעה כי התנאים שחיו בהם, הם ואבותיהם לפניהם, נסיבות שעוצבו ע"י האמונות המסורת והמנהגים של דורות – תנאים אלה אינם טבעיים, וכי יש הכרח להמיר אותם כולם בדפוסים אחידים ומתוכננים מראש שיתאימו למגמות הטבע ותביעות התבונה", (טלמון, ראשיתה של הדמוקרטיה, עמ' 3).

"האמונה ב'עת החדשה' הפכה למעין 'אני מאמין' משכילי, הצהרת אמונים שבלעדיה לא ניתן לזכות בכרטיס הכניסה אל חוגי המשכילים. מהלכה ואופייה של תנועת ההשכלה חייבו את גילוייה של 'העת החדשה' שוב ושוב בזמנים ובמקומות שונים", (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 79).

במאמרו על שיטתו החינוכית של בית הספר הברליני, כותב פיינר: "במוקדה של תפיסה זו עמד הרעיון שתפקידה העיקרי של המערכת החינוכית הוא 'להחיש את בואו של העידן השלם והמאושר' (שמואל פיינר, פרוגרמות חינוכיות ואידיאלים חברתיים, בית הספר חינוך נערים בברלין 1825-1778, ציון ס, תשנ"ה).

כאשר ההנחה היא שהנאורות מביאה אושר חכמה רוגע ושלווה עד אין קץ, אין ברירה אלא לקרוא את המציאות דרך המשקפיים הללו, לראות את המהפכה במקום שאין שום דבר מיוחד, ולחיות את הרפורמציות, מבלי שיש משהו אמיתי מאחוריהן.³⁵

מלבד הבטחות האושר, צריכה המהפכה גם קדושים, כשם שבצרפת פיסלו את דמותם של רוסו, מונטסקיה, ועוד, והפכו את מורשתם, קברם, וחפציהם האישיים, למוקד עליה לרגל, כך גם היו צריכים לנהוג המשכילים. הצבת דמות של 'קדוש' בחזית.

³⁵ ההבטחות האלו מצויות בבסיסן של כל הדתות האנושיות, גם מבצעי המהפכה הצרפתית הבטיחו את העידן המאושר ונעדר המלחמות עליו דיבר רוסו, יוצרי המהפכה הבולשביקית ומבצעי הקומוניזם, התפתו להבטחתו של מארקס על גן עדן ללא עניים. וגם המטריאליסטים בני זמננו שוגים בדמיונות על עידן בו יהיו כולם סייבורגים, ויחוו עונג ע"י אלקטרודות, כשהמדע יוצר חיי נצח, בסגנון נבואות ההבל של יובל נח הררי. כל אלו מחזיקים תמיד גם בתסריט הפסימי, של יום הדין הגדול והנורא, שיבא עלינו אם נלך בדרך השמרנית, מלחמת המעמדות שבהכרח תתקיים לפי מארקס, ההתחממות הגלובלית / צונאמי מדיני, שבהכרח יתקיימו אם נלך בדרכם של השמרנים, וכו'.

מנדלסון לא התכוין להקים תנועה, לשנות את עם ישראל, וכו', הוא היה חכם ברליני מקומי, שהצעירים המקומיים העריצו, ובהמשך גם האצולה הגרמנית. במבט אובייקטיבי לאחור, תורתו ומעשיו לא היו באמת בסיס לתנועה רוחנית, הם היו בעיקר בעלי ערך מקומי וזמני, כפי שכותב אחד העם, בסיומה של תקופה: "זה האיש החביב והתמים, אשר מימיו לא הלך בגדולות וגם לא היה מוכשר לגדולות" (אחד העם, כתבים, דור תהפוכות, 1897, עמ' רסח-ט). עמוס אילון בהקדמה ל'רקוויאם גרמני' כותב: "אף סופר לא היה מעז לעצב את הגיבן המגמגם מהגטו כדמות המרכזית בדרמה ייחודית של לשון ותרבות" (עמ' 9). אך במשקפיים בנות הזמן, נהפך מנדלסון לקדוש עליון מורם מעם ונעלה מאדם.

שמואל פיינר כותב: "משה מנדלסון הוא הגיבור המיתולוגי של 'העת החדשה'... ב'תולדות היהודים' של גרץ, במחקר היסטורי מקיף ומפורט הוא ייחס למנדלסון את ה'לידה מחדש', תחיית המתים הפלאית של ההיסטוריה היהודית המנוונת, טבילה במעיין הנעורים ויקיצת ההכרה העצמית", (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 81, וראה פיינר, מנדלסון, פרק שמיני: "בניגוד למיתוסים שנקשרו בו, מנדלסון לא היה הדמות ההיסטורית שבה יש לתלות את ראשיתן של התמורות ששינו באופן דרמטי את פניו של העם היהודי בעידן המודרני. הוא לא היה מנהיג שהוביל תנועת מודרניזציה, לא פעל להשגת אמנציפציה, לא היה מייסדה של תנועת ההשכלה ובוודאי שלא הניח יסודות לשינוי דרכי הפולחן הדתי"). התפיסה הזו לא הסתיימה בגרץ, גם ההיסטוריון הדתי זאב יעבץ, הקדיש את המאמר 'מגדל המאה' להתפתחות החכמה ממנדלסון והלאה, כאילו שהוא מסר איזו חכמה מיוחדת לתלמידיו וכשנפתחה תיבת הפנדורה שלו זרמה החכמה לכל האנושות ממנה... כהן הדת השויצרי, יוהאן קספר לפאטר, הדפיס בספרו 'מקטעים פיזיונומיים', את תמונתו של מנדלסון, ותחתיה הוא כותב:

"אתם ודאי מכירים צללית זו, אין לי מה להוסיף עליה דברים! אני משתאה לנוכח קוויה! מבטי נע מהעיקול הנהדר של המצח למטה עד לקצה העצם של העין, בעומק העין שוכנת נשמה סוקרטית! האף המוצק, קו המעבר הנהדר מהאף לשפה העליונה – הגובה של שתי השפתיים שאף אחת מהן אינה משתרכבת מאחורי השניה, הו! עד כמה הכל מותאם זה לזה... דומה שבבן אברהם הזה התמזגו אפלטון, הפילוסוף היווני המהולל ומשה המקראי".

מעבר לגיחוך שבדברים, לתאר אדם, שאובייקטיבית לא ניחן ביופי (אילון עמ' 65: "מבחינה פיזית היה דמות כמעט גרוטסקית, גיבן ומגמגם", זיו וטורי עמ' 106: "רבים

החלו מבקשים את קירבתו על אף כיעורו החיצוני), באופן כל כך מפורט עד כדי מבוכה, ובהקשר של 'מדע' הפרנולוגיה שהתחיל להתפתח במקביל ללאומנות ולמדעי הגזע השונים.³⁶ יש להבין שהתיאור הזה משקף דברים שתפסו מקום אצל 'חכמי הזמן', ממש 'צייטיגייסט'. חיפוש האדם העליון, שהטבע שלו להיות תרבותי, לעומת האחרים, הגרמנים באמת האמינו שהצרפתים הם עם שחלק מ'טבעו' הוא להיות נקלה ומבולבל, ולכן הופתעו, שיהודי, שטבעו גם הוא שפל, יכול להיות בן תרבות עם מאפיינים פרנולוגיים כל כך חיוביים...

ב1755 פרסם מנדלסון את 'המכתבים על אודות התחושות', בו הוא שם בפי פילוסוף אנגלי מדומה בשם תיאוקלס, את הצידוק הפילוסופי לעליונות הגרמנית דייקא: "אותו כח המדמה המפתה, בכפיפה אחת עם קלות הדעת הצרפתית, שרבים מבני ארצו מוכרים אותו בתור מטפיזיקה, נמצא סותר את נטייתו ליסודיות עד כדי כך שהחליט לוותר על מכורתו, על שלוותו, ועל קרבת ידידיו, על מנת לחפש אומה המברכת חשיבה נכונה על חשיבה מתוך חירות. נדמה לו כי גרמניה היא המציעה לו את האומה הזאת. הוא קרא את הכתבים בני האלמוות אשר בני ארצו העשירו בהם את העולם המשכיל במשך המאה החולפת, ואומרים כי דווקא היבושת והמזג האיטי... מן העילות שעוררוהו להכיר יותר את הלאום הזה". חסר רק שיסביר איך העיטוש של הגרמנים הרבה יותר נהדר ומעורר חדווה ומוכיח שהם הם האומה התרבותית והנעלה שתפענח את סודות היקום וכו'.³⁷

במאסף הברליני, 'פורסמו תמונות והועלו מחזות אלגוריים שבהם הוצג כשוכן בעולם האמת לצד ענקי הרוח של התרבות המערבית ושל העם היהודי כמו סוקרטס, משה, והרמב"ם. באחת מתמונות ההאלהה של מנדלסון הוא נראה כמו קדוש המובל לאחר מותו לשמים ומתקבל שם על ידי אלוהים ומלאכיו' (פיינר, משה מנדלסון, עמ' 14).

³⁶ צחוק הגורל הוא שרוב הפיזיונומים הגרמנים השתמשו ב'מדע' זה כדי להשפיל את היהודים, ב1791 פרסם יוהאן גרומן את הספר 'ההבעה של היהודי: רעיונות לפיזיונומיה אנתרופולוגית', ובו תוכן שטירמרי קלאסי. וראה הערה 57.

³⁷ אגב, גם רנ"ק נאחז בשולי אדרתו של המורה הגדול, וכותב על החוקר היהודי כרמולי: "ד"ר קארמאלי בבריסל, וזה האיש יש לו מטמונים יקרים מספרי וחיבורי כ", הגם שבדבריו וקיצורו וסיפוריו מהם אין אמון. לבלתי העמיק בדבר, כצרפתי", אגרות רנ"ק, אגרת טז).

ואם בצרפתים כך, ב'אוסט יודן' על אחת כמה וכמה, בשובו ממסע שתדלנות, הפטיר מנדלסון: "השבח לאל שעזבנו את גבולות פולין... כאן לא דואגים לדבר מלבד לאמונה התפלה וליין השרף"... (פיינר, בתוך 'משה מנדלסון', הוצ' מרכז שזר, 2006). וידידו היינה, אחרי ביקור בפולין מתאר את היהודים "מתגוררים בחורים דמויי דיר חזירים, עולמם הרוחני שקוע בביצה של אמונות הבל דוחות", (אילון עמ' 125).

ואם באוסט יודן, קל וחומר בבני המזרח הקדום, שמדע הנאורות הסביר מדוע לא היו מסוגלים לקלוט ענינים עמוקים: "משנתו של מנדלסון הלכה בד בבד עם ההנחה שנתקבלה כמושכל ראשון שאיש המזרח הקדמון (=חז"ל) לא היה מוכשר לחשוב בדרך ההפשטה וזרים לו עניני העיון, היהדות והתיאולוגיה שני הפכים בנושא אחד", (י. א. השל, תורה משמים באספקלריה של הדורות, פתיחה, XXXII).

אחד התיאורים היותר מפורסמים של יצחק סטנוב (תצ"ב, 1732 – תקס"ה, 1804, זייפן דגול בפני עצמו... ראה הערה 39), הוא "ערב שבת בבית הרמבמ"ן" (המגיד שנה טז, גליון כו ואילך), בו הוא מתאר כסיפור בהמשכים, את החבורה הברלינית בביתו של מנדלסון, כאיזו אידרא רבא של קדושה וטהרה... עולו ואתכנשו חברייה קדישא לשבת מלכתא בבית הגדול והקדוש...³⁸

האמונה שברלין היא מקור קרני אור הישועה, היתה עמוקה כל כך, עד שאת בואו של שלום הכהן לגליציה, תיאר יצחק ארטור במלים הנרגשות הבאות: "בואך אלינו מקצה ארץ אשכנז אל ארצות נדחינו, כבוא השמש בתום החורף מחדרי תימן אל יושבי צפונה. בקרני אור פניך תחדש כמות פני האדמה שוממה, שוממה מני שנות אלף, להניב מחיקה פרי חמד משמח לב ונפש" (פאהן, פרקי השכלה, עמ' 107). מבחינתם האנושות היתה שוממה אלף שנה, עד שמשוררים בינוניים כמו שלום הכהן (ראה הערה 40), או סאטיריקן שונא עמו כמו יצחק ארטור, הם הם החידוש שהאדמה המתינה לו... וכל התארים שלגלגו עליהם המשכילים כמו 'הגאון' או 'מורה מורינו' (כפי שכותב בלעג רבאיי סטפן וייז המרושע: "הגאונים והחופקיי"ם"), כאין הם לעומת קשרי התארים אשר קשרו זה לזה.

המאסף הברליני, שעיקרו היה תרגום משלי שועלים מיוונית לשפת עבר, הפך למיתוס, "כרכי 'המאסף' זכו למעמד קאנוני של 'כתבי ההשכלה' שראויים לעיון וללימוד שיטתי ולקריאת פרקים בפומבי. הגיעו הדברים לידי כך שנידונה אצלם השאלה האם ראוי לערוך חגיגת 'סיום' בתום קריאתו של שנתון שלם מהמאסף, כפי שנהוג בסיום מסכת תלמודית", (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 63).

מנדל לפין (1749, תפ"ט – 1826, תקפ"ו), היה מן הצעירים שבחבורת ברלין, ועם התפרקותה, עבר לטרנפול בגליציה, בעיני חבריו החדשים בגליציה, היה שמרן מדי, ואף חטא בתרגום ספר משלי לאידיש (שפה שצריכים להכחיד!), לשם כך נכתב ע"י טוביה פדר חיבור בשם 'קול מחצצים' (1815), ובו מקנא פדר את קנאת ההשכלה, בחיבור עומד

³⁸ איציק אייכל, מייסד 'המאסף', חיבר ספר 'תולדות החכם רבנו משה בן מנחם', והמאסף (אייר תקמ"ט) סוקר את הספר, מצד אחד, 'עתה ידעו ויכירו האנשים אשר לא ידעו הבין בלשון אשכנזי את פרשת גדולת אדוננו רמבמ"ן והעמל אשר עמל בימי חייו בעד עמו בית ישראל. עתה יאמרו עליו אין זה כי אם איש אלהים ואנחנו לא ידענוהו...', אבל מצד שני: "על איזה דברים מועטים ראה המבקר לעורר לב המחבר לתקנם ולשנותם אם יצא החיבור הזה פעם שנית מתחת ידיו... כענין שאלה מה דהוה הוה... למה יתן פתחון פה לחלושי דעת שאינם יורדים לעומק כונת המאמרים... ורבים עתה אמי הארץ האורבים לנפשות אוהבי חכמה ומדע וטומנים להם רשת ללכדם באמרי פיהם...".

כיוצא בזה, במאסף תקנ"ד, המערכת מתנצלת על העברת ביקורת על ספר משכילי "נכמרו רחמינו עליו ואמרנו אל יודע החוצה, הלא אחינו רעינו הוא", וכך אומר על זה "הרבה קטנות המוחין" (עמ' 260).

לפיך לפני בית דין של מעלה, ושם עומדים לשפוט אותו, כמובן, וייזל, אייכל, ברי"ל, ובן זאב, וכך אומר התובע השמימי הדמיוני: "מי מילל למורינו הרמבמ"ן יינק ר' מענדעל סטאנאב ראש פתנים... איך תשא פנים יום תובל למקום משפט אלהים? ... ומה תענה ביום שידובר על זדוני חיבוריך לעיני אזרחי עדן כרמ"ד כתלמידיו?".

וייזל, היה אחד מהסופרים הפוריים של הדור הראשון למשכילי ברלין, הספרות שלו היתה תואמת לרוח של הספרות הגרמנית בת דורו, כפי שמתאר לחובר: "ההשכלה הזו של וייזל ינקה הרבה גם מן השירה והספרות האשכנזית, זו שהיה בה אז זרם חזק פרוטסטנטי תנכ"י", (עמ' 59), אבל, בסופו של דבר, יצירתו לא היתה שיבה אל התנ"ך, אלא יצירה אנכרוניסטית: "הגבורים קרובים להיות כולם אנשים מבני דורו, פרעה קרוב להיות משכיל וולטרני, מעין זה שהיה המלך פרידריך הגדול, משה הוא משכיל חרד, פילוסוף מתווכח שיש בו קצת דמיון אל מנדלסון, גם יתרו הוא אדם משכיל, המקבל בביתו את חברו ומתרועע אתו, כמו שהתרועעו אז המשכילים המעטים איש את חברו... משה מציל את בנות יתרו מידי הרועים החשוכים מורדי האור, כמו שקראו בימי ההשכלה לאנשים בלתי משכילים... גם עמלק הוא 'מואס הדעת' ולכן נלחם בו משה", (שם עמ' 76). אם כן, וייזל לא באמת חזר לימי התנ"ך, אלא להיפך: העלה באוב את דמויות ההוד המקראיות, כדי להכניס לפיהם את משנתו הפוליטית...³⁹

ברלין משכה אליה סופרים יהודים שהתחברו לאידיאלים החדשים, מכל רחבי אירופה, אפרים לוצאטו האיטלקי, התקבץ גם הוא לחבורת משכילי ברלין, ופרסם בה את ספרי שיריו, שיצאו לאור ע"י 'מרכז ההשכלה העברית' (תקנ"א). כרוב פעילות משכילי ברלין, מה שעשה לוצאטו היה רק לספר ולתאר עולם שנראה לו מלא באושר, ולצבוע אותו

³⁹ בנציון כץ כותב: "בני דורו של וייזל טעמו כנראה בשירים אלו טעמה של שירה אמיתית וטבעו כמשורר יצא למרחוק... וייזל הקדיש שירים מספר גם למשכילים נדיבים, לדוד פרידלנדר ולברמאן פרידלנדר, שירים שיש בהם הערצה לסוחרים נכבדי ארץ הדורשים חכמה... מנדלסון במכתביו אליו מכבדו בתארים מתארים שונים, אבל לא בתואר משורר, ואף במכתבים כשהוא מדבר על וייזל אין הוא מכנה משורר, אף שבעיני המשכילים דורשי לשון עבר היה וייזל משורר בחסד עליון שלקח את כינורו מערבי נהרות בבל. מנדלסון שתירגם את ספר תהילים ואת ציון הלא תשאל לריה"ל, ודאי שאי אפשר היה לו להתפעל משיריו המימיים של וייזל... אין ספק שהוא ידע מה ערך שירתו של וייזל. וגם וייזל מצדו לא העיז להקדיש למנדלסון את שיריו", (עמ' 245). יחד איתו חיו ופעלו בברלין עוד כמה סופרים שניסו כחם במשלים בסגנון מקראי, המאדירים את החכמה וההשכלה, בצד תיאורים על יופי החיים. אחד המפורסמים שבהם היה יצחק סטנוב, שפרסם – בין השאר – את הספר 'משלי אסף', אותו הציג כספר קדום שהתגלגל לידיו, והוא טרח לבארו ולפרשו, וכך גם העידו כמה וכמה רבנים בהסכמתם לספר, אלא שגם ההסכמות היו בדויות ממחו של סטנוב... (את אחת ההסכמות ייחס סטנוב לבעל ה'פרי מגדים' שעסק רבות בדקדוק, ובה הוא כותב: "מהר"ן הנ"ל אומר שכן מצאה וכן היתה – והנראה שבאמת משל הוא..."). היו כאלו שנפלו בתמימות ברשתו, והתייחסו לספריו בכבוד (בפרט בספרו על 'נוסחאות התפילה'), אבל כבר בדורו היו שזיהו את נכליו וזיופיו, והפרשה נסקרה בכמה וכמה במות. עוד על ערכן הספרותי של היצירות האלו ראה הערה 91.

בצבעים מליציים נעלים. בשיריו משתתפות מדות שונות: נגה חשק ועושק, מול צדק חוסן ותפארת, "יש ברעיון זה מעין סמל ההתחנת והשלום שבין המדות היהודיות המשובחות עם המדות שרואים אותן כילידי חוץ, אכן גם בתוכן וגם בצורה יש בה מהתחנתות זו, שאמנם היתה ברוח הדור ההוא של ההשכלה, ובכל זאת נראית זרה לנו" (פנחס לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, הוצ' דביר תרפ"ח, כרך א עמ' 109).

אחד מאחרוני הכותבים במאסף הברליני, היה שלום הכהן (תקל"ב, 1771 – 1845, תר"ה), כחבריו, גם הוא כתב סיפורים כביכול מקראיים, שלא היו אלא שיקוף של משנה פוליטית מהמתרחש במערב אירופה: "בין האגדות שקלט שלום הכהן בשירו, יש גם קצת מן האגדות שצד דמיון להן אל אגדות הנצרות... בדומה הזאת יש גם רשמים מעטים של ימי המהפכה הצרפתית", (לחובר עמ' 104), כך תיאורו של הכהן את מעשה אחאב, משקף בעצם מסרים של אנשי המהפכה הצרפתית, מה שמעניין הוא, שהכהן מתלונן על כך שהצעירים עזבו את השפה העברית...⁴⁰

המציאות הכתיבה את האידיאולוגיה, כאשר נוכחו משכילי ברלין הצעירים, שהשכלה עליה דברו מתחילה דור המייסדים כתוספת לחיים היהודיים, נשארה הנכס היחיד אצל המון המשכילים, הפכו את ההשכלה לאידיאולוגיה יחידה. את ה'תובנה' הזו חידד הירץ הומברג, מתלמידיו של מנדלסון, שהאריך ימים אחריו, הוא גיבש תיאוריה כי כל שאדם יותר משכיל, הוא בעצם יותר צדיק, שכן ע"י חכמתו הוא יכול לדעת מה טוב ולעשות אותו. אבל, עד שבאה התורה החדשה, כבר איבד הומברג את צאן מרעיתו, רוח חדשה התפשטה בעולם הנוצרי, ההשכלה כבר לא היתה ערך מרכזי, במקומה באה הספרות היפה המביאה לשחרור הנפש, והומברג נותר בודד בברלין, כפי שמתאר לחובר:

⁴⁰ יותם כהן כותב על קטע בספרו של שלום כהן: "מאלפת העובדה, שהסיפור אשר מקורו בספרו של פאוסניס היווני בא לשרת את פרשנות המקרא. אמנם מקור הסיפור לא מוזכר, אולם המחבר לא מנסה להסתיר את חוסר הקשר הטבעי בין הדמויות היווניות לטקסט היהודי. כפייה רעיונית זו, של הסיפור הקלאסי על הפסוק המקראי, מלמדת על השימוש שעשו המשכילים בהיסטוריה, כאשר ביקשו להוציא ממנה לקח דידקטי... "ציטוטים" מהסופרים הקלאסיים סייעו למשכילים בכתיבת ההיסטוריה, ואפשרו להם להציג תמונה שלמה יותר של העבר. בעזרתם, התמונה שקיבל הקורא היהודי היתה קרובה יותר לזו של הנוצרי בן זמנו (דיסרטציה: יחסם של המשכילים היהודים לתרבות יוון ורומא, 2011 אוניב' בן גוריון עמ' 60)

על המאסף בכלל כותב יותם כהן, שם עמ' 67: " אחד הנימוקים שהציג גם 'המאסף' ללימוד ההיסטוריה הוא: "למען דעת להשיב לאפיקורוס" ואילו בר"ה בר"ן, אשר לא מסתיר את קריאתו בספרי "היונים והרומים", חושף בפני הקורא כי הוא אינו יודע מה להשיב "לאיש מכחיש בדברים האלה", כלומר לאפיקורוס. בכך, אולי, הוא מבקש לומר לקוראיו כי לא זו הסיבה שבעבורה יש לקרוא בספרי ההיסטוריה של יוון ורומא. " (בר"ה בר"ן כותב כך: " ואולי זה הוא אחשוורוש, ואל תשתומם על כי לא כתבו סופרי הגוים (והמה רבים) בדברי הימים לקאמביזס דבר מן מעשה החן, כי המה לא זכרו [=הזכירן] דבר מזה כאשר לא כתבו גם מעשה דניאל וחנניה מישאל ועזריה... אכן כאשר לא זכרו היונים והרומיים דבר מכל אלה לא ידעתי מה אשיב לאיש מכחיש בדברים האלה ואומר בקשיות ערפו כי בדאו אנשים מלבם את כל אלה).

”ההשכלה היתה הכל למשכילים העבריים הצעירים שגדלו על ברכיה... ובהיות הרוח הזאת עוד הרוח המחיה אותם כבר היתה רוח אחרת מסביב, אלילי ההשכלה כבר נשברו אז באשכנז... אלו אשר האריכו ימים, הוכו שבר על שבר, הם היו למשל ולשנינה לצעירים יותר, אשר התקלסו בהם, חבטו אותם במקלות עד כדי יציאת נשמה, וגררו עוד אחר כך את עצמותיהם על מטה של חבלים... בימים ההם היה רוסי השליט בעולם השירה והמחשבה”, (שם עמ' 95).

החברה הברלינית איכזבה רבים, היא התייבשה מלחלוחית של יהדות גאה, ושלמה מיימון שהסתובב בברלין כותב: ”בספרו משתדל אייזנמנגר לתת ללעג ולקלס את התורה... שמחזיקים בה חכמי התלמוד, על ידי שהוא מפרש אותה פירוש גס... אילו אמרתי לסתור את כל אשמות השקר ובדיות הלגלוג, שטפלו סופרים נוצרים ויהודים מתמשכלים על חכמי התלמוד, צריך הייתי לכתוב על זה ספר שלם” (’חיי שלמה מיימון’, הוצ' ספרי חמד, 2009, עמ' 205). בכלל התאכזב מיימון ממשכילי ברלין, שעודדו אותו לכתוב ספרי השכלה וחכמה, אבל לאחר שעמל שנים רבות, לא הסכימו לממן את הפצת הספרים כפי שהבטיחו, כי ככל הנראה נשתנה טעמם והעדיפו ספרי שירה קלילים (ראה הערה 100). רוב ספריו נשארו בכתב יד, והוא מת בפחי נפש. בדומה לכך פרש ר' שלמה דובנא מחבורת ברלין, אחרי שעמל על הביאור עבורם במשך שנים, בלי לקבל פרוטה, למרות ההבטחות, וכתב עליה: ”זה בעבור חמדת הממון שאינו שלו, וזה בפה חנף יעשה מדחה, וזה ישחית רבים בחלקלקות” (יומנו המצוטט במאמרו של רד”ק בישורון המוזכר פרק א'). מנדלסון לא דחה מעליו את משחיתי הרבים כמו הומבורג, פרידלנדר, ועוד שונאי דת, זייפנים, וליצנים.

כבר עם ראשית תקופת התיקונים ביהדות הגרמנית, כתב ידידו של מנדלסון המומר היינריך היינה:

”פרידלנדר ויעקובסון מנתחי היבלות של היהדות... על ידי חוסר כשרונם צפוי ישראל לכליה מזיבת דם מרובה.. יסוד התקונים בחוסר כח ”לגדל זקן לצום לשנא ולסבול מתוך שנאה” גם אני אין בי את הכח אפילו לאכול מצות כהלכה...”.

היינה היה "מודה ועוזב" כפשוטו,⁴¹ ואילו חבריו המשכילים לא הודו בכך, ולכן העזיבה הגמורה את הדת אירעה בדור השני והשלישי. לצרוס בן דוד בספרו "משהו על אפים של היהודים" דורש את ביטול כל החוקים הריטואלים של היהודים, שהם "שורש כל הרע שביהודים", וכן הוא דורש את "טמיעתם התרבותית והחברתית בסביבתם". כיצד הגיע להכרה זו? כפי שהוא מספר בעצמו, פעם אחת ביקש לעבור לפני התיבה ביום זכרון של אביו אך הגבאי מנע ממנו להיות שליח צבור כפי ההלכה שמי שאינו שומר מצוות אינו יכול לשמש שליחם של המתפללים, ל.ב.ד. נפגע עד עמקי נשמתו ומשם צמחה הכרתו בדבר הצורך לביטול חוקי היהודים...

כריסטופר ליאו, אחד מבני חבורת המאסף, המיר את דתו ובשנת 1815 פרסם חיבור מיוחד ובו הצביע על שורה חמורה של פגמים חמורים שמצא ביהדות וברבנות. "בטרם ערך השוואה בין 'הברית החדשה' לישנה על פי הקונבנציה המוכרת של וידויי מומרים,

---

⁴¹ היינה עזב את הדת, מטעמי נוחות, כדי שיוכל להתקדם בחברה ובפרנסה, כתביו שזורים בגעגוע אבסורדי ליהדות, יחד עם התפלשות עד כדי סאטירה ברוח הגרמנית המעריצה את עצמה ברצינות תהומית, להלן כמה פנינים מספרו על לודוויג ברנה (הוצ' מסדה תש"ד, ברנה עצמו היה יהודי מומר, הקרן על שמו מחלקת עד היום פרס ליצירות ספרות גרמניות), אשר ילמדו על המצב התרבותי של אותו דור:

"הרי זה בעיני מראה נכאים וצחוק כאחד, כשהכניס הזקנות אשר עוד ממצרים של פרעה מוצאן, מזמן עשר מכות, מדמות בנפשן פתאום כי פרעושים הן, ומתחילות לנתר נוצרית. בחוצות ברלין ראיתי בנות ישראל זקנות, צלבים ארוכים לצוארן, ארוכים אפילו מחטמיהן ויורדים על פי טבורן, בידיהן החזיקו ספר זמירות אוונגלי ומשיחות היו על הדרשה הנהדרה, ששמעו זה עתה בכנסיית השילוש", (עמ' 30, מפי ברנה).

"בימי שהותי בפרנקפורט הזמינני ברנה לארוחת צהריים בבית אחד מידי, לאמור כי זה האיש השומר אמונים למנהגי היהודים יכבדני במאכל השולט המפורסם (טשולנט)... מתפלא אני שמעולם לא סיפר בכתביו באיזה תיאבון באיזו התלהבות באיזו דבקות, באיזו הכרה שבלב בלעתי פעם אצל הדוקטור שטראוס את מאכל השולט היהודי העתיק! ואמנם מצויין מאד המאכל הזה, ויש להצטער עד לכאב שהכנסיה הנוצרית, אשר לקחה מן היהדות הישנה דברים טובים כה הרבה, לא אספה גם את השולט אל תוכה... ברנה אף אמר לי בהחלט כי המומרים אשר עבור לברית החדשה, רק יריחו ריח שולט ותקפום רגשי געגועים על בית הכנסת... בנות ישראל.. ריח שולט נדף מהן...", (עמ' 31-32).

"היהודים יכולים להתנחם בנקל על שאבדו את ירושלים עם ההיכל וארון העדות וכלי הזהב וכל סגולת שלמה, אבדה כזו הן רק מצער היא לעומת הביבליה, האוצר בל ימוט אשר אותו הצילו... חיים הם בגבולין המוגדרים של הספר הזה, פעם הם עושים בזכות אזרח לא תסוב, פה אין איש יכול לגרשם, לבזותם, פה הם חזקים ונפלאים, שקועים בקריאת הספר הזה, הרגישו אך מעט בתמורות שהתרחשו סביבותם בעולם המציאות..." (עמ' 39).

"למרות בערותם קבלו אלה המכונים אשכנזים ישנים מאת הלמדנות האשכנזית מין קפדנות שהיתה מאוסה ומגוחכה כאחת. באיזו נקרנות ונקדנות קטקוטית דנו על סימניה של לאומיות אשכנזית! היכן מתחיל הגרמני? היכן הוא מסתיים? המותר לאשכנזי לעשן טבק? לא, אמר הרוב. המותר לאשכנזי ללבוש כפפות? הן, אך מעור שור הבר... פעם במרתף השכר בגטינגן נזדמן לי להתפלא באיזו דייקנות יסודית התקינו ידידי מן האשכנזים הישנים את רשימות החרם, ליום שיגיעו לשלטון, כל מי שמוצאו מצרפתי, מיהודי או מסלאבי, אפילו בן שיפעים נתחייב חובת גלות. מי שכתב אפילו משהו נגד יהן או נגד גחוכיות האשכנזים הישנים בכלל, היה מובטח לו שילך למיתה, קרי למיתת גרוזן, ולא לגליוטינה חלילה, אם כי מתחילה היתה זו המצאה אשכנזית... המחנה של אישי המהפכה האשכנזים המה מאשכנזותנים לשעבר, אשר מלמלו אחריו בשפתיים חמוצות את הסיסמא החדשה ואף את המרסליזה שרו... " (עמ' 6-8, מרסליזה - La Marseillaise, המנון המהפכה).

"אנחנו האשכנזים המסכנים שלדאבון לב איננו מבינים הלצה... ברנה המסכן לא חש מעולם את הסכנות המאיימות על אשכנז שלנו... 'אפילו על עביט לילה אשכנזי אחד לא אוותר לצרפת', קרא פעם ברתחת השיחה... כמוכן, העיר שלישי... אבל מה דעתך למשל אילו מחלנו לטובת הצרפתים על ראומר ועל רוטק, 'לא לא', קרא ברנה... 'אף על שני העביטים האלו איני מוותר!' (עמ' 108).

מתח כריסטופר ליאו ביקורת משכילית מובהקת על החינוך הקלוקל של בני הנעורים הנתון בידי מלמדים פולנים בורים... הכל בנוסח משכילי ברלין בשנות צעירותו. לא פלא שהוא מפלה לטובה את יהודי פרוסיה... ביקורתו על היהדות הרבנית היתה חריפה מאד, ובאופן פרדוקסלי לגבי מי שבא להצדיק את אמיתות הנצרות – גם ביקורת דאיסטית ואנטי קלריקלית", (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 65).

"בין היהודים קמו משכילים נלהבים שהעמידו את ערכי החברה והתרבות הכלליים מעל למסורת ולערכים המקודשים של היהדות... ההשכלה שימשה אמתלא לפרוק מעליהם את עולה של היהדות שהחל מעיק עליהם ולשאוף להתמזגות מלאה עם העולם הנכרי, מגמה שהבשילה במהרה מקרי המרה ונעשתה בראשית המאה ה-19 תנועת שמד המונית" (אנצ"ע ערך גרמניה, תולדות היהודים).

פדרבוש כותב:

"בימי דילדול ומבוכה אלה נולדה חכמת־ישראל. ראשיתה נעוצה ביסוד "החברה לתרבות ומדע היהדות" בברלין בשנת 1819... מראשית ברייתה של חכמת־ישראל על ידי שנים מאבות "החברה לתרבות ולמדע היהדות" הנזכרת: אדוארד גאנס ויום־טוב ליפמן צונץ... גאנס חזה בחכמת־ישראל סלילת דרך להשתלבות היהודים בתוך התרבות האירופית. מדע היהדות עשוי היה לשמש מעבר מן ההווי היהודי לתרבות הגויים. בעיני גאנס היתה אירופה חזות־הכל של ההשתלמות הרוחנית האנושית. מה שנראה לנו כיום חזון־שוא היה בעיני ראשי המשכילים שאיפה נשגבה, שראוי להקריב על מזבחה מיטב סגולות הלאום. גאנס הרחיק לכת בדעה זו עד למאד, ואף חשב, שמחובתה של אירופה הנאורה לדרוש מאת עם ישראל התכחשות עצמית. הוא סבר, כי אירופה היתה מתנכרת למהותה ולתעודתה, אילולי היתה מעמידה את התביעה ליהודים להמיר את חייהם הרוחניים בתרבותה היא", (אדוארד גאנס התנצר בסופו של דבר).

אכן, היו כחולמים, אך לא צבטו את עצמם, ולא התעוררו, אלא התעקשו להמשיך את המסורת, להעביר אותה לארצות נוספות.

"אישים, דגמים, מושגים, סיסמאות, ומוסדות, מן התקופה המכוננת של התנועה בפרוסיה היו מקור התייחסות מתמיד למשכילים במאה ה-19. תולדות התנועה

סופרו בנרטיב המשכילי כהעברת הלפיד המפיץ את אור ההשכלה מדור לדור וממרכז אחד למשנהו", (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 23). "המשכילים תיארו את עצמם כמרטירים נרדפים. גורלו של משכיל בעיצומה של מלחמת תרבות נתפס כחלק מן החוויה המשכילית המגדירה אותו, שאת ייסוריה ומכאוביה הוא מקבל באומץ" (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 20).⁴²

המגיד המשכילי צבי הירש דינוב, פרסם ב'השחר' אחת מדרשותיו ('אין רע בלי טוב', השחר ה, תרל"ד, עמ' 7-346), ובה הוא מתאר את העגלה הרתומה לסוס המטפסת על מרומי ההר, שנים ארוכות חנתה עגלת העם היהודי למרגלות ההר, 'בתחום ההבל וההזיות', עד שלאחרונה התאפשר גם ליהודים 'לעלות ההרה הר הדעת והשכל', המובילים בעגלה הם כמובן המשכילים המושכים אחריהם בקושי רב את המון הפתאים. ואם המשכילים לא יתחזקו לעזור זה לזה 'במנוסה ובחפזון ירדו האחרונים אחרנית וישקעו ביוון ההבלים והפאנאטיזמוס עמוק יותר ויותר".

הביטוי השכלה התחיל כתרגום של 'נאורות' הגרמני, אבל המשכילים לא הסתפקו בזה, והוסיפו לו נופך דתי, מרדכי אהרון גינצבורג (חכמי חרשים, דביר א, וילנא תרכ"ב, עמ' 22) מבאר: "ההשכלה היא המעיין אשר בו יחדש הגיבור הזקן את כח ימי נעוריו, היופי את עדנה אחרי בלותה, והחכמה את אורה אשר כהה, מקום מקלט להאמת הנרדף, ניהומים לאבלים, היא תסדר את חוקי החיים אשר התבוללו... תאחז את המשוט בידה להוליך את אנית החיים בטח אל החוף...". ועוד אריכות עצומה של מליצות, ועל כך כותב פיינר: "בפרשנות הזו הפכה ההשכלה לנוסחה גואלת, גינצבורג ייחס לה את תכונת המים הקדושים, מי החטאת המטהרים, מעיין נעורים שהטובל במימיו נולד מחדש כשהוא מושלם וללא פגם", (מלחמת תרבות עמ' 21), וש"י פיין (ההשכלה וההלכה, הכרמל ז תרכח) עדיין יושב על המדוכה, מה היא השכלה: 'ורבים שואלים איה מקום ההשכלה, מי ירה אבן פנתה ומי הציב גבולותיה, מה חוקיה ודיניה, ומה זה יחייבנו לשמוע בקולה וללכת בדרכיה", ואילו מל"ל טוען שקשה להתמסר לפעולת הפצת ההשכלה 'כל עוד מלת השכלה לא נפתרה עדיין די צרכה'... (אגרות לילנבלום עמ' 133, מ1872).

⁴² גם אטינגר מתנחם על דלות היצירה, בהיותם מרטירים ומהפכנים... "אף-על-פי שהמשכילים היהודים לא יצרו הגות או ספרות גדולה יכולים הם לשמש דוגמה מובהקת של זרם שתחילתו מיעוט קטן, שבמשך תקופה ארוכה היה נרדף, ולבסוף הטביע את חותמו המובהק על חיי העם היהודי כולו", (שמואל אטינגר, 'היהודים בצבת ההשכלה', זמנים 3, 1980).

שים אל לבך זאת, תלמידי היקר, איך ישבו ודנו בעלי החלומות ברצינות מלאה, איך להגדיר את מילת הקודש הפלאית 'השכלה', ואיך להגדיר את החובה 'לשמוע בקולה וללכת בדרכיה'...

מהפכה מושגת בכח

כלום סבור אתה תלמידי היקר, כי הבעיה של ההשכלה הברלינית היתה החלומות? לצערינו, ההיפך הוא הנכון. אגרת החלומות 'דברי שלום ואמת', היה הצעד הנחמד היחידי שעשו המשכילים... למעשה כל הפצת ההשכלה נעשתה בכפיה ובערמה.

גם האגרת הזו, יסודה כמו שראינו בפקודתו של הקיסר יוסף, שבאותם ימים, עצם השימוש בה נתן כוח וחסיונות, ואילו הנסיון לפקפק על הקריאה האבהית והפטרנליסטית לחסות בצילו, היה מסוכן מאד. למעשה עוד לפני אגרות הראשונות, כאשר רבי רפאל מהמבורג, שהיה בקי בטיבם של ברלינים יותר מאשר גדולי פראג, התנגד להפצת הביאור של רמ"ד, הזדרז רמ"ד והחתים את מלך דנמרק כ'פרענומנטן' לקניית הספר, ומאותו רגע היתה סכנה להביע התנגדות לספר זה, שהמלך יר"ה מעוניין לקנות... (מלכותו של מלך דנמרק כללה גם את המבורג, המכתב בו מנדלסון מתאר זאת, פורסם במקור דלעיל הערה 22).

אחד הדמויות הבולטות באידרא רבא של מנדלסון, היא נפתלי הירץ הומבורג (1749, תק"ט – 1841, תר"א), הנזכר לעיל, אשר זכה בכבוד לכתוב את הביאור לספר דברים. הבעיה עם הומבורג, היתה שהוא היה 'געוורנן', האחד שמגיע מן החוץ ומתלהב (היו כאלו רבים אחריו, אבל הוא דמות האב לכולם...). הומבורג נולד בכפר ליד פראג, זכה ללמוד אצל הנו"ב, ובהמשך בישיבת פרשבורג המעטירה, בשנות העשרים שלו נזדמן לידו ספרו של רוסו – 'אמיל', ובעקבות התגלות זו החליט לעסוק בחינוך, מכאן התגלגל להיות המורה הפרטי לבנו של מנדלסון. לעומת שאר הברלינים, שהיו עסוקים בחיבה לטבע, לאגמים ולפרחים, לגרמניה היפה, ששפתה היא השפה הנעלה ויצירות התרבות שלה ראשון בשמים, ולכן לא הוטרדו מיהודי בוהמיה ופולין. הרי הומבורג נשא עמו שנאה כבושה.

גזרה נגזרה על היהודים, בכך שהקיסר יוסף השני הנאור, לא הסכים להעניק להומבורג משרת הוראה באוניברסיטה, סתם כך כי הוא יהודי. מן הסתם הומבורג סבר שזה בעטיים של יהודי פולין החשוכים, ואכן מנדלסון השפיע על הקיסר לעשות את הומבורג למפקח מטעם הקיסר על בתי הספר היהודים בגליציה, שהיתה גם היא תחת שליטתו⁴³ (עד אז,

⁴³ מנדלסון בתשובה ציין, כי המלך סירב לאשר גם למנדלסון עצמו להיות חבר באקדמיה למדעים, "מה שהוד מלכותו [הקיסר] החליט בענין הוא על-כן לגמרי בלתי חריג", להיכנס לחברה הגרמנית? לא ולא, אבל להיות מפקח שרודה ביהודים, בבקשה... מנדלסון ציין שכמובן לא יעלה על הדעת שהסיבה היא שנאה דתית, אין לו

אפילו בברלין, לא נמצאו קופצים רבים שישלחו את ילדיהם לבית ספר שנעשה לפי תקנות הקיסר יר"ה, והמשכילים פתחו ב1788 בית ספר לבני עניים וליתומים שלא היתה ידם משגת לשלם חינוך. היה זה הספר הראשון ששרד במתכונת זו, ועליו נאמר 'פיתוי קטנה אונס הוא'...). יהודי גליציה, שידעו את שיחו ושיגו של הברליני, לא הסכימו לשתף פעולה עם ה'תיקונים' וה'שיפורים' שלו, כאשר גלוי היה לכל דרך להיכן הובילו התיקונים האלו בגרמניה.

הומברג מצדו יצא במניפסט עם הצעות לשיפור החינוך, אגרת המופנית אל הרבנים, בשם "אגרת אל רועי שה פזורה ישראל" (1788 – תקמ"ח), בה הוא רומז כי אם לא ישמעו להצעות הייעול שלו, הוא ינקוט באמצעים. ואכן הוא פעל מטעם הממשלה להקמת בתי

מושג מה הסיבה, אבל "הרי מוטב שזה כך משהיה הוד מלכותו מאשר אותך, אך הפילוסופיה הייתה דוחה אותך כבלתי ראוי", ובכך שנינות לא חסרה לו...

בתקופה זו, סוף ימיו של מנדלסון, הוא כבר התפכח מנאיביותו, שמואל פיינר, במאמרו 'לנוכח רוחות הרפאים, השנתיים האחרונות', מתאר: "למרבה האכזבה של מנדלסון, 'ירושלים', חיבורו ההגותי החשוב ביותר, לא הסעיר את החברה היהודית, ורבנים ומשכילים כאחד לא הרבו להתייחס אליו. אך מדאיגות במיוחד מבחינתו של מנדלסון היו התגובות הצוננות והמסויגות לספר בדעת הקהל של הנאורים הגרמנים... יותר משקאנט הסכים לרעיונות היסוד של מנדלסון הוא ציפה שהם יהיו לנקודת הפתיחה בתהליך שסופו טיהור היהדות מן היסודות ההיסטוריים שלה, כלומר, ביטול ייחודה הפולחני. קאנט ביטא זאת בגלוי בחיבור משנות ה-90: **כיצד זה שמנדלסון לא שיחרר את אחיו היהודים מעולן הכבד של המצוות?...** בשנים 1784-1785 הלך והתחוויר למנדלסון למגינת לבו כי אין ביכולתו למצוא תומכים רבים בעמדות ובטיעונים הפילוסופיים שהעלה ב'ירושלים'. הנאורים שנטו לדת הטבעית התקשו לקבל את דבקותו של מנדלסון בדת ההתגלות ובחובת קיום המצוות המעשיות... אפילו אחד המקורבים לו ביותר... לא היסס מלמתוח ביקורת על חלקים רבים של הספר ואף שלל באופן נחרץ את דעתו של מנדלסון בקשר לחובת המצוות... מודעותו הגוברת לכך שחלומות הנאורות שלו עדיין רחוקים מהתממשות, ליוו אותו בשנתיים האחרונות של חייו ומהלו אותן במרירות רבה מתמיד. **נראה היה אז שהנאורות מן הסוג של מנדלסון מתחילה לקרוס...** התפיסה הרווחת הרואה את מקומם ההיסטורי של היהודים כ"אחרים" מובהקים לא התפוגגה עדיין, וממנה נגזרו גדרות, חומות והגבלות... בספטמבר 1784 כתב לרופא השווייצרי צימרמן: 'לא חלמנו על דבר מלבד הנאורות והאמנו שאור התבונה יאיר בעוצמה כזו את הסביבה עד שההזיות והקנאות המתלהבת לא תוכלנה עוד להראות. אבל כפי שאנו רואים מצידו האחר של האופק כבר עולה שוב הלילה עם כל רוחות הרפאים שלו'... **בחורף 1785 הטיל מנדלסון את האשמה להתפרצות שתי הרעות הללו - חוסר האמונה ואמונת היתר - לפחות באופן חלקי, גם על הנאורות עצמה. הכניעה לנאורות הרדיקלית מבית מדרשו של וולטר, שבחרה בטקטיקה הפסולה לדעתו של המתקפה הסאטירית הבוטה והעוקצנית נגד ההתלהבות הדתית והאמונות הטפלות, פעלה כבומרנג... אם לא ניתן להפיץ אמת מסוימת המועילה לאדם והיא לנוי לו מבלי להרוס עד היסוד את עקרונות הדת והמוסר השוכנים בו באותה שעה, אזי על מפיץ הנאורות, שהמידה הטובה יקרה ללבו, לנהוג בזהירות ובמתינות, ומוטב לו לסבול את הדעה הקדומה מלגרש יחד עמה את האמת הכרוכה בה ללא הפרד...**' (בתוך 'משה מנדלסון', פרק שמיני).

מנדלסון דגל בנאורות, אבל רצה גם לסמל בורגנות של משפחה מהוגנת: "שתי הבנות הגדולות ברנדל ורייקל. שתיהן נישאו בשנות חייו האחרונות של מנדלסון, ולא מעט ביוזמתו, על-פי דפוסי הנישואין המקובלים ביהדות המסורתית - באמצעות שידוך, בגיל צעיר ובטקס מסורתי. ברנדל נישאה בגיל 18 לשמעון פייט, בנקאי צעיר שמנדלסון חיבב מאוד... הנרייטה הרץ כותבת: פגשתי את ברנדל מנדלסון-פייט לאחר נישואיה, כתבה הרץ בזיכרונותיה, והיא הייתה רחוקה מלהיות מאושרת. אביה אמנם לא כפה עליה את הנישואין לפייט, אך הוא גם לא טרח להתייעץ עמה. הנישואין קטעו את עלומיה ואימללו אותה. לא ייתכן שנערה כמותה שזכתה לחינוך נאור ולהשכלה רחבה תתאהב בסוחר שאינו נאה למראה, שהוא צר אופקים ושרמתו כאיש תרבות נמוכה משלה", (שם). ברנדל עזבה את בעלה היהודי, המירה את דתה והתחתנה עם סופר פרוטסטנטי שהכירה בסלון של הרץ.

ספר בהם ילמדו גרמנית, וייבא עבור בתי הספר האלו מורים מגרמניה, שזלזלו בתורה ובמצוות. יהודי גליציה לא שיתפו פעולה עם בתי הספר המשופרים, אלא העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר הנוצריים.⁴⁴ והסכסוך עם יהודי גליציה הפך את הומברג לשונא ישראל של ממש, הוא דחף את השלטונות להטיל מס כבד על הקהל היהודי, 'מס הנרות', כאשר הרווחים הולכים לכיסו, ובהמשך הוסיף גם מס מיוחד על הבשר הכשר, הוא התמנה לצנזור על הדפוס היהודי, והמליץ לאסור הדפסת ספרי תלמוד ומפרשיו, ("שכן גם הישנים מרובים מדי"), הוא הציע לקיסר להתנות את השויון ליהודים אך ורק אם יגלחו את זקניהם.⁴⁵ לספרו 'אמרי שפר' הוא חילץ 'הסכמה' מר' מרדכי בנט, שהוכרח לכתבה מפחד הקיסר...

מכאן ואילך התעלל הומבורג ביהודים בכל תוקף כשרונותיו ומרצו, והוא נעשה שנוא על כך, עד ששמו יצא לשמצה גם בספרות ההיסטורית החילונית, אורינבסקי כותב: "ממונים משכילים אלו היו פריצים הרודים את העם בכח הזרוע, נפתלי הירץ הומברג המליץ לפני הממשלה על מס הנרות, שהיווה נטל כלכלי עצום. הומברג היה מראשי המלשינים על היהדות האדוקה ותבע את סגירת הישיבות ואת טיהור הספרים העבריים מדברי שנאה לנוצרים. הוא אישית שימש כצנזור, בנוי התנצרו, כמשכיל השתתף ב'ביאור', (תולדות הספרות העברית החדשה, עמ' 72). ונתן מיכאל גלבר: "הומברג יעץ את השלטונות להטיל מס מיוחד על בשר כשר ונרות שבת... אעפ"כ המשיכו המתבוללים לשלוט בקהלות ובעזרת הפולנים העבירו ע"י טרור אכזרי בבחירות לפרלמנט את מועמדיהם שהצטרפו לקלאב הפולני ותמכו בכל תביעות הפולנים גם כשהיו בניגוד לאינטרסים של היהודים", (אנצ"ע ערך גליציה). זאב יעבץ כתב עליו: "ראש משכילי וויען, איש אשר לנבלותו אין קצה, ושמו הירץ הומבורג, הוא החל לקטרג ולהוציא שם רע על ישראל באוזני הממשלה... חייבים אנו להגיד כי לא קם עוד נבל כמוהו בתוכם כהומבורג, מדבר תועה ונבלה כמוהו", (במאמרו ב'המאסף' תרמ"ז). אפילו הסופר אייזיק

⁴⁴ אפילו המשכיל הקיצוני יוסף פרל, כתב כי הנזק שגרם החינוך הרדיקלי בבתי הספר האלו גרוע משל האורטודוקסים, "הם זלזלו במצוות בגלל היותם בעלי תאווה, וגידלו דור של משכילים ריקניים", (ראה: רחל מנקין, "נפתלי הרץ הומברג: האיש והמיתוס", ציון, כרך ב. 71, לא. 2 (2006) עמ' 170, וראה שם כי יתכן שדברי פרל היו חלק מהצגה כלפי חוץ שמטרתה להחניף לשלטון).

⁴⁵ על התנאי של גילוח הזקן ראה שם עמ' 184. ובהמשך, ציטוט דברי הומברג, שמן הצורך הוא להחליש את הגאווה הלאומית של היהודים, ואת 'האגואיזם הדתי' שלהם, את התכונות האלו מפתחים הרבנים, לכן הוא מציע לשלטונות לבטל את מעמדו של הרב, והוא אף 'מוכיח' מן המקורות שאין צורך ברב לשום נושא, ואפילו סידור הקדושין תופס על פי ההלכה על ידי נתינת טבעת וכל שאר הדברים לא באו אלא להרבות שמחה. את הצורך בצנזור הוא מסביר, בין השאר, בכך שיש אצל היהודים לימודים מזיקים המופצים באמצעות שבועות סודיות. הוא המליץ למנוע תואר 'מורנו' ממי שאינו דובר גרמנית, ושהממשלה תפקח על היתרי הוראה שמעניקים רבנים לתלמידיהם.

וייס, שהיה נושא כלי המשכילים, כותב על הומברג: "אינני צריך להרבות דברים על אותו האיש האשכנזי ועל רעתו אשר עשה הלא תועבותיו נודעו בכל מדינות אויסטריא", (זכרונות, ורשא 1895, עמ' 34).⁴⁶

"שאיפתם של המשכילים מישראל לשנות את פני החנוך היהודי היתה תואמת למדיניות ההשכלתית של השלטונות.. שמטרתה הבלתי מפורשת להטמיע אותם באוכלוסיה הכללית... הממונה מטעם הקיסר על החנוך היהודי בגליציה ובכלל זה היה גם הפקוח על החדרים היה נ"ה הומברג שהיה קצוני ביחס השלילי שלו אל החנוך המסורתי וכמוהו היו גם המורים שמינה בבתי הספר.. מאכס לילנטהל מילא ברוסיה את התפקיד שמילא נה"ה בשעתו באוסטריה.. למרות ההתנגדות שגילו המוני היהודים לתכנית המוצהרת של בתי ספר אלה... בתי הספר הללו היו שנואים על המוני היהודים, (אנצ"ע השכלה).

"דחיפתו של שיי"ר לרבנות בטרנופול נשענה על כחו הכלכלי ומעמדו החברתי של הגביר העשיר יוסף פרל, שפעל להשגת המשרה. פרל היה מעמודי התווך של הקהילה, נודע כאחד הלוחמים הנחרצים ביותר בחסידות וניסה לגייס את מנגנון המדינה האוסטרית האבסולוטיסטית כדי להצר את רגלי החסידים. רק הונו של פרל וקשריו הטובים עם הפקידות האוסטרית הם שאפשרו למעשה לשיי"ר לעלות על כס הרבנות שם" (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 31). "יוסף פרל השתדל לעודד את השלטון האוסטרי להילחם בחסידים, באמצעות תזכירים עוינים שהגיש ללא הרף (נתגלו ונדפסו רק בדורנו)... בחיבורו הגרמני בכת"י האשים את החסידות בסיכון שלום המדינה ובהולכת שולל המוני מאמינים תמימים, הוא הוציא בו את דיבת החסידות גם לקורא הלא יהודי באמצעות אנתולוגיה עויינת, מעוותת לפרקים, מהמקורות החסידיים... מאבק בחסידות... בסיוע המלך המבער את החסידות בכח הזרוע", (אנצ"ע, פרל יוסף). "הראשון לסופרים הסטיריקנים בגליציה היה יוסף פרל.. פרקי הסטירה הארסית הזו מצטרפים לתמונה חד

⁴⁶ יוצא דופן כמנהגו הוא קלוזנר, שמשמש תמיד כ"יהודון" נושא כלי התרבות הנוצרית: "אז, בימי יוסף השני, לאופולד ופראנץ, לא ראו דרך אחרת לשנות את דרכי העם ולהיטיב את מצבו (...). והזמן והמסיבות גרמו למעשים ציבוריים ולאומיים, שכיום הם שנואים ומאוסים עלינו, ואז נראו טובים וטבעיים", (היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך א, ירושלים תשי"ב, עמ' 211-223). זו התגובה הנאורה הרגילה, כפי שהזכרנו בהקדמה לפרקים אלו.

גם אורינבסקי נופל בפח הזה: "בתנועת ההשכלה האמינו כי האמנציפציה תצמיח ישועה לישראל, עמלו וטרחו למען האמנציפציה ועיניהם טחו מראות שעתידיה ההשכלה גם בצורתה העברית להעשות גורם של טמיעה... להעביר את בני הגולה על דתם ולאומיותם". (תולדות הספרות העברית החדשה, עמ' 31). "האשליה האמנציפציונית שבהן שגו והאמינו משכילינו במשך מאה שנה. אין לנו הרשות למתוח בקורת עליהם ולהאשימם בשטחיות ובקוצר ראות ובעבדות וכיוצא באלה, כי לא היתה להם ברירה אחרת..." (שם, עמ' 122). אין לנו הרשות למתוח ביקורת? מדוע? וכי למה לא היתה להם ברירה אחרת? האמנם חייבים היו להאמין בגזרות ה'סובלנות' ולכפות אותם על עמם האומלל? אנוסים על פי הדיבור?

צדדית המוגדלת על כדי קריקטוריות והמשחירה את פני חיי ישראל" (תולדות הספרות העברית החדשה עמ' 76).

ובכן, ראה תראה תלמידי היקר, שלא כמו שחשבת, שהמשכילים הציעו הצעות, והרבנים דחו אותם בנידויים. להיפך, המשכילים השתמשו במלשינות ובכח השלטונות, כדי לכפות חינוך שגלוי וידוע לפני כל תינוק שאינו חכים ולא טפיש, שמטרתו רפיון הדת, ושומרי המצוות ניסו להתגונן מפני אותם פריצים.

וכבר כתב הרב הירש בפירושו לויקרא, על הקללה הנצחית הזו: 'ואם את משפטי תגעל נפשכם, לבלתי עשות את כל מצוותי': "לבלתי עשות – הבגידה מגיעה לשלב חדש... הם נעשים קנאים רודפים כל מקום שמוצאים הזדמנות לכך... הם מכריזים מלחמה על התורה ומשבשים את קיומה בכל מקום ודרך שאפשר, והרי הם משלים את עצמם שהם פועלים לטובת האנושות"...

אלו מחנכיך ישראל!

ועתה נבא, תלמידי היקר, אל החינוך, כבר ראינו שאת ההשראה לחינוך, שאבו המשכילים מרוסו ודומיו, השקפה המנוגדת לכל המוסר המקראי והחזל"י, השקפה אנרכיסטית ומנותקת מן המציאות. אך כיצד התרחש בפועל החינוך בבתי הספר המשכיליים? אין לי ספק שתסמרנה שערות ראשך כשתשמע איך התנהלו הדברים.

מגמת ההשכלה, הביאה דמות חדשה לשולחנה של היהדות (וקודם לכן בנצרות כפי שהזכרנו לעיל, אבל זו כרגע אינה מענייננו), דמות הסופר המשכיל, הוא ידען, הוא בעל כשרון כתיבה, והוא מחווה דעתו בכל תחום. הוא עשוי לדעת את ההיסטוריה של עם ישראל יותר מחכמי ישראל, והוא גם עשוי לחוות דעתו בשאלת ההשקפה היהודית הנכונה, וגם בהלכה. עם ישראל לא הכיר דמויות כאלו, תמיד היו חכמי התורה בראש הפירמידה, הרבה פעמים היו חכמים אלו מלומדים בחכמות נוספות, אבל אף פעם לא היו חכמי עט, אנשים שכחם רק בכתיבה, באיסוף חומר, בחכמות משלימות, והתכנים שהם מייצרים הרבה יותר קליטים ומרשימים מהספרות הרבנית, ולעומת זאת אישיותם היא ענין נפרד מספריהם.⁴⁷

אנשים אלו התערבו בשדה החינוך, אמנם מתחילה בכח, או בערמה, אבל בסופו של דבר הזמן עושה את שלו, והם נעשו 'מאן דאמר' בשאלה כיצד יחנך היהודי את ילדיו, כיצד ינהל את חייו, וכו'.

חכמי ישראל, שעמנו תלה בהם את יהבו ואת עיניו בכל עת, היו אנשים מורמים מעם, פרושים מהבלי העולם, כובשים את יצרם, יראי שמים מרבים. מבלי מדות אלו אדם יכול אולי להתמנות לאיזו משרה, אבל לא להיחשב לגדול בישראל. החלטותיהם לא תמיד היו קשורות לריבוי מקורות וציטוטים או לשון נמלצת ומשכנעת, אבל נבעו תמיד מיראת שמים טהורה. ואם קרה שאיזה חכם נכשל בענינים של מדות, זה העיב על גדולתו, העם דורש מגדוליו להיות אנשים רוחניים, ואליהם הוא נוהר. פה ושם שומעים אנו סיפורים

⁴⁷ דמות הכלאיים הזו מעיבה על מקצוע ההלכה עד ימינו, כאשר חוקרי תלמוד או חוקרי הלכה, מחווים דעתם על טיב פסיקת הלכה כל שהיא. מבלי להבין שחקירת ההיסטוריה או המתודה של התלמוד או של הפוסקים, אינה מספיקה בשביל לפסוק הלכה, כשם שחקירת ההיסטוריה של הפיזיקאים אינה מספיקה בשביל לחוות דעה בפיזיקה. ולכן לצערינו הרבה פעמים שוגים חוקרים כאלו בזיל קרי בי רב.

על אנשים שנחשבו כגדולים, והקדיחו תבשילים, הצדיק עבד ואין איש שם על לב, אבל אותם המעטים נזכרים הם לנצח לחרפות ולדראון עולם.

ואילו בתקופת ההשכלה, כלל הוא תמיד 'הספר יותר גדול מהמחבר', וכי משום שיש בידו להכביר דברים ורעיונות, ולכתבם בלשון מליצית ומשכנעת, זה הופך אותו לגדול בתורה? והרי הסופרים המוכשרים האלו, בהכירם את אנשי בית המדרש, השכילו ברצותם להכביר תחת לשונם את מחשבתם, לפעמים ברמז היתולי, ולפעמים יליטו פניהם באדרתם. אין כאן תלמיד חכם, אין כאן תורה שיונקת מגדולים בתורה ומאנשים הקדושים בקדושת התורה, אבל יש כאן מאמרים חוצבי להבות המושכים את הלב הרבה יותר מה'אותיות הקטנות'.

המעייין בספרו של הירץ הומבורג, למשל, ימצא בו את כל המליצות הנפלאות ודברי המוסר, מסודרים בסדר נכון 'אמרי יושר לעלם ולעלמה', מלאים בחיזוק ליראת שמים מפסוקי ספר משלי וכו'. היוכל איש לשער כי מאחורי המלים היפות האלו עומד אדם מושחת, רודה בעמו, אשר לשמו ולזכרו תועבת נפש?

שלמה מיימון (1753, תרי"ג – 1800, תר"ס), שהתרועע עם חבורת הברלינים, וכתב ספרות פילוסופית רבת השפעה, לא היה אדם רוחני, למרות הנסיון שלו לצייר את עצמו באוטוביוגרפיה שלו כנמשך אל האמת וכו', הוא גם מתאר אירועים מחייו, שמציירים התנהגות של מידות רעות, נקמנות, מגלומניות, וכדו'.

כך למשל הוא מתאר את חייו בבית חותנתו:

"חותנתי היתה רודה בי... אני החזרתי לה מכות בריבית כפולה. לא עברה כמעט סעודה אחת שלא זרקנו זה בזה קערות, פנכות, כפות אל ראשינו. פעם חזרתי מהשיבה ואני רעב מאד... מצאתי קדרה של חלב קרוש ומעט שמנת... באה חותנתי וצווחה... הוספתי לאכול בלי לשעות לצווחתה. היא בקשה להוציא מידי את הקדרה... אני הדפתי אותה מלפני, אחזתי בקדרה ושברתי אותה על ראשה. מה נאה היה המחזה! החלב הקרוש היה ניגר והולך מעל ראשה לכל עברים". בהמשך הוא מתאר כיצד ניסה להציל את עצמו מזעמה, בחצות הלילה דיבר באזניה בקול מפחיד כאילו הוא אמו המנוחה, והתחיל "לצבוט אותה באכזריות גדולה ביותר"... (חיי שלמה מיימון, אוטוביוגרפיה, הוצ' ידיעות אחרונות 2009, עמ' 62).

ובכן, בבוקר כותב ספרות פילוסופית והגות דתית מדברת גבוהה גבוהה. בצהריים מכה את חמותו, ומה עושה בלילה?

“הפילוסוף שלמה מיימון בן זמנם של מנדלסון וקאנט, כאשר היה מסיים ספר פילוסופי התהולל והשתכר בבית מרזח. אורח חייו הבוהמי של מימון הסליד את מנדלסון שתמך בו. היו שניסו לראות בהתנהגותו ביטוי בלתי מודע למנהג סעודת מצוה שתלמידי חכמים היו עורכים בהשלימם לימודה של מסכת תלמודית”, (פרופ' ז. לוי בין יפת לשם עמ' 146). “מיימון מצייר את עצמו כבוהמיין פזיז, רודף שמלות, גנב, נוכל, מהמר ושתיין... בן עשרים ושתיים נטש בלא ייסורי מצפון את אשתו ואת ילדיו, נטש עם מולדת ומשפחה, על מנת להשתחרר, מכבלי העוני האמונות התפלות וחשכת התלמוד... בהמבורג ניסה להתנצר... הוא מת בגיל 46, כנראה מאלכוהוליזם, בחברת כלבתו” (רקוויאם גרמני עמ' 61-58).

הפער בין העיסוק באתיקה ופילוסופיה, לבין אישיותו של האדם, מוכר וידוע, הוא לא הומצא ע"י המשכילים, מה שהתחדש הוא שאותם אנשים שעסקו באתיקה פילוסופיה והיסטוריה נעשו מורמים מעם, עדר הנאורים החל שואל בעצתם, מדקדק באותיותיהם, הולך לאורם. הפער הזה בין לדבר על ערכים ובין לקיים אותם, הוא חלק בלתי נפרד מהתרבות המערבית בכלל, שמקפידה מאד על הנראות, הנראות הפיזית, וגם הנראות של השפה, צריכים לדבר על ערכים ולדגול בהם.

ההשכלה שהיתה גרורה של הנאורות האירופית, הכניסה את נושאייה למילכוד שלא בהכרח בידיעתם, אי אפשר לרצות גם את היהדות וגם את התרבות האירופית, אדם אינו יכול להיות חלק משתי תרבויות. מה שעשו המשכילים בדור הראשון, הוא להישאר יהודים, אבל לדבר על חייהם כאילו הם אירופים. לצייר את עצמם כמצייתים לערכים המקובלים, למרות שבפועל היו אלו רק דיבורים. ולצייר את היהודים המיושנים כנעדרים ערכים אלו, למרות שגם זה היה שקר.

אחרי האמנציפציה, החינוך במדינות המתקדמות, גם כשלימדו לימודי יהדות, היו אלו לימודי יהדות מנקודת המבט של הנאורות האירופית, כפי שמתאר היינמן: 'הוכרחו המחנכים להחדיר בשומעיהם תמונה פגומה של דת ישראל, הדורשת, כביכול, את דרישותיה 'להלכה' (eigentlich), 'אשרינו שאין לביטוי זה תרגום מספיק בעברית', (כותב היינמן בהערה...) יותר מאשר 'למעשה', (היינמן עמ' 183).

שמואל פיינר כותב: "הסיסמא 'אדם בצאתך ויהודי באהלך'... במדה רבה היתה זו סיסמא אפולוגטית שתפקידה להראות כלפי חוץ וכלפי פנים שהזהות היהודית אינה מעמידה מכשול לתהליך ההתאזרחות. אך הלכה למעשה פרוייקט ההשכלה של יל"ג לא התחשב בהפרדת רשויות שכזו. בפועל, יל"ג ומשכילים אחרים כמותו הקדישו את מיטב כשרונם ומרצם לחדוש פניה של התרבות היהודית", (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 17). הם לא באמת שקדו על טיפוח ה'יהודי באהלך', היה זה מס שפתיים ליהודים המיושנים. קודם כל אדם בצאתך, אחר כך – ניכנס למשא ומתן...

אחת התופעות שנחשבה לשפלות פרי הגלות, היא תופעת ה'שתדלנות', הגביר המלווה בריבית לשר, ומתרפס לפניו כדי שיוותר ל'מושקה' על החוב, או לכל הקהילה על איזו גזרה קפריזית. אין צורך בתחוננים כתבו המשכילים, עלינו להיות ג'נטלמנים בעצמנו ולפעול בדרכים הרשמיות. אבל, מה לעשות, שהשלטונות בטובם, והקיסר ברחמיו, הרבה פעמים לא השאירו דרכים רשמיות, והמשכילים פעלו בדרך השתדלנות לא פחות מאשר קודמיהם... (ראה אנצ"ע ערך שתדלנות: "המשכילים היהודים במאה ה-19 שיוו לשתדלנות דמות שלילית ביותר, הם סימלו בעיניהם את עליבות הקיום היהודי בגולה, אע"פ ששיטות פעולה שתדלניות היו מקובלות גם עליהם").

המשכילים דברו הרבה על השכלה שצריכה לבא דרך מוסדות מסודרים, כמו המתוקנות שבאומות, אבל הייתה זו הטפה לאחרים בלבד, כפי שכותב פיינר: "המשכילים הרדיקליים תקפו את ההשכלה האוטודידקטית המתונה, אף כי בעצמם היו אוטודידקטיים למחצה", (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 157).

המשכילים הטיפו לעבודה ולמלאכה, אבל בפועל הם עצמם לא נטו לעבודה, אלא רצו להתפרנס ממליצותיהם והגיגיהם. ראשון לכולם רנה"ו, שהתפרנס מכתבת הביאור, ובאיגרת לכל יהודי הגולה קורא הוא לקנות את הביאור, כדי שיחנך אותם לעבוד במלאכת כפיים, ולא לשבת בבית המדרש ולחבר ספרים... כי איזו פרנסה יוצאת מכתבת ספרים?

'למאפו אשר נאלץ להתמודד עם בעיות פרנסה והתקשה בהדפסת חיבוריו, נראה פין כגביר השולט בממסד ההשכלה... במכתביו לאחיו מתתיהו לא חסך מאפו מפין גינויים חריפים, אך במכתביו הישירים לפין לא פסק מלהחניף לו, לכנותו 'ידיד נפשי', ולבקש ממנו חסדים, סיוע באיסוף חותמים לספרו...'. (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 208). על ההצעה של פין שמאפו יכתוב ב'הכרמל', מבלי שהוצע לו שכר סופרים כראוי, הגיב

מאפו (במכתב לצד שלישי, מכתבי מאפו, עמ' 144): "שנאתיו על מסווה הצדק אשר עליו, יקחהו האופל כי חושך סתרו".⁴⁸ בשלב מסויים שקל מאפו להפוך למחנך, בלי הכשרה כמובן, כדי להתפרנס...

עזריאל שוחט כותב: "מתחלת שנות ה-80 של המאה ה-18... ובמשך עשרות שנים לאחר מכן לא ירדה מן הפרק במדינות שונות (צרפת פרוסיה הקיסרות האוסטרית פולניה ורוסיה) שאלת "תקונם" של היהודים כדי לעשותם "מועילים" למדינה, והמשכילים היהודים נטפלו לגישה זו... במורביה בוהמיה גליציה פולניה ורוסיה לא היה יסוד להטפה זו שהרי בארצות אלו נמצאו בעלי מלאכה יהודים במספרים ניכרים", (אנצ"ע ערך השכלה).

כך בעוד אחיהם כורעים תחת נטל המלאכה, ישבו המשכילים משועממים בבתי הקפה וכתבו פיליטונים על היהודים ש"אינם עובדים". דוקא הסופרים המשכילים, היו אלו שלא למדו ולא עבדו, אלא ישבו וכתבו הגיגים, בעוד הם מבקשים פטרונים עשירים שיממנו חיי בטלה אלו, כדי שיוכלו להתרכז בללגלג על ה'בטלנים' שבבית המדרש...

התופעות האלו, אינן משום ש'המשכילים היו אנשים רעים וצבועים', אלא משום שהשיטה בה בחרו, היא שיטה שנועדה לכישלון, עיניהם לא היו צופיות למרחוק, ואפילו לא כאותו גוזל שמסתכל לאחור אל השוכך לפחות חמשים אמה, קוצר ראות קלאסי אצל נאורים, התלהבות עד הרקיע מהתיאוריה, ושיישרף העולם. וכפי שכותב הפרא האציל רוֹסוּ במפורש.

אינך יכול לשים אנשים קטנים מן השורה, שבמקרה התברכו בכישרון כתיבה, או שסתם הם אאוט סיידרים ונפלטו מהמוסדות הרגילים, ולהפוך אותם למנהיגים. אינך יכול להלעיט מוחם של צעירים באמת המופלאה שיגלו אם רק ילמדו גרמנית ויקראו את התורה לפי פשוטה, ולצפות שהם לא ישברו כל חוק כדי ליישם את האמת שגילו. אם יוצאים מהנחה שההשכלה מביאה אור וברכה, הרי יש לעשות כל מלשינות, שתדלנות, ודו פרצופיות, כדי לקדם אותה אפילו בטפח, וכפי שאמר החכם: 'השלום הוא כלי מחזיק

⁴⁸ גם יל"ג לא סבל את פין, מאז שדחה סאטירה שלו בטענה שהיא חריפה מדי, לכן קבע "המוציאו לאור חסר עסטהעטיק הוא ובחכו אין טוב טעם... צר עין הוא מלכבד לאיש את פעלו" (אגרות יל"ג א עמ' 68). אגב, בין משכילי רוסיה נראו אותות שוביניזם, והנשים הנאורות הביעו מחאה... טויבא סגל מוילנא, פרסמה מאמר בשם 'שאלת נשים', בשנת 1879, ובו כתב אשמה חריף נגד הגברים המשכילים. היא טענה שאינה מוכנה לקבל עוד את צביעותם: 'מי מילל לנו, כי גם בימי הציוויליזציה הנעלה והמרומם בימינו אלה, יוקל ערך בנות ציון בעיני הגברים, ולא יחשבון אנוש?' (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 29).

ברכה, ולכן יש לעשות כל מלחמה כדי להשיגו. קנאות נגד הקנאים, מלחמה נגד הלוחמים, הכל חוץ משלום כנגד אנשי השלום...

נשמת אפה של ההשכלה, חדר הורתה, ודגל מלחמתה, היה החינוך. החל מגורות או תקנות יוסף השני, ואגרת רנה"ו היוצאת לפניהן לסול מסילה בערבה, נעשה החינוך המתוקן לעיקר האידיאולוגיה של ההשכלה. גם משום היות ההשכלה גרורה של הנאורות האירופית, וגם מהסיבה הפשוטה שיהודים מבוגרים לא שעו למהפכה,⁴⁹ ולכן דרשו הנאורים: 'הבו לנו את הילדים'. קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת, והעלהו לרוסו לעולה.

כמובן שהמניפסטים המשכיליים לחינוך, ביארו בשום שכל כיצד ייראה חינוך מתוקן,⁵⁰ ובשום שכל עוד יותר מוקפד, עד כמה נוראים ואיומים ה'מלמדים', שהוצגו כאכזריים ומזוהמים, בורים וריקים. אין לך ספר זכרונות משכילי שלא תמצא בו קינה ונהי על שנות האומללות הנוראות אצל ה'מלמד', הלכלוך, המכות הנוראות שהוכה, השעמום, וכו'.⁵¹

---

⁴⁹ גם בברלין עצמה, במקביל לחבורת תלמידי מנדלסון, המשיכו חיי הקהילה כמקודם, שלושים שנה אחרי ביאתו של מנדלסון לברלין, עדיין גורש שלמה מיימון מן העיר, ע"י המשגיחים היהודים, משום שהחזיק באמתחתו מורה נבוכים (ב1781), לפי האוטוביוגרפיה שלו). ככל הנראה לא משום שמו"נ נחשב לספר פסול, אלא משום שזה העיד על נטייתו לפילוסופיה, והמשגיחים – האחראים על היהודים בעלי הזכויות להתגורר בעיר, לא רצו עוד צעירים הוזים ומתפלספים.

⁵⁰ ראשית דבר חינוך מתוקן לא יתחיל בלימוד החומש, כפי שאומר ריב"ל: 'לא יפה עושים שמתחילים עם התינוקות אחרי שילמדו הקריאה תיכף החומש, ומי לא ידע כי אלו הספרים המה כתובים במליצה גבוהה ונשגבה, ואיך יבינם התינוק אשר ריק עודנו מידיעת מלה אחת עברית' (תעודה לישראל עמ' 9). כך במחי 'סברא' ביקש לבטל את החינוך הישראלי הקדום, 'יודע לרבר אביו מלמדו תורה ציווה לנו משה', 'יבואו טהורים ויעסקו בטהרות', והרי דבריו בטלים לחלוטין, ספר בראשית אינו כתוב בשום מליצה גבוהה ונשגבה, רובד הפשט מובן לכל בן חמש למקרא, והוא הבסיס המכונן של כל ילד יהודי: אברהם אבינו, נח והמבול, יוסף הצדיק, יציאת מצרים, מתן תורה! ומי פתי יסמוך על דברי אלו, שאינם מוטרדים ממידת הרגש של הילד ליהדות, אלא בעיקר מתיקונו ומליצתו...

⁵¹ למעשה התיאורים האלו מקבילים לתיאורים של רוסו על בית הספר הנכרי, לא רק בעטייה של מהפכת הנאורות, אלא גם מחמת עצם הפער הבין דורי, תמיד יראו הילדים את דרישות המבוגרים ואת קפדנותם כדברים מיושנים ומכבידים, ואין אחד מאיתנו שלא חווה זאת בילדותו, אבל האוהב את החברה בה חי, ואת משפחתו, מקבל את הדברים האלו בהומור ובאהבה, ולא סוחב אותם כטראומה לכל החיים. כשאני התלוננתי בפני אבי, שמאלצים אותי להיבחן על הרבה חומר, הוא סיפר שהוא בבי"ס ריאלי בחיפה, נדרש לשנן על פה עשרות פרקים מהנביא, מילה במילה.

(אחד התיאורים הנוגעים ללב, הוא של אותו משכיל שבילדותו ביקש לצאת אל האחו, והסכתא הטיחה בו דברי מוסר, מה יש לך לרוץ בשדה כמו הגויים? לך תלמד תורה הקדושה. ושלילת החופש הזו היתה לו קשה מנשוא. אך למי מאיתנו לא היתה אמה או סבתא פולניה, ש'עשתה את המוות', אם נגעו בידית של הדלת אחרי האוכל, או אם שתו יותר מדי מים, או פחות מדי מים, אם חזרו הביתה אחרי השעה 7, או לפני השעה 7, וכיוצא בזה). רק אותם אלו שנפלטו מהמערכת, או שבמקרה באמת נפלו תחת ידי של מלמד סדיסט בעל מדות רעות, זוכרים זאת כמשהו שמשיע על החיים. רוב המלמדים הם אנשים שמחים ונמרצים, ומטרתם היא לחנך את הילדים להיות יהודי טוב כמו דור ההורים שלו. אחד המלמדים האלו היה רבי ישראל בעל שם טוב, ובכך המשיך את מסורת גדולי האומה, כמו רבי חייא, רש"י, ועוד.

משכילי וילנא פרסמו ב1840 'קול קורא', לאמור: "הנה כת המלמדים אשר פרו ושרצו כארבה לרוב, ישחיתו את יונקת ישראל, כי כולמו נעורים וריקים מכל דעת ותבונה... נשללה מהם כל בינה, אין דעת ואין מוסר, אין תורה ואין דרך ארץ... צלמוות ולא סדרים כל לימודיהם... ואך לענת אמונת הבל וקנאת דת ישרישו בלבב הנערים אשר כצאן לטבח יובילום בשבט עברתם" (ד"ב נתנזון, ספר הזכרונות, ורשא תרנ"ד).

המשכיל ע.ג. מתאר: "איך יבלה הנער העברי ימי נעוריו? בחדר צר וקטן מלא באשה וצחנה, מורה נמאס מעורר גועל נפש יכביד עליו אכפו.. נערים פרוצים ופראים, חשוכים ונבערים מדעת, ערומים וחשופי שת, הם הם חבריו... עמם יחד יתנועע ויריס כשופר קולו... בלמדו כתבי הקדש, אשר כמוהו כמורו לא יבינום ולא ידעום... ירגיל עצמו להתנהג כפרא למוד מדבר, כנבזה וחדל אישים, נמאס ומעיר גועל נפש", (ע.ג. 'מספר זכרונותי', הבוקר אור ב' תרל"ז עמ' 290).

הסופר ש. בן ציון: "כל היום מחטטת הגמרא ורוצעה באוזן ובמוח מבלי כל רחמנות... בתוך ד' אמות מחליאות אלו, שאין בהן אלא ספרים ישנים שנתמרטטו ופרצופים עייפים ומשועבדים של אנוסים קטנים, שאכזרי צהוב מנצח עליהם כל היום בעינוי נפש... מתוך בכי, צעקה ומכה, גניחה, קללה... " (בן ציון, כתבים, עמ' ד).

ריב"ל כותב:

גם מוהר"ר ישראל איסר מפונוביז' בספרו מנוחה וקדושה, כותב בחריפות על המלמדים כידוע: "אוי לעיניים שכך רואות איך הילדים הרכים ניתנו לטרף לזאבי ערב... אחרי כמה שבועות נשכח מאתו הכל... מתחיל ללמדו פרש"י ובזה מרצח את הילד בכפלים, כי מהחומש שלמד עד הנה אינו יודע כלום והוא מוסיף לייגעו בחינם עם פרש"י... והכתב משונה וגם מבלבל שכלו... כל הלמוד עד הנה הכל הבל... אף אם יודמן לו מלמד טוב ולמדן אינו יכול שוב לרפאותו מרציחת הראשונים", הנה כי כן מותר לבקר, אפילו בחריפות, ומותר לרצות לשנות, אבל זו לא סיבה לעזוב את הדת, או לחנך לנאורות עיקר ולדת טפלה. (גם רבי מנשה מאיליא העביר ביקורת חריפה על שיטת החינוך).

האמת היא, כפי שכותב זלקין: "אחרים.. זכרו לטובה דווקא את ההיבט המוסרי בדמותו של המלמד: 'באותה מדה שלא היה המלמד מורה אידיאלי... באותה מדה עצמה היה מלמד זה מורה אידיאליסט, כלומר, אדם שחיי הרוח הם העיקר אצלו. לא הגשמיות אלא הרוחניות היתה מטרת חייו, וממנה אצל גם לתלמידים... אולם גם רשמים חיוביים אלה לא היוו לדידם של המשכילים סיבה מספקת כדי להשלים עם קיומו של מוסד הפועל בניגוד ל'רוח הזמן', כפי שכתב זלמן אפשטיין...". (אל היכל ההשכלה, עמ' 53).

כאשר המהפכה הושלמה, וחברה שלמה עזבה את הדת לחלוטין, שוב לא היה ענין אידיאולוגי לתקוף דוקא את החידר, הוא חזר להיות סמל לתקופת הילדות התמימה אליה כולנו מתגעגעים, אין בו איום... כפי שכותב זלקין: "על רקע זה יש להבין את האופן האידיאלי בו מתואר ה'חדר' בכתביהם של אחדים ממי שנמנו ברבע האחרון של המאה ה-19 עם חוגי האינטלגנציה היהודית רוסית. בעולמם התרבותי של אלה, שהיה רחוק מרחק רב מזה של המלמד ותלמידיו, גילם מוסד זה תפקיד מרכזי בעיצוב תמונת העבר האידיאלית רומנטית של החברה היהודית בה גדלו, וכדרך של תמונות מעין אלה, גם במקרה זה קיבלו מרכיביו החיוביים של ה'חדר' ממד בלתי פרופורציונלי ביחס למציאות ההיסטורית". (אל היכל ההשכלה עמ' 58), מוחלפת השיטה...

”קורא נעים! עוד זכור תזכור את ימי ענייך ומרוודך.. בהיותך אסור תוך חדרי מוות אלה... קול נוגש מלמדך הרודה בשבט זעמו מן הנשף עד הערב... על מי אפוא ינטושו עולינו? על יד איש בער אשר לא ידע לשון ספר, איש פרא באין תרבות ומוסר... כולם בורים גדולים לא נמצא דוגמתם לרוע בכל הארץ”, (תעודה לישראל, עמ' 26).

ויל”ג: ”ואשוב וארא בור מלא רפש, ומוטות ארוכים על פניו נטויים, ושחוטים ברוב סימנים פשוטים עד הנפש.. בית השוחט הוא? ערב יום כיפורים? לא, חדר המלמדים, שוחטי בני הנעורים” (יל”ג, בירח בלילה).

קוחנובסקי בהמאסף 'הבוקר אור', בתוך מאמרו בעל השם המופלא 'מחדרים אימה' (הבוקר אור ז, תרמ"ו עמ' 97) כותב: "המלמדים היו אידיאטים נבערים מדעת", וליברמן בהשחר: 'צרעת ממארת הם מלמדנו, צרעת נושנת היא' (א"ש ליברמן, 'עיני עוללה לנפשי', השחר ו', תרל"ה).

גוטלובר: "כל יושב בטל כל חובק ידיים, בבית המדרש תחת כנור וכיריים.. מכל אשר למדו מאום לא ידעו, והיו כחיתו יער ובני שחץ, ומה יעשה נבער כצאתו מרחם..." (גוטלובר, שמע ישראל, הבוקר אור א, תרל"ו, עמ' 156).

אלו מלמדים למשל, העריכו המשכילים? "אלו שדרישותיהם מתלמידיהם היו מעטות ביותר" (אל היכל ההשכלה, עמ' 47).⁵² לפי איזו שיטה דורגו המורים החדשים? המבחן היה כמובן על פי ה'חדר', כל מי שהפגין ענין הפוך מה'חדר' הרי זה משובח... "כל מי שפעל בדרכים ובשיטות שונות מאלה המקובלות ב'חדר', או לפחות מאלה שנטבעו בזיכרון המשכילי הקולקטיבי כמאפינות את ה'חדר', מצא מקום ב'כותל המזרח' של המורים המשכילים... כפי שבית הספר המשכילי תואר במקרים רבים כהיפוכו של ה'חדר', כך גם נבחנה דמותו של המורה בהנגדה לדמותם של ה'מלמד' ועוזרו", (זלקין,

⁵² זלקין, הסוקר את הקינות המשכיליות, שולח ידו בהיסטוריה, וכדי לבאר איך ייתכן שההורים הניחו ילדיהם במאורות פתנים צפעוניות כאלו, ועוד נלחמו מלחמת חרמה שלא להעביר לבתי הספר המתוקנים של המשכילים? הייתכן? מסביר זלקין שהשיקול היה כלכלי, ההורים עמלו לפרנסתם במשך שעות רבות, והיעדרותם התאפשרה ע"י אכסון הילדים אצל המלמד... והוא מסיים בפאתוס 'עובדה זו היתה ידועה לכל, אולם הסתתרה מאחורי מסך עבה של טיעונים אידיאולוגיים באשר לחשיבותו החינוכית של ה'חדר'... איך הוא יודע זאת? כי גם ש"י פין כתב כך מפורש... (אל היכל ההשכלה עמ' 50).

האמת היא שהתיאור הראשון הידוע המשחיר פני המלמדים, הוא בכתב יושר של הרב שאול מברלין, ראה להלן הערה 103, שם הוא מציג את המלמדים כשוטים פתאים ורמאים, ואפילו בנציון כן כותב על התיאור הזה: "לשם האמת ייאמר שכל התיאור שבחוברת מופרז הוא מאד מאד, ובשעה שנדפסה לא היו מצויים כלל רבנים ומלמדים כאלה במדינות אשכנז", (עמ' 242).

עמ' 181). זה חלק בלתי נפרד מהנאורות, ההזדהות של האדם עם הנאורות, וההתנגדות ל'חושך', היא לא אמצעי, אלא תכלית עליונה.⁵³ מהות העיסוק האובססיבי ב'חדר' היהודי, לא היתה אלא כחומר דלק להווי משכילי, כפי שאומר זלקין:

"אין לך טקסט משכילי העוסק בשאלות חינוכיות, מוקדם כמאוחר, מתון או רדיקלי, שלא מציג את ה'חדר' כאחד הגורמים העיקריים לניווט של החברה היהודית... סוגה רווחת ביותר בכתיבה המשכילים המזרח אירופית, בה מתואר ה'חדר' בו 'בילה' כותב הדברים כאחד הפרקים הקשים והכואבים בשנות ילדותו. בכלל דומה שלמרות ניסיונם של המשכילים 'להשתחרר' מ'חדר' ומעולמו, אין הדבר עולה בידם. העיסוק המשכילי במוסד זה כה רב וכה אינטנסיבי עד שלעתים דומה שהוא משמש כ'חומר הדלק' העיקרי לפעילותם של המשכילים ולעיצוב תמונת העתיד החינוכית משכילית שלהם. באופן פרדוקסלי, הניסיונות הבלתי פוסקים 'לצאת' ממנו...." (עמ' 30).

זלקין עצמו, מתוך עיסוקו הרב בחומר הרדיואקטיבי של המשכילים, קלט קצת מקרינת ההוד של הדברים, ואף הוא כותב:

"כפי שמתאר א"ל זילברמן את ה'חדר' בו למד... זכור אזכור עוד את ריח הניחוח אשר היה לנו תמיד עת שרף (המלמד) בחדרנו את גבעולי העלים עד לאפר לערבו בתוך הטאבאק הנטחן... לפעמים גרו בחדרנו, מלבד הרבי ואשתו ותלמידיו, גם תרנגול ותרנגולת, גם העז באה אל הבית לשותת החמין אשר הוכן בעבורה'. תיאור נוכחותה של משפחת המלמד ב'חדר' ומעורבותה הפעילה של אשתו בנעשה בו, אינו יוצא דופן ומצוי לרוב בתיאורי ה'חדר' השונים. לא קשה לשער מה היו ההשלכות של מציאות זו על ההיבט החינוכי, על יכולת הלמידה ועל מצב בריאותם של הילדים שהצטופפו במשך שעות ארוכות במרחב צר ומזוהם זה."

הוי, כמה אנכרוניזם! נוכחותה ומעורבותה של אשת המלמד, היא דבר כל כך חמוד ופרקטי, האם היא זו שהופכת את המרחב למזוהם? כשיש אישה ב'חדר', דוקא היא זו שדואגת לניקיון במידת האפשר, היא זו שמבשלת אוכל כפי שאמא יהודיה יודעת, היא

⁵³ כמו בזמננו, כשנפתלי בנט היה שר בטחון ימני, הוא היה איום לדמוקרטיה, מושחת, מסוכן למדינה, שנה לאחר מכן כשתמך ב'רק לא ביבי', הוא נהפך לאיש המאורג במדינה, ששום חסרון שלו אינו נראה לעין, כולם גוננו עליו. 'רק לא...' היא התכלית והמטרה העליונה. כמו שאומרים אצלינו, אין אפשרות לשמאל להסביר מה התכניות שלו, האידיאולוגיה שלו, או למה להצביע לו, בלי להשתמש עשר פעמים במילה 'ביבי'. ולכן השמאל מחליף מנהיגיו כמו גרביים, כי המטרה היחידה היא 'רק לא'.

שמה עין של אשה על הילדים. ואפשר לחשוב על פגיעתה של התרנגולת בהיגינה... הרי כך נראו כל הכפרים במזרח אירופה, ולא רק אז, לפני מאתיים שנה, אלא גם היום. האם זלקין לא ביקר באוקראינה מימיו? הבתים קטנים, מרחבי הדשא גדולים, העז והתרנגולת מסתובבים בחצר ועל פני המרפסות הקטנות. עישון הטבק? אותו עישון שעד לפני שלושים שנה היה חלק בלתי נפרד מכל מקום ציבורי בחיינו? מדוע להניח שהמרחב היה 'צר ומזוהם', יותר מכל מרחב כפרי אחר במזרח אירופה? (ואילו כיום כשהכלב והחתול חיים בתוך הבית, זו כן סגולה להיגינה?). בל נשכח שמדובר כאן על המאה ה-19, באותה תקופה בה רופאים בחדרי לידה מילאו פיהם צחוק [על איגנץ זמלוייס](#), מנהל מחלקת היולדות שטען שהסיבה למוות של עד שלישי מהיולדות במהלך הלידות (!), היא שהרופאים עוסקים בניתוחי גופות מבלי לשטוף ידיים... הוא ביצע מחקר אמפירי שהוכיח זאת, והפסיק את התמותה, ובתגובה כינוהו הרופאים 'הטיפש מפשט'! הרעיון שלו שחיטוי ידיים אחרי עיסוק בגופות של מתים הוא בעל ערך רפואי נחשב כאמונה דתית טפלה... הספר שלו שתיעד את המחקר (1861), זכה לביקורות מלגלגות, לאחר התקף שלא אובחן קלינית, הוא אושפז בכפיה בבית חולים לחולי נפש ושם מת ממכות של אנשי הצוות. אבל במאה ה-21 יושב לו סופר השכלה, ומהנהן בצער ויגון על 'המרחב המזוהם' שנוצר בכפר שטוף שמש, כתוצאה מהתרנגולת...

מה שמזכיר את תיאורו של מרדכי פלונגיין על עיירת הולדתו, אחרי תיאור של עיירה מזרח אירופאית קלאסית, בתים קטנים וישנים מעץ, סמטאות צרות, עשן תנורים, שוק רעשני, וכו', הוא מוסיף 'מזוהם כמשפט כל היהודים' (נתנזון, שפת אמת, ורשא תרנ"ז), כמה רוע! פלונגיין עבר לעיר הגדולה וילנא, שהיא עיר גדולה, ומטבעה יש לה אופי אחר, ושכח שכל הכפרים במזרח אירופה נראו ועדיין נראים אותו דבר.

האמת היא שזלקין עצמו מבין בדיוק מה עומד מאחורי קינות ה'חדר' המזויעות:

"בהתחשב בעובדה שבתי רבים מהילדים לא היו שונים באופן מהותי מה'חדרים' בהם למדו שלמה מיימון ואליעזר ליפמן, אין לייחס לכאורה לתיאורים אלה משמעות של ממש. ואולם יש לבחון נקודה זו לא בפרספקטיבה של המציאות הריאלית אלא מנקודת המבט האידיאית של המשכילים. כפי שהראה ש. פינר רבים מהמשכילים הכירו, לעתים אף היכרות קרובה, את ספרות ההשכלה הכללית לגוניה. עבור אלה מהם שהטמיעו את מושג ה'ילדות' כפי שעוצב על ידי הוגי ההשכלה האירופית (ג'ון לוק, ז'אן ז'ק רוסו) היה במציאות זו משום הוכחה לכך

שהחברה היהודית המסורתית לא הפנימה את המשמעות החדשה, והראויה לטעמם, של מושג זה על הנגזר ממנו", (שם).

ובכן, זה כל הסיפור, אותם אלו שקראו את הוידויים המפלצתיים של רוסו, שמבחינתו הילד נולד מושלם והמחנכים הם אלו שמקלקלים אותו, הדרך הנכונה היא לשחרר אותו להיות 'פרא אציל', ולהרוס את כל מוסדות החברה בדרך. נשאבו לעולם הדמיוני, והשליכו על ילדותם התמימה, את כל החלומות של רוסו, זו ביקורת שאינה קשורה למציאות הריאלית, אלא למציאות אידיאלית. כעס נסתר על כך שהעולם אינו מתנהל לפי רוסו. כמובן שאפילו היה רוסו צודק, אין טעם להאשים את הדור הקודם בזה.⁵⁴ תמונת מראה לליברלים בני זמננו, כשהם באופוזיציה החוק הנורבגי הוא שואה, ואיום על האנושות, וכשהם בקואליציה זה מובן מאליו. כשבית המשפט פוסק באיפה ואיפה, אז יש הסבר מהותי ומשפטי וזלא"ד.

למעשה הויכוח על החינוך היה רק כסות עיניים לויכוח האמיתי, כפי שכותב זלקין:

היתה הביקורת על ה'חדר', ראויה וצודקת ככל שהיתה, בבחינת קריאת תיגר, לא רק על מערכת החינוך המסורתית, אלא למעשה על תפיסת עולמה הדתית והחברתית של החברה היהודית בת המקום והזמן. זו הסיבה שטענותיהם של המשכילים לא נבחנו לגופן אלא נדחו על הסף, וזאת בשל החשד שכוונתם האמיתית אינה להבריא את מערכת החינוך החולה, אלא לגרום לתמורה תרבותית כוללת של החברה היהודית. טענותיהם כלפי ה'חדר' כך חשו רבים מבני החברה המסורתית, אינן אלא בבחינת 'מסך עשן' לכוונותיהם האמיתיות, כפי שטען מנחם

---

⁵⁴ סוגת קינות החידור, מתעכבת תמיד על המכות הנוראות, בזמן שהכאת ילדים כאקט חינוכי, לא היתה נחלת המלמדים היהודים דייקא, גם ההורים של אותם ילדים היכו אותם, וכמובן שגם ההורים האוקראינים ואף המורים היו מכים את הילדים. משום מה קשה לי להאמין שדוקא המכות של הצוליים בעיירה, היו מכות נאמנות ונוראות יותר מאשר המכות שהנחיתו האוקראינים המגושמים על ילדיהם, בפרט לאור העובדה שפעם בכמה שנים היו האוקראינים יוצאים למסע בו אנסו את בנות ישראל לעיני משפחותיהם ולאחר מכן שיסעו את גופות הגברים והילדים.

ולא רק במזרח אירופה, הנה כך מסופר על ילדותו של לורד ביירון האנגלי:

"1801ב נשלח הנער אל בית הספר בהראו, אחד מבתי הספר הלאומיים האנגלים הגדולים, שהיה מקובל ביחוד על בני היחש. הלימודים (ביוונית ורומית) היו יבשים וקפדניים, ולא שבו ביותר את ליבו של ביירון, היחסים בינו ובין המורים היו על פי רוב מתוחים... בראותו את פיל, המיניסטר לעתיד לבא, מוכה בלי רחמים... הפסיק בירון את המְעָנָה, בפנותו אליו בבקשה להעניק לו את המחצית השנייה של מכסת המכות שהקציב לחברו, ומעשה בלורד גורט הקטן שמורה צעיר כווה את ידו בברזל לווהט משום שלא קלה לו לחם כטעמו... בשוב ביירון הביתה בימי החופש נהגה בו אמו כמו קודם לכן... לא די שהיתה משברת צלחות וספלים, לפרקים היתה מניסה את בנה במחתה או בסכין", (גיאורג ברנדס, ראשי הזרמים בספרות המאה ה-19, מהדורה מתורגמת הוצ' מסדה, ת"י תשי"ב, עמ' 263).

פייטלסזון: לא המלמדות כי אם כל סדרינו דרושים תיקונים... המשכילים, אם לשאול את הגדרתו של א' שביד, חשו שהם חיים ב'עידן שהתמורה שלטת בו', טענותיהם כנגד ה'חדר' ודרכי התנהלותו, כמו גם תביעותיהם ממנו, הושפעו לא רק ממרחב השיח החינוכי והתרבותי המודרני, אלא גם מתחושת הצורך הפנימית, הכמעט בלתי נשלטת, לא בתיקון המסגרות הקיימות אלא בתמורה בסיסית, מהותית, טוטאלית, שלהן", (אל היכל ההשכלה, עמ' 6-55).

למרות האמת השקופה הזו, המורים המשכיליים היו מיתממים, כדוגמת גוטלובר, שהתמנה ב1852 למורה בבית הספר הממשלתי ליהודים, ומתלונן 'מרבית העם שטנוני, כאילו באתי שמה להעביר את בניהם למולך', וזלקין מחרה אחריו: 'דרך המאבק במורה היתה הצגתו כ'פורק עול' וכמי שחצה את קו התיחום של אורח החיים הדתי (אל היכל ההשכלה עמ' 187). והרי באמת גוטלובר לא הפך ליהודי מאמין ברבות השנים, אלא עזב עול מצוות לחלוטין, ומוצדקת ההתייחסות אליו כפורק עול וכמי שמטרתו להנחיל לילדים את השקפתו.

שלום יצחק רפפורט מייעץ למורים להעמיד פנים, משום ש'מיסיונרים הם'!

"להשתדל בכל נפשם ומאודם להרבות את התלמידים. וזאת יעלה בידם כאשר ישתדלו להתערב עם העדה אשר המה בתוכם, ובל יקלו ראש במנהגים יקרים ליהודים ובפרט במצוות לא תעשה, ואדרכה יתאמצו בכל עוז להיות בעצמם מופת להעדה כי ההשכלה לא תדיח מדרך האמונה... על המורים לדעת כי המה המיסיונרין העברים", (ש"י ראפאפארט, 'בעסק היהודים', המליץ כ', כ"ז בשבט, תרכ"ה).

המשכילים לא באו לחנך את ילדיהם שלהם, או להציע פיתרון למעונינים בו, אלא לחנך מחדש את כל ילדי האומה:

"המשכילים ראו את עצמם כעילית משרתת שעליה לפעול כאוונגארד שמטרתו לפקוח את עיני החברה היהודית ולהובילה אל עתיד טוב יותר... תחושת האליטיזם שרווחה בקרב רבים מהמשכילים... בחינת הפרופיל הקיבוצי של הגרעין המשכילי ה'קשה' מצביעה על קיומן של מרבית התכונות המיוחסות לקבוצת עילית הפועלת לשינוי תרבותי... שינוי שיביא לקיומו של מודל יהודי של 'חברה אזרחית' הפועלת על פי עקרונות הנאורות האירופית" (זלקין, עמ' 58).

ובכן, דרשו המשכילים, הסירו מנגד עינינו את המלמד מן העיירה, שלא עבר הכשרה בגימנוזיום, בבתי הספר החדשים והמתוקנים, יכהנו רק מורים בעלי תעודה.

דא עקא, שבמציאות, בתי הספר ה'מתוקנים' קיבלו למשרת הוראה, מכל הבא ליד. אם את המלמדים לפחות בחרו לפי טביעת עינם של הרב והגבאי, שמדובר ביהודי ירא שמים עם רגש לתורה. הרי שכאן אפילו זאת לא קיבלנו...

"כשגדל בית ספר זה, גויסו מורים כמעט מכל הבא ליד, 'זה מירכתי גאליציה וזה מגבולות פולין אלה מצפון ואלה מים'... בשל קשיים אלה נאלצו היזמים החינוכיים לוותר על המרכיב ההכשרתי בדמותו של המורה... ויתור זה שמלכתחלה נעשה בשל כורח המציאות, הפך עד מהרה למאפיין העיקרי בדמותם וכדרכי עבודתם של המורים בבתי הספר המשכיליים הפרטיים, ובמידה רבה גם באלה הממשלתיים. מורים ומורות משכילים אלה, היו ברובם המכריע, אוטודידקטים באופיים ובעלי ניסיון מוגבל בהוראה... גורם נוסף שתורם תרומה שלילית לרמת ההוראה בבתי הספר המשכיליים היתה העובדה שרבים מהמורים הראשונים בבתי ספר אלה פנו לתחום זה לא מטעמים אידיאולוגיים או בשל נטייה אישית לעיסוק בהוראה אלא מטעמים כלכליים... כך למשל בשנת 1845 שקל הסופר אברהם מאפו לפתוח בית ספר פרטי לנערות יהודיות כשהשיקול העיקרי שהנחה אותו היה מצבו הכלכלי הקשה. כיוצא בכך רבים מהצעירים שפנו ללימודים בבתי המדרש למורים ולרבנים 'הביטו על בית המדרש כעל אמצעי להשיג משרת מורה, רוצה לומר לקבל שכרם שקלי כסף אחדים לשבוע... בצוות הרואים את העיסוק בהוראה כטורח ולא כייעוד, רבים ממורים אלו נטשו את בתי הספר משנזדמן להם עיסוק מכניס יותר" (זלקין, עמ' 6-175).

החלק הכי משעשע או עצוב, הוא שחלק גדול מהמורים בבתי הספר המשכיליים, היו אותם ה'מלמדים' השנואים, שיוחסו להם כל התכונות הרעות, שלא עמדו בניסיון, והעדיפו לעבור למקום המשלם יותר כסף...

"קבוצה נוספת של מורים, שהיקפה גדל עם הזמן, היתה של 'מלמדים'... היו רבים מהם שהעדיפו 'לחצות את הקווים' וניסו להשתלב במערכת בתי הספר המשכיליים, בין היתר בשל תנאי השכר והעבודה המשופרים שבה. תופעה זו רווחה בכל רחבי 'תחום המושב' ופולין... (זלקין, 177). אפרים דינארד כותב: 'רוב המורים החדשים אשר יסדו כעת בתי ספר הם המה המלמדים מאז מקדמי ארץ

ובכן לילה החליפו את שמותיהם ממלמדים למורים... רובם ככולם השיגו את תעודתם בלי בחינה... אכן נמצאו גם משרתים בבתי היין או בבתי החנויות אשר אבדו את פקודתם וגם מהם היו למורים... (אפרים דיינארד, 'השקפה כללית', השחר ט, תרל"ז).

האם הודו המשכילים שכל שנאתם למלמדים כאל חיות טרף מרושעות ומצחינות, אך שוא היתה? לא ולא, 'מה אכפת לי' אומר ליברמן, אין שום בעיה, 'אם לא בקשו מהם חסידות יתרה, ולא היו תולים בדעת הרבנים כשוחטים...' (א"ש ליברמן, 'גיא מלח', השחר ט' תרל"ז, עמ' 93).

לא רק מקום מוצאם של המלמדים הסגירם, אלא גם שיטת הלימוד, לא תאמה לסדרים האירופיים המובטחים:

"שליטתם החלקית בתחומי הידע השונים שעל הוראתם היו מופקדים ניכרה היטב גם באופן שבו נוהלו שיעוריהם. בהיות רבים מהם בוגרי בית המדרש והישיבה הביאו עמם אל כיתת בית הספר את דרך הלימוד הישיבתית האסוציאטיבית והתקשו לארגן את ההוראה לפי תוכנית מובנית ומדורגת". אחד מתלמידיו של יעקב צוויפל, התלונן לפניו על התכנית האסוציאטיבית, והלה השיב: "צר לי מאד אבל לא אוכל להיות עבד נרצע וגדי כפות להפרוגרם" (אל היכל ההשכלה עמ' 179).

אחת הטענות בספרות ההשכלה, היא שהמלמדים פעלו על דעת עצמם, בלי למסור שום דו"ח על שיטת לימודם, בלי שיח ציבורי על הדרך הנכונה. כפי שכותב זלקין: "השיח הציבורי החינוכי משכילי... הנאורות העניקה משקל רב לתהליך גיבושה של תפיסה חינוכית מתוך שיח פתוח וחופשי בין הגורמים הנוגעים בדבר. מודל זה הוא גם התואם ביותר את האידיאה המשכילית המעניקה משקל רב לחשיבתו העצמאית של הפרט ולעמדתו... היתה לכך חשיבות מכרעת בעיקר בשלבי התעצבותה המוקדמים של הסביבה המשכילית". נשמע טוב, אך מה בפועל? "בפועל עד אמצע המאה התשע עשרה, כמעט ולא התקיים בחוגי ההשכלה המזרח אירופית שיח פנימי אידיאולוגי משמעותי הן בשאלות כלליות של השקפת עולם והן בשאלות שענינן תפיסת עולם חינוכית...", זלקין מנסה להבין מדוע, הרי המשכילים לא היו נעדרי יכולת דיון, במאספים הושקעו כמויות עצומות של להג ופולמוסים מתישים, המסקנה היא: השלטונות ראו דיונים כאלו, אולי,

בעין רעה... נמצאנו למדים שהשלטון רב החסד, לא היה זה שמביא לידי חינוך מתקדם, אלא זה שמונע אותו...

נקודה נוספת שהועלתה על נס, ב'חדר' היו (לפעמים) הרבה ילדים צפופים, ספרות ההשכלה הסבירה כמה נורא הדבר שאין כל ילד מקבל יחס אישי, לשם כך הוכנו בתי הספר ה'מתוקנים', אך: "אידיאה לחוד ומציאות לחוד. רעיונות 'גדולים', כגון תשומת לב פרטנית לכל תלמיד וטיפוח כישוריו הייחודיים, התנפצו אל סלע המציאות היומיומית... עם חלוף הזמן היטשטשו קווי האיפיון הייחודיים ומערכת זו 'התאימה' את אופיה ואת דרכי פעילותה לנסיבות הקיימות. כך למשל בכל האמור ליחס הרצוי שבין מספר המורים למספר התלמידים, וכן בין העיסוק בלימודים הומניים לבין העיסוק בלימודים ריאליים", (אל היכל ההשכלה עמ' 148).

ובכן, תלמידי האהוב, המאבק על החינוך, לא בא לשם תיקון החינוך הדתי, הוא לא היה המשך מאבקם של המהר"ל, התוי"ט, הכלי יקר, רבי מנשה מאיליא, לייעול ושיפור החינוך, כדי שהנער היהודי יהיה בקי בתורה, או יספוג יראת שמים ודרך ארץ. הוא היה מאבק להפצת הנאורות, להקטנת מקומה של הדת בחיים, עד כדי העלמתה לחלוטין. כל ההשמצות המרושעות שנאמרו על ה'מלמדים' או על שיטותיהם, לא היו התוכן, ולא המהות, הם היו רק כלי, כלי למהפכה. מהפכה אירופאית, גויית, שיסודה בתנועת הנאורות, ההשכלה היהודית היתה רק גרורה שלה, בצרפת הביאה המהפכה לחיסול המוני של חפים מפשע תחת הגליוטינה, ובישראל לחיסול המוני של אמונה תמימה ושל יראת ה' בגליוטינות של מליצות והיתולים, ליצנות אחת הדוחה מאה תוכחות.

הידלדלות ברלין

ברצוני להראותך תלמידי היקר, את המשך השתלשלות המאבק בין המשכילים ובין שומרי המסורת, אך קודם כל עלי לסיים ולספר לך, איך הסתיים עידן ההשכלה הברלינית, בלי שום מאבק, 'הנח להם והם כלים מאליהם'!

ההשכלה הברלינית שעטה אל זרועות הנאורות, מבלי לדעת להיכן יתקדמו הדברים. בשנים הראשונות נראה היה כי יהודי ברלין יכולים ליהנות מכל העולמות, לעסוק במליצות ופתגמים, לאהוב את יפי הטבע, לחיות בשלום עם הנוצרים ולדבר עימהם נכבדות בטרקליניהם, וגם לבאר את האמונה היהודית באופן נאור ותרבותי. היתה זו תקופה של אופוריה, הרגשה שהגיעו ימות המשיח, וכך צריכה להיראות היהדות.

אלא שיהודים אינם שוקטים על שמריהם, בעוד אם תיקלע לכפר מזרח אירופי פעמיים, בהפרש של מאתיים שנה, לא תראה הבדלים גדולים בהתנהלות ובמנטליות, בדעות ובגישה הכללית. הרי שהיהודים שועטים, יצירתיים, אמביציונרים, יותר דתיים מהאפיפיור, ויותר נמרצים משר הכלכלה.

הברלינים לקחו את ההשכלה והנאורות האירופיים עד הסוף, אד אבסורדום. הם היו הרבה יותר גרמנים מהגרמנים, עמוס אילון, שסקר את התערותם של יהודי גרמניה בחברה הגרמנית, מימי מנדלסון ועד השואה כותב בהקדמה לספרו:

"לנוכח כניסתם המאוחרת של היהודים לציויליזציה האירופית, העושר והמגוון של תרומתם לאמנויות ולמדעים מדהימים בעליל. בפוליטיקה שימשו יהודים מייסדי רוב המפלגות הגרמנית. כפעילים פוליטיים התבלטו בעיקר בשמאל הליברלי והרדיקלי... הרדר צפה מראש כי השפעתם תתרום לליברליזציה של החברה הגרמנית... התנבא כי הם יהיו חופשיים כמעט לחלוטין מן הדעות הקדומות שגרמנים אחרים משתחררים מהן רק בעמל מרובה... קונפורמיסטיים כמו הגרמנים האחרים, ולפעמים אף יותר מזה... בזכות ספקנות אירוניה וערנות העמידו פולמוסנים מעולים, סטיריקונים, מבקרי ספרות וחלוצים ומומחים באמנות אוונגרדית. תומס מאן... טען, בקרב כל מה שנחשב 'גרמני' באמנות, רק

מה שעבר את טבילת האש של המבקרים היהודים הוא בעל ערך אמיתי...⁵⁵ שאיפתם הגדולה ביותר היתה להיות גרמנים לכל דבר, רבים הצליחו בכך, אם כי במבט לאחור נראית הצלחה זו כאשליה... עיקר המאמץ הפוליטי והאינטלקטואלי שלהם וכן רוחב ליבם הפזיז, כווננו לניסיון נואש וכושל למתן את הפטריוטיזם הגרמני, להשתית את האזרחות על חוק ולא על דם, להפריד בין הדת למדינה, ולכונן את מה שאנו מכנים היום חברה פתוחה ורב תרבותית... היו באירופה רבים שחששו מהגרמנים... קינאו בהם, או לעגו להם נראה שרק יהודים אהבו אותם בעליל... היינה אף הרחיק לכת בטענה כי העברים הקדמונים היו 'הגרמנים של המזרח'! לודוויג במברגר, התפאר שהיהודים 'התגרמנו' לא רק בתחומי גרמניה... במזרח אירופה דוברים היהודים גרמנית יותר מכל בני עם אחר, ושפה היא רוח".

"במהלך המאה ה-19 כולה שימש מנדלסון ליהודים גרמנים מופת נערץ. הם פיארו אותו... מנדלסון היה לקדוש הפטרון שלהם... הוא היה הראשון בשורה ארוכה של יהודים גרמנים מתבוללים שהעריצו את התרבות הגרמנית, ושמפעלם עתיד היה לנחול מקץ מאתיים שנה כישלון כה נורא ופתאומי", (הקדמה עמ' 10). אך הכישלון לא היה כעבור מאתיים שנה, ולכן גם לא היה פתאומי,⁵⁶ הוא התרחש הרבה קודם, את היהדות המתוארת ב'רקויאם גרמני', לא חזה מנדלסון, והיה מתחלחל אם היה יכול לראות אותה.

הסלונים שניהלו ביתו של מנדלסון דורותיאה, וחברתה הנרייטה הרץ, נחשבו למאורות זימה, וההיסטוריון צבי גרץ, שסקר את המאורעות בדור הבא, השווה אותם לבנות מדיין, 'מזימה יעילה עוד יותר מבנות מדיין להחליש את הגברים על ידי פריצות', גרץ האשים גם את פרידלנדר בשנאה עצמית וברדיפת כבוד, פרידלנדר הציע לכנסיה הנוצרית ב-1779 שהיהודים יצטרפו לכנסיה הלותרנית, אם זו תקבל אותם על בסיס הערכים המשותפים לשתי הדתות, בלי להכיר באלהותו של ישו. הכומר טלר השיב לו תשובה מלאה בוז והתנשאות כצפוי, גם אם נמחל לאבותיו שדחו את המשיח, מי ימחל לפרידלנדר שממשיך לדחות את המשיח?

רחל לויין, יהודיה רווקה מתבוללת, פתחה ב-1791 סלון משלה, בו הסתופפו מצביאים פרוסיים, ומשוררים בוואריים, שכולם עגבו עליה, כמה פעמים בשבוע התאספו האורחים

⁵⁵ בעמ' 73 הוא מצטט את העיתונאי הגרמני בטיגר שקבע בשלהי המאה ה-18: "כל מה שנוגע לטעם ולפילוסופיה הנוצרים מזינים את מנורתם הקטנה והדלה בשמן שמספקים להם מתוכי ההשכלה היהודים".
⁵⁶ אילון סובר כחנה ארדנט, לכל הפחות בקיום כלליים, שהשוואה לא היתה תוצאה של תהליכים ארוכי שנים, אלא צירוף מקרים ומזל רע וכו'. אך הנושא שלנו הוא לא השוואה, אלא כשלון הנסיון לשלב יהדות וגרמניות.

סביב שולחנות עם תה ורקינים, אך "האטרקציה העיקרית היתה אישיותה של רחל", יני פון גודשטאט, אחייניתו של נפוליון, כתבה עליה: "הפראו הגרמנייה האמיתית והטהורה ביותר", ואילון כותב: "קרובי משפחה שומרי המסורת הגעילו אותה... היא תיעבה את הרקע היהודי שלה והיתה משוכנעת שהרעיל את חייה, חלק ניכר מבגרותה סבלה ממה שייקרא לעתיד שואה עצמית... לאחר מות אמה התנצרה, אך מוצאה המשיך לרדוף אותה אפילו על ערש מותה... כה מגעיל להיות יהודי, כתבה", (אילון, עמ' 82, באחד ממכתביה היא מנסה להיות נוצריה טובה: 'חשבתי על ישו, ובכיתי על סבלו, אני מרגישה כי הוא אחי... שם עמ' 94). הסלונים האלו נסגרו, כי הסובלנות ארכה שנים ספורות בלבד, היהודים שהשתוקקו לקירבה הגרמנית הגואלת, התנצרו בהמוניהם, לפי גרץ מחצית מיהודי ברלין התנצרו, כולל ארבעה מילדיו של מנדלסון. היהודים האלו התנצרו ביזמתם, לא תחת לחץ מיסיונרי, ולא לשם השגת משרה ספציפית, פשוט ממאסת היהדות.⁵⁷

ומה עשו חבורת מחברי הביאור ותלמידי מנדלסון בינתיים? הם המשיכו לשגות בדמיונות על התאחדות רוחנית וזיווג מיסטי עליון של היהדות עם הנאורות האירופית, ווייזל רואה את הפילוסופים היוונים כממשיכי דרכו של אברהם אבינו: "אנשים יחידים

---

⁵⁷ "בחברה היהודית של ברלין, ובמשפחת מנדלסון בפרט, הואצו תהליכי ההתמזגות התרבותית והחברתית בכורגנות הגרמנית. בקרב רבים מבני הדור הצעיר הצטיירה היהדות כלא רלוונטית לחייהם בכרך האירופי. פרשות חייהם של ברנדל, ינטה, אברהם ונתן - ארבעה מילדיהם של משה ופרומט מנדלסון, שהתנצרו כחלק מהתמזגותם החברתית ובמטרה לזכות ביתרונות רבים, ובהם האפשרות להינשא ללא יהודים - שיקפו היטב את ההתפתחויות הללו וסתרן באופן בוטה את השקפת עולמו של מנדלסון. בהתחשב במאבקים העיקשים שניהל בחייו נגד כל אלה שניסו לגאול את נפשו בדרך של שכנוע להמרת הדת מצטיירת התנצרותם של ארבעה מילדיו כאירוניה היסטורית. תנועת ההשכלה ומפעל הקמתה של ספרייה יהודית חדשה המשיכו להתקיים עוד כעשור שנים לאחר מותו של מנדלסון, עד שגם דובריה הראשיים הגיעו למסקנה שהתרבות היהודית החלופית שהם מציעים אינה רלוונטית עוד למרבית בניה ובנותיה של האליטה היהודית הברלינאית", (פינר, מנדלסון, פרק שמיני), עשר שנים, זה כל הסיפור!

וולטר רתנאו, שר החוץ של רפובליקת רתנאו, היה יהודי מתבולל, ב-6 במרץ 1897 פרסם תחת שם העט "ו. הרְתַנְאו", מאמר בכתב העת הברלינאי "די צוקונפט" (Die Zukunft), שכותרתו "שמע ישראל!", בו תיאר את זרותם וטיבם הלא-אירופאי של המהגרים היהודים מן המזרח. רתנאו פתח את המאמר בווידי על יהדותו וצייר דיוקן של המהגרים:

"בלב החיים הגרמניים, שוכן לו גזע אנושי נבדל ומופרד, לבושו צעקני ונוצץ, ותנועות גופו חמות מזג. על אדמת פרוסיה, ערב-רב אסיאתי... כל הרוצה לשמוע את שפתם יכול לטייל בברלין ביום ראשון, לאורך רחוב גן החיות בצהרי היום, או להביט בשעות הערב לתוך אולמות הכניסה של התיאטראות. איזה מראה מוזר!"

רתנאו טען במאמרו כי היהודים צריכים להפחית את קשריהם הבינלאומיים ושבניגוד לגרמנים, היהודים הם מטבעם "עם פחדן". עליהם להיות "חסונים כחיילים" כמו הגרמנים ולאמץ את התכונות שלהם. עוד טען כי על היהודים לשפר את הופעתם החיצונית - להאריך את גפיהם וליישר את אפם: "לאחר שתיווכחו במבנה הגופני שלכם - כתפיים מוגבהות, כפות רגליים מגושמות, גיזרה שמנה ובלתי ספורטיבית... תוכלו להתחיל לעבוד במשך כמה דורות על לידתכם מחדש מבחינה גופנית". (רתנאו התחרט, לפי גירסאות מסוימות על מאמרו, אבל האנטישמיים המשיכו לצטט אותו במשך דורות... אגב, הרצל ניסה לעניין את רתנאו בחזונו למדינה ליהודים. רתנאו השיב לו על כך: "היהודים כבר אינם אומה ולעולם לא יהיו אומה").

אנשי שם בכל חכמה ובכל מדע, כמו פיתאגורס פלאטון וחבריהם ותלמידיהם שהתנשאו מעל לדעות ההמון ופרסמו מציאות ה' ואחדותו", (הקדמה ל'פידון' של אפלטון הוצ' וארשה 1785).

"ברלין של שנות השבעים נתפסה ככרך מושך ומפתה, המספק הזדמנויות למכביר ליהודים רודפי חירות המחפשים לעצמם נתיבי מילוט מארחות החיים המסורתיים ומהאמונה הדתית. שלמה מיימון... העיד על מלמדים צעירים נוספים שהגיעו לברלין משוחררים מעכבות מוסריות ואיבדו את אמונתם כמזי רעב הם מסתערים על פיתויי ה'עולם החדש' שמתגלה לעיניהם", (פיינר, שרשי החילון, 205). המומר חוולסון, שהיה תלמידו של גייגר, פרופ' באוניב' פטרבורג, כתב ליל"ג (1888) "אצבעו הקטנה של ר' חיים מוולז'ין שווה יותר ממאה עורכי דין שאיבדו את המעלות הלאומיות שלנו", (מובא באנצ"ע ערך חוולסון).

"לאחר מותו של מנדלסון... אם בפרסומים בעברית עדיין הוסיפו המשכילים לשמור על נימתם המתונה, הרי פרסומיהם בגרמנית הם בעלי תוכן מתנגד למסורת ואף דאיסטי מובהק. שלילת התלמוד והמצוות היא כמעט כללית... למוסכם ומקובל בחוגם נעשה הטיעון שטענו אותו שונאי ישראל מאז ומעולם, שנאמנות למסורת הלמודית וקיום המצוות מפרידים בין היהודים לשכניהם... 'תיקונם' של היהודים ולא האזרחי והמוסרי בלבד, אלא אף הדתי (כלומר הצורך להתאים את דת ישראל לדרישת המדינה, ולדעת אחדים אף המרת הדת בכללותה), נעשתה לסיסמה מקובלת... המשכילים החלו לפרסם דברי ביקורת על סדרי החברה היהודית ולהציע הצעות לתיקונה... האמינו בהשפעתו הברוכה של 'השלטון הנאור' ותבעו את התערבותו בעניני היהודים... כלפי פנים הם מפרסמים דברי הגות ברוח רציונליסטית, מנסים להפיץ ידיעה של ההיסטוריה והמדעים...⁵⁸ כלפי חוץ הם מרבים לפנות לשלטונות בהצעות ובתכניות לשנות את אורח חייהם של היהודים... פעילותם של המשכילים הרחיקה מהם את כלל הציבור היהודי והשניאה אותם בעיניו, אך התרחקותו של הציבור ושנאתו רק חיזקה את זיקת המשכילים אל השלטון ותלותם בו, הוא נותר למעשה משענתם העיקרית. בכל הדיונים שקיימו שלטונות רוסיה, פרוסיה, ואוסטריה, מילאו תזכיריהם וחיבוריהם

⁵⁸ על חילופי העורכים של המאסף כותב כץ: "לא הצליחו בעריכתם את החוברות שנפלו מבחינה ספרותית בהרבה מן הקודמות, וכל מעלתם היא שלא הסתירו את מחשבותיהם כמו קודם מאימת הקנאים, ונתנו לסופריהם לדבר דברים גלויים", (בנציון כץ עמ' 260). ובהמשך: "מלחמתם הראשונה... אבל לא נגעו בשאר התיקונים בדת, שכבר התחילו לדבר עליהם בחוגים שונים בחשאי. ואולם אז רק התחילו להכשיר את הקרקע... הכשרת הקרקע לתיקונים בדת נעשתה כבר בימי מנדלסון ובמדת מה ע"י מנדלסון עצמו" (עמ' 263).

של המשכילים היהודיים, שכולם היו בצורה כלשהי קשורים במרכז הברליני, תפקיד חשוב. הם שהציעו את התכניות להנהגת שינויים בסדרי החברה היהודית ובאורח חייה כדי להתאים אותה לדרישות 'התבונה', ולמעשה לדרישות החברה הסובבת", (אטינגר עמ' 2-71).

עזריאל שוחט כותב: "דוד פרידלנדר אמר בפרוש כי תקוותם של יהודים לביאת המשיח היא הזיה שבלבלה את מוחותיהם במשך דורות הגלות... לצארוס בן דוד: אין להתרעם על היהודי המוצא את ביאת המשיח בכך שמלכי חסד השווהו לשאר נתיניהם ונטעו בלבו את התקוה שאם ימלא את כל חובותיו האזרחיות ישיג את זכויותיו האזרחיות... דוד פרנקל: המושג הנכון והאמתי של המשיח אינו אלא זה שיבואו ימים שבהם ייהנו היהודים מזכויות האדם בדומה לאחרים...⁵⁹ דוד פרידלנדר: אין אנו מכירים אלא מולדת אחת - פרוסיה ורק לשלומה מוטל עלינו להתפלל ובגרמנית דוקא שהיא שפת האם שלנו... הבטוי "אנו הגרמנים" חוזר בכתביהם במכוון... מאמר שנתפרסם ב'שולמית': השם יהודי טעות הוא שהרי המונח יהודי הוא מדיני גאוגרפי ומדינת יהודה אינה קיימת אין עוד איפה יהודים בנמצא... יהודי גרמניה נמנים על העם הגרמני... והשם יהודי גם מזיק מבחינה חנוכית. בהשפעת דעות אלו בטלה הממשלה הפרוסית את הרישום "יהודי"... צרפת היא ארצינו נהרותיה הם הירדן", (אנצ"ע ערך השכלה).

גייגר כותב: "ירושלים היא זכרון נכבד של העבר, ערש האמונה, אבל אין היא תקוה לעתיד. אין זה המקום להתפתחות חיים חדשים... תנו כבוד לירושלים ולזכרה, כנאה לכל מת גדול, אבל אל נא נפריעה ממנוחתה". ועל עתידה של העברית הוא מנבא: "השפה העברית הולכת ונשכחת, ועוד מעט ותשכח כליל. שום התאוננות לא תביא תועלת, ושום האשמה לא תצדק כנגד גזר-דינה של ההיסטוריה". צופיך עוורים כולם, וכי על קוצר ראות שכזה, ומיעוט אומה בחוסן הלאומי, יוכל לקום מנהיג? איש רוח? ד"ר שמעון פדרבוש כותב על דברים אלו: "מי יגלה עפר מעיניך, נביא החדלון הלאומי, וראית, כי "גזר-דינה של ההיסטוריה" שם לאל את כל נבואותיך".

ראש בית המדרש לרבנים, צונץ, ראה כמובן את גאולת ישראל בהתמזגות עם האומה הגרמנית הנאורה:

---

⁵⁹ למעשה גם זו היתה דרישת הגויים, באספה הלאומית הבטאוויית ב1796 טענו מתנגדי שיווי הזכויות ליהודים, שהיהודים עומדים ומקווים בכל ליבם לביאת משיחם שיהיה מלך גדול, ולכן הם בלתי ראויים להיות תושבי הרפובליקה (אטינגר עמ' 36).

“האור צריך לצאת מכאן, לא מבבל אלא מגרמניה ממולדתנו זו, שתושביה מאחדים בקרבם סבלנות ומרץ, ותבונה ותום לב במזיגה נפלאה, וצעד בצעד עם החרות החוקית ועידונן האמיתי של צורת התרבות צועדת קדימה ללא מעצור האמנציפציה של היהודים האזרחית והרוחנית כאחד...” (הדרשות בישראל, חתימה).

ובמקביל, המון העם הגרמני, איבד כל רגש דתי ולאומי, יהודי אחד השאיר עיזבון כלכלי לקהילת ברלין, לשם הקמת קרן לצעירים ובתנאי שיעבדו בשבתות, אחד מבני הקהילה דרש להעביר את הימים הנוראים לימי החג של הנוצרים, הכל כדי להמתיק את שנאת הנוצרים ליהודים... (היינמן עמ' 189). במקומן הברלינאי 'כרוניקה של ברלין' מ-1789 התפרסם מאמר ע"י יהודי מקומי, המתלהב מ'פריקת עול האמונות הטפלות שעד עתה כה הכבידו על כתפי היהודים', וכדי לזרז את התהליך, הציע לגרש מהעיר את היהודים ממוצא פולני, שהם מעכבים את השחרור... (מצוטט אצל פיינר עמ' 292).

“במשך שני דורות היתה היהדות הגרמנית מרכז התנועה העברית... והנה קם לה ליהדות הגרמנית הדור השלישי להשכלה, והוא דור תהפוכות דור בוגד ובורח ממערכות ישראל. הטמיעה עשתה שמות בקרב המשכילים החדשים שלא נתחנכו על ברכי התרבות הלאומית, לא ידעו את השפה העברית וספרותה ולא הבחינו בערכיה הנעלים של היהדות, המשכילים שנשארו נאמנים לעברית נתמעט מספרם ותלושים מהמציאות עמדו חדלי אונים לפני נחשולי הטמיעה, בתנאים אלה קפלה ההשכלה העברית בגרמניה את לוחותיה והעבירתם לארצות אירופה המזרחית כי שם היה אז בעצם המרכז היהודי” (אורינבסקי, תולדות הספרות העברית החדשה עמ' 71).

אל מזרח אירופה נגיע בפרקים הבאים, נתעכב מעט על סופה האומלל של יהדות גרמניה, כל אותם יהודים, צאצאי יהדות גרמניה המעטירה, למעט אלו שהתאגדו בקהילות של רש"ר הירש ובהמשך רד"צ הופמן והקהילה החרדית בברלין. היו מנותקים מיהדותם עד כאב, גם כשגילו ענין אינטלקטואלי כל שהוא ביהדות, היה זה עצוב וגם מצחיק, הפילוסוף הרמן כהן, שלמד בסמינריון לרבנים של פרנקל, לא גילה ענין מיוחד ביהדות, בעקבות התקפותיו של האנטישמי טרייטשקה, התחיל לגלות ענין בפילוסופיה של היהדות, אך לא התקרב ליהדות המעשית, להיפך, הוא הסכים לטרייטשקה, שההיסטוריון גרץ איננו מספיק בעל רגשות לאומיות לגרמניה... ב-1881 דרש מחבריו היהודים להכיר

בשבת הלאומית של גרמניה – כבשבת שלנו (הכוונה ליום ראשון), מתוך כנות לב, ולא מתוך טעמים כלכליים, הוא גם 'הזהיר את תלמידיו היהודים מקיום המצוות'... (היינמן עמ' 188). פדרבוש כותב עליו: "כתביו של ההוגה הנודע הרמן כהן נפגעו מן הלועזיות. אמנם את משנתו המוסרית שאף להשתית על יסודות היהדות, ובספרו "דת התבונה ממקורות היהדות" נתן ביטוי לדבקותו בתורת ישראל. ובכל זאת מכיוון שכתבו גרמנית לא נוקה מן סטיות אפולוגטיות מובהקות, שהניעוהו לעקם עלינו כמה עיקרים מהותיים של היהדות. דומה היה עליו שמחובתו להוכיח לגויים את נאמנותם של אחיו בני עמו למולדת הגרמנית, ולא נחה דעתו עד שהעלה בפילפולו את האבסורד של זהות רוח ישראל סבא עם "הרוח הגרמני". בהתאם לתפיסה המוזרה הזאת רחש איבה עיוורת לאסירי תקוות ציון ולשאיפת התחדשות מלכות ישראל. הוא עירטל את היהדות מכל סגולותיה הלאומיות, הפך את עם ישראל לבדיה משונה של גרמנים לאומיים בני כת דתית יהודית. אלמלא היה ההוגה המאמין והנלהב הזה כותב לועזית ועיניו מטייפות "כלפי חוץ", היה מוצא את דרכו ליהדות התמימה.", (חקרי יהדות פי"ג).

גישה נאיבית זו החזיקה בחלק מן המקומות ממש עד חורבן יהדות אירופה, כפי שניתן ללמוד מן הדוגמא הטראגית דלהלן:

יהודי ששימש בבית משפט העליון בלוקסנבורג גורש לגטו לודז' ושימש שם כשופט של היודנרט, ואז פנה אל הרב ואמר: יש לי קושי לתרוץ גורל של אנשים על פי החוק הנאצי, המפלה יהודים לרעה אפילו בעוון פשוט כמו גניבה, אבל אני חייב. כי לודז' היא בתחומי הרייך וחוק זה חל כאן. וגם דינא דמלכותא דינא. אני כפוף לחוק הרשמי ממנו אני יונק את כחי", (ריאיון עם הרב, לרשת קו עיתונות דתית, 19/3/08).

ניצול השואה מרדכי הורוביץ בספרו קירקס הפרעושים (הוצ' צ'ריקובר 1967) כותב: "אני קובע במלא האחריות וההכרה, שאין דבר אשר יהודי גרמני לא היה מוכן לעשות כדי להוכיח לגרמנים שהוא גרמני מסור ונאמן. לו היה היטלר מפלה אותם לטובה, היתה יהדות גרמניה מעמידה את הצוות של מחנות השמדה. אתה היית רואה איזו השמדה הם היו מוציאים תחת ידם: יסודית, חסרת יצרים, סטרילית לגמרי, מותק של השמדה, עם רב ריפורמי נושא ברכת 'מטהר הגזעים'. (ראה גם עפרויקין: "משרתי הנאצים היהודים באו

משני חוגים: מהעולם התחתון היהודי ומשכבות המשכילים, "קדושה וגבורה אצל היהודים" י. עפרויקין⁶⁰.

אך זה הוא סוף עצוב ליהדות מפוארת. אות לבני מרי.

---

⁶⁰ גם הציונות לא שינתה את ניכורם של משכילי הדור האחרון: "חלק מהיהודים היה נשאר אולי בחיים אלמלא היה אביו של משרת הנאצים פרוכטנבוים (גרינבוים) סוחר זעיר סנדלר או שמש בית הכנסת, מי יודע כמה יהודים היו נשארים עד היום בחיים אלמלא היה פרוכטנבוים (גרינבוים) הציוני עירי מילדים", (ק. צטניק). אין פלא שהוגה הדעות הסוציאליסט ד"ר חיים ז'יטלובסקי, מייסד "האגודה למדע ולחיים של העם היהודי", הצדיק את משפטי מוסקבה ב-1936, וכן ראה ברדיפות היהודים ע"י גרמניה עונש על התפקיד הכלכלי סוציאלי השליילי של המעמד הבינוני היהודי.

לא מביטים לאחור

שמא תשאל, תלמידי היקר, איך התייחסו המשכילים עצמם לכל הבעיות שמניתי כאן? האמנם הודו על האמת? ובכן, כמו שהקדמתי מראש, אין זה מדרכם של נאורים. הם מסתכלים אך ורק קדימה, עד כדי אמנזיה קיבוצית בנוגע לעבר.

טבעם של 'נאורים' שהם דבקים בתיאוריה, ואין שום הפרכה מן המציאות יכולה לה לתיאוריה. כך בדיוק נהגו המשכילים בנוגע לשיטות החינוך והתעמולה. גורל יהדות גרמניה, שנפרש לנגד עיניהם, לא שינה את תפיסת המציאות שלהם. הם חזרו על אותה ההתנהלות, מה שמטיל ספק אם הם ציפו לתוצאות שונות...

כך למשל, שמואל מולדר, שייסד ב-1815 את המאסף 'תועלת' בהולנד, מצא את הדרך למנוע הוללות - לשחזר את האוירה הברלינית... ולכן קבע שמטרת האגודה "להרים קרן תורה ומדע, ולשבר דלתות הבערות ולגדע בריחי ההוללות", ואת זאת יעשה ע"י "מליצות וסיפורים ומשלים ולמודים והעתקות על המין הזה אשר הטביעו עליו חברת המאספים שוחרי הטוב והתושיה דק"ק ברלין".

עוד בחיי מנדלסון, ובתמיכתו, הומברג, הופקד ע"י הקיסר לשחת את החינוך היהודי בגליציה, כמו שהזכרנו בפרקים הקודמים. אך לאחר כמה שנים, למזלם של יהודי גליציה, הומברג תמך ברעיון הסנהדרין של נפוליון, דבר שהיה לצנינים בעיני הקיסרות של 'האימפריה הרומית הקדושה', והוא נאלץ לברוח לאוסטריה, מכיון שבברלין לא נותרו כמעט צעירים יהודים שיתעניינו בהשכלה עברית ובמליצות המאספים, התקבצו באוסטריה חבורה חדשה של משכילים המחפשים בשר טרי להרביץ בו את תורתם. (הומברג ואחרים עסקו שם גם בהמשך כתיבת ה'ביאור' לנ"ך).

המשורר שלום הכהן, שכתב שירה עברית, נוכח כי בברלין אין ביקוש לספריו, רק דור אחד חלף, ושוב אין עברים ואין שירה עברית. הוא ניסה לקומם את הריסות 'המאסף', אך גם הפרוייקט הזה נסגר מהיעדר ביקוש. באחד מנסיונותיו, הוא מבקש ממוקירי השכלה אולי ימצאו דורש בארצות אחרות, לשירי חכמת המאסף, וכותב: "מארץ מולדתי על עיר החכמה הזאת, הנה באתי במגלת ספר כתובות עליה מליצות עבריות... עתה אליך אדוני אשא קול תחנוני, הקם נא לעזרתי ולעזרת השפה העברית... פתאום הורד קרנה וכבודה לעפר ישכון בעיר הזאת, אין דורש ואין מבקש, וה'מאסף' נאסף... אולי תוכל להקימה

מעפר... ודע נא כי עוד רבים אוהביה ומשחריה ירביון בארצות הסביבות", ונמען האגרת (אייכל, מיסדו של המאסף), עונה אחריו כהד באפלה: "לאֵל תקרא... מה יתן ומה יוסיף קנה סוף להציל נפש צולל במים אדירים... גם אנכי טעמתי את קבעת כוס התרעלה אשר עברה על עם יהודה ועל משכיליו, חלפו ימי האהבה עברו ימי הברית אשר היו בינה ובין בני ישראל... מאסו בלשון אבותיהם וישליכוה אחרי גום, גם אותי שכחו ויעזבוני כערער בערבה". (האגרות נדפסו בספרו של כהן 'כתב יושר'. רק כשתים עשרה שנים עברו בין פתיחת המאסף וכל האוירה המשיחית סביבו, עד שפסו דורשי שפת עבר מברלין...).

הסופר י.ל. בן זאב מתאר את היעלמות החברה היהודית בברלין, באוירת נכאים תנכיים: "כאשר מת משה עבד האלוקים (הכוונה למנדלסון!!) מעשיו עמו מתו... כבו גחלי חשק הלימוד ורשפי שלהבת תשוקת הלשון עממו, המאסף נאסף וחברתו נפוצה ופנה הדר הלשון...". בלית ברירה גלה י.ל. בן זאב לוינה.

גליציה, היתה עדיין תחת 'שלטון הרבנים', שם לא יכלו לנהל 'מפקדה' משכילית, אבל בוניה, נוצר ההמשך הישיר לחבורת ברלין הישנה. שם הודפסו הספרים החדשים, שם יצאו המאספים, ומשם יצאה 'תורה' לגליציה, ולבוהמיה.

בעוד בברלין, מעיקרא לא היתה הקהילה היהודית מקום שמוציא ממנו בתי מדרשות וחבורים יוצאי דופן, הרי בגליציה התרחשה מהפכה של ממש. במקום הסדר הישן, בו המילה האחרונה נאמרת ע"י רבנים, מנהיגי הדור, אנשים שהוסמכו מאת גדולי הדור הקודם, ראשי ישיבות ורבני ערים. חדרו לעולם חיבורים עצמאיים, כל אדם שחשקה נפשו במקורות, התחיל לפרסם שירים ופיליטונים במאספים השונים, ובהמשך פרסם גם ספרים שנמכרו היטב, וצעירים חולמניים קראו אותם בשקיקה. ידוע שהגבול בין גאונות לשיגעון הוא גבול דק, מנהיג ציבור ואדם שנוטל אחריות, לא מספיק שיהיה גאון, הוא צריך להיות גם יציב ואחראי. אבל באותה תקופה, רבו כמו רבו צעירים הזויים, גאונים בעלי חלומות, ששלחו ידם במלאכת הכתיבה, ותוך זמן קצר נפוצו דבריהם בכל הארץ. אחד מהם היה שלמה לויסון, מוצאו היה מהונגריה, אך הוא נספח למשכילי וינה, בימים ההם יצא לאור בוניה כתב העת 'שולמית', ממשיכו של המאסף הברליני שנסגר מהיעדר בשר תותחים. לויסון פרץ בסערה לעולם המאספים, ושיריו מלאי הערגה, על היופי והאור, עשו להם כנפיים. אחת מיצירותיו היתה 'שיחה בעולם הנשמות', בה הוא מפגיש כביכול בין הרד"ק ל"חכם ר' יואל בריל", ושניהם מפליגים מעלה מעלה בעניני הדקדוק ופירוש המקראות, וכי יש ספק, מה יותר ימשוך את לבו של בחור צעיר שאינו מוצא ענין

גדול בפלפול תלמודי, תשובה חדשה בסוגיא דרבי חנינא סגן הכהנים, או שיחה בעולם הנשמות בין שני חכמים...

לויסון היה יוצר גאון ומטורף, שגיונות לכו הביאו אותו להסתבך בפרשות עגומות עד שאובחן כ'חולה שגעון', לאחר תקופה נסע לעיירה קטנה כדי 'להתרפא מן השגעון', אך נפשו הלכה ונסתבכה בתוך עצמה, והוא מת בגיל שלשים ושלוש. יתאר נא הקורא הנכבד לעצמו, דור שלם של פרחי משכילים, שחונך לאור יצירות של כל מיני גאונים משוגעים, לאן יהיו מועדות פניו? ואמנם בתרבות המערבית אין זה דבר יוצא דופן, ואנשים אינם מרגישים שהם מחנכים לאורם של מנהיגים דגולים ואחראים, אלא לאורם של סופרים יוצרים ואמנים, שרבים מהם חיים על גבול השגעון, חלק בלתי מבוטל מהסופרים והאמנים הידועים ביותר התאבדו, או ניסו להתאבד, ואחרים אובחנו באופן רשמי כסובלים ממחלות נפש (ראה ספרו של אליעזר ויצטום: גאונות ושיגעון, על הקשר בין יצירתיות לפסיכופתולוגיה). אך ביהדות – שאינה בנויה על הגשמה אינדובידואלית בלבד, אלא על מטרה קיבוצית של חיים לאור התורה, חיים של קדושה, של שמירה על המסורת וההלכה, המהפכה הזו חוללה שמות.

האנשים האלו, רצו לעתים להגן על המסורת, או על חלקים ממנה, אך אוי לה לאותה הגנה. כשם שבן יוחי הגן על הזהר לאור איזו תיאוריה היסטורית שלו, אך לא מתוך קבלת סמכות המסורת. כך קם מחבר אחר באותם ימים לספק הגנה ליהדות מפני מחרפיה, יש"ר מגוריציא (תקמ"ד – תרט"ו), הסתפח גם הוא לחבורת וינה, הגדיר עצמו כתלמיד של נפתלי הירץ וייזל, ופרסם שם את מגוון חיבוריו. על הדברים הקשים שמצאו הנוצרים בגמרא, 'מגן' הוא באמרו כי אין היא אלא ספר של משא ומתן, ולא באה לקבוע מסמרות...

פרץ בר, היה בן זמנו של קוניץ, נולד בבוהמיה, התקבץ לחבורת משכילי אוסטריה ויצק מים על ידיהם, בהשראתם חיבר את 'תולדות ישראל', שייחודם היה בכך שהוא, לפי כושר השיפוט המיוחד שלו "הוציא מתולדות ישראל כמה דברים שאינם לפי רוח המוסר הרציונלי, או שיש למצוא בהם צד ניגוד אל מושגי ההשכלה החדשים..."

בעוד ההשכלה הברלינית נוצרה בקהילה מגובשת עם בסיס היסטורי, השכלת וינה היתה 'סנהדרין גולה', ערב רב של אנשים, שהמשותף היחיד שלהם היה השונות מהיהדות המסורתית, כל אחד בא וכיכרו בידו, תכריך שירים או סיפורים וחזיונות, כל אחד משך לכיוון אחר, עד שהחבורה התפרדה ובא הקץ גם להשכלת וינה, וכך מתאר לחובר:

”מכל ארצות המערב היה עוד רק בארצות אוסטריה המשך להשכלה העברית. אמנם גם פה הולך וכבה לאט לאט האור המערבי הזה, ומדינות שלמות, שרבים בהן יושביהן היהודים, כמו ארץ ביהם, אין בהן כמעט עוד רושם מיצירה וספרות עברית. אך עוד מעט והבקיע כאן האור ממזרח, ההשכלה חדרה בינתיים אל גליציה ואל גבולותיה מסביב...” (עמ' 138).

כך דאגה ה'סטרא אחרא', שההשכלה לא תיעלם, כי זרועות ארוכות נשלחו כבר למדינות המזרח, לצוד בהן בשר טרי, של יהודים תמימים.

הצלחתו החינוכית של הומברג לא היתה גדולה, אבל ארס ההשכלה חלחל גם בגליציה, עם ההתעוררות המדינית, הזכויות היתרות שהוענקו ליהודים, והספרות המתפתחת, נתפסו רבים מיהודי גליציה להשכלה. אך שלא כמשכילי ברלין שהלכו במסלול מאד ישר וברור, של שאיפה לחכמה ויופי, בהתאם לאופי יהודי גרמניה, היה טבעם של משכילי גליציה שונה. הגליציאנים מפולפלים וערומים בדעת הם עוד יותר מן הפולנים, ואת אותה האנרגיה שהשקיעו הסוחרים הגליציאנים בלסובב את השוק הגויי על אצבעם הקטנה, השקיעו משכילי גליציה נגד התרבות היהודית. ופולפוליהם נשאו פרי, הרי בגליציה היה 'בשר תותחים' יהודי טרי לרוב, אלפים רבים של יהודים בעיירות, דחוקים בלחץ הכלכלי, סחופים ודוויים אחרי מאות שנים של השפלות, מהם עלויים שלא מוצאים את מקומם, תמימים שלא הכירו באמת את עולם התרבות, ונחשפו אליו דרך פילטרים של פלפול ערמומי ונכלולי שמטרתו לגרום להם לבלבול ולעזיבת החיים הישנים. או סתם אוהבי חדשות ורבולוציות, כרוח התקופה.

יחד עם גויעת האידיאלים של חכמה תום ויופי, נולדה בגליציה שיטה חדשה, שיש לה מהלכים עד ימינו. השיטה הזו לוקחת את מקצוע ההיסטוריה, ככלי שרת לתעמולה אידיאולוגית. בגלגול הראשון של שיטה זו, בגליציה, הצלחתה באה לה דוקא ע"י חכמים מופלגים, שהאידיאולוגיה שלהם לא היתה פגיעה בדת, אלא בעיקר 'ביקורת', זו המלה שנכנסה אז לשימוש קבוע, ועמדה במרכזם של הפולמוסים הגדולים, כאשר כל אחד מתהדר בכך שהוא זה שתפס בדרך ה'ביקורת', ולו נאווה התהילה הזו.⁶¹

⁶¹ ההשכלה הגליציאנית, היתה לפעמים חמקמקה ונפתלת, תלמידי חכמים גדולים, יושבי על מדין ורבנים, התחילו לפזר בספריהם רמזים שונים המטילים ספק באמונה התמימה של עמנו מאז על גדולת וקדושת חז"ל כמלאכים, או בתוקף המנהגים ההלכתיים הקדומים. וקשה מאד היה להבחין בין חכמים וגאונים מקוריים, כמו הגאון היעב"ץ, (שרצה לבטל את מנהג הקטניות, והביע הרבה דעות מקוריות), שכל מעשיו היו מתוך רגש אחריות של גדול בישראל. ובין אנשים אחרים, שכתביהם יכלו –אולי- להיראות כלפי חוץ כמו כתבי היעב"ץ,

בימי ההשכלה הראשונים, נראו הדברים כמו חלום, לא היו עדיין דרכים ומסילות, לא היתה מגמה ברורה. ואילו בדור השני, כבר נעשתה ההשכלה עצמה נושא לדיון, והחל העיסוק במהות ההשכלה, סיפורים וסקירות היסטוריות על 'תולדות ההשכלה', או כמין סיפורי צדיקים אודות ראשוני ההשכלה, רבו כמו רבו.

אבל הספרות החדשה הזו, של השכלה המדברת על ההשכלה, לא פתחה איזה דף חדש של יופי טוהר ונקיון, לא נגה עליה אור החכמה והאובייקטיביות, או לקחם של משלי המוסר שהציפו את המאספים השונים. אלא היא היתה המשך ישיר של שולי המחנה, פוליטיקות מכוערות של מחנאות ויריבויות אישיות, זה משמיץ את זה, וחברו מתפלמס איתו בקול רעש גדול, לחובר כותב:

אבל קומתם הרוחנית היתה קטנה ולא יציבה. באופן אירוני, אחד מהאנשים האלו התייצב כנגד היעב"ץ, בצורה כביכול 'קנאית', וכך היה המעשה:

הרב משה קוניץ (תקל"ד-תקצ"ז), הוכר כבר בתור בחור כרב כשרונות, מטבעו היה סקרן וחקרן, אך מאד מקורי ובלתי משתלב, הוא ניסה להשתלב בשיבתו של ה'נודע ביהודה', אך לא הצליח, ורוב ימיו למד באופן עצמאי, בשעות היום עסק במסחר, ובערבים היה מסתגר עם ספריו וחיבוריו. עקב בקיאותו הרבה התמנה לדיין, ובהמשך גם לרב, ב'אובן ישן'. אך בעולם התורני הוכר דרך ספרו 'בן יוחי', היוצא כנגד דברי היעב"ץ, הסובר כי יש בספר הזוהר הוספות מאוחרות, ומאריך להראות כי כל הזוהר כולו יצא מידי רשב"י בלבד. הספר רווי בבקיאות מפליגה, בפלפול גאוני, וברוב דברים. מגמתו הפיקה רצון מהרבה רבנים וחכמים בישראל, לסתום טענות המלעיזים על הזוהר, ולכן מוצאים אנו את הספר הזה מצוטט אצל הרבה מחברים, ובעיקר אצל חכמי ספרד, ואדמור"י פולין. לעומת זאת, האנשים שחיו בסביבתו, וידעו על האדם יותר מאשר על ספרו, התייחסו אליו בביטול וזלזול בלתי מצויים. רבי יוסף שאול נתנון, בעל ה'שואל ומשיב', מגדולי גאוני גליציה, מתייחס בהגותו לזוהר דעה ס' רלט, לנושא הלכתי העולה בדרך אגב ב'בן יוחי', וכותב: "בזוהר כ' להיפך, והאריך בזה בס' מטפחת ספרים לדו"ז סבא קדישא ע"ז... ולא כהמפפוט הנודע בעל מענות ומטפחות... והמפפוט הלז בסכלותו האריך... אבל טוב היה לו לחסום פיו ולומר לא ידעתי משיאמר דברים בדויים". ובשם החת"ס נאמר "ערבים עלי דברים דודים שבס' מטפחת ספרים ממענות הבר יוחאי" (זכרון למשה, גראסווארדין תרצ"ח עמ' 151 הרב יוסף שוארץ. ראה גם בכתבי ר' מתתיהו שטראשון – בנו של הרש"ש – שמלגלג על בן יוחי ושיטתו, עמודים: סד', פט', קא', קפח').

שנתיים אחרי פרסום ספרו 'בן יוחי', הידרדר מצבו הכלכלי של קוניץ, והוא עקר את מושבו לוינה, מוקד ההשכלה באותו זמן, שם מכר את נשמתו לעשירי ברלין, שתמכו בו תמורת כתיבת מאמר על שינויים בנוסח התפילה, המאמר נדפס בקובץ 'אור נוגה' הרפורמי (דסאו 1818), יחד עם מאמרו של אהרן חורין, אחד ממייסדי הרפורמה. בהמשך הוציא את ספר השו"ת שלו 'המצרף', בו הוא קובע כי ברית מילה תיעשה רק ע"י רופא, וחיילים בצבא מותרים באכילת קטניות בפסח, וככל הסגנון של 'תשובות' הדור השני להשכלה (וכפי שכותב ר"א הלוי על חלק מהתשובות ב'בשמים ראש', שהן 'בסגנון השכלה הברלינית'). אמנם, רוב המחברים והלומדים שלא התעניינו בכל מיני מאספים רדיקליים בגרמניה, לא ידעו על כך דבר, והמשיכו להחזיק את קוניץ כ'רב', וכ'מגן חכמת הקבלה'...

כזה היה פרצופה של ההשכלה הגליציאנית בדור הראשון שלה, הכינוי 'ההשכלה הגליציאנית' כולל יותר מאשר את המשכילים שהתגוררו בתחומי גליציה, אלא גם את אלו שפעלו ברוחם ובסגנונם. כשם שבדור הראשון להשכלה, נהפכה ברלין למוקד משיכה לכל אנשי המהפכה שהתקבצו מקצוות הארץ, כך קמו בכמה מערי גליציה מרכזי השכלה, שבראשם עמדו דמויות תורניות, מהם היו גאוני גדולים ומחברי ספרים בהלכה, שלא תמיד ניתן להצביע אצלם על דבר הנוגד את ההלכה או את עיקרי האמונה. היה זה תהליך סוציולוגי של 'חממות השכלה', בהם פרחו וצמחו משכילי הדור השלישי, שניהלו מלחמת חרמה בדת, ברבנים, בהלכה, ובכל דבר שריח של מסורת נודף ממנו.

”לבנין תקופה זו בתולדות הספרות העברית החדשה הוכן חומר יותר מאשר לבנין התקופה הראשונה... אלו שעוסקים במקצוע זה לא יראו כל צל של גוזמא בדבר אם אגיד כי החלק הביאוגרפי למשל, של ספרותינו, זה שיש בן מעין חומר ראשון לבנין תולדות הספרות, נשחת מאד, ולא אחת הוא נשחת בידיים לשם תכלית ידועה או סתם בלי תכלית. רק ביואגרפיות מעטות מאד של גדולי היוצרים והסופרים שלנו יוצאות מכלל השחתה זו”, (הקדמה לחלק שני).

מזלה הרע של גליציה, היה הסיפוח שלה לקיסרות אוסטריה, מה שגרם לרבים מיהודי גליציה להיות בקשר רציף עם אוסטריה, בענייני מסחר וניהול המדינה, המאסף הוינאי 'בכורי העתים' היה נמכר גם בחנויות הספרים בגליציה, מלבד מנדל לפין, בן זאב, ושולם הכהן, שהיו מאשיות חבורת וינה והסתובבו בגליציה, היו גם כל מיני סופרים בודדים, שכיום שמותיהם לא מפורסמים, אשר שימשו מתווכים לכתיבת וקריאת ספרות השכלה, (למשל: דב גינצבורג מברודי).

הדור השני של משכילי גליציה, עיבד את ההשכלה בהתאם לאופיו, ליהודי גליציה לא היתה את התמימות הברלינית, הם לא יכלו באמת ליהנות משיר של גתה ולהסתפק בזה, הם היו חדורים רוח של פולמוס ופלפול. וכך התפתחה ההשכלה דרך פולמוסים ומלחמות. לא היה לעיניהם עוד איזה 'אור' דמיוני בהשכלה, אלא איזה 'חושך' דמיוני ביהדות ההיסטורית, וב'חושך' הזה נלחמו הם בכל הדרכים.

אחת המטרות הגדולות אשר שמו להם משכילי גליציה בדור שאחרי גויעת השכלת וינה, היתה החסידות. סופרים ציניים ומרושעים כמו יוסף פרל מטרנופול (1770, תק"ל - ת"ר, 1840), או יצחק ערטור (1792, תקנ"ב - תרי"א, 1851), התאמצו בכל מאודם לשים ללעג ולקלס את החסידות, ואף פעלו לפני השלטונות להטיל על החסידים קנסות וגזרות. פרל חיבר ספר מכתבים שכביכול נכתבו במציאות בין עסקנים חסידיים שונים, המכתבים כתובים בלשון עלגים, וכלפי חוץ נראים הם כמכתבים המתארים את חיי החסידים. אבל באמת כל עצמם אינה אלא סאטירה חריפה ומרושעת המתארת את כל החסידים והאדמורי"ם כפתאים המאמינים בהזיות ואף כמושחתים ורמאים.⁶² למעשה השיטה הזו,

⁶² שלמה מיימון התרשם מאד משליטתו של המגיד ממזריטש בשמות ופרטים והתרחשויות אצל אנשים שונים שלא הכיר ולא ידע, ומן היכולת לשלב את כל זה בדרוש רעיוני, מתחילה חשב שמדובר ברוח הקודש, אך לבסוף החליט: "מעשי הנפלאות האלו, כביכול, ניתנו להתפרש בדרך טבעית מאוד, בסיוע של מכתבים ומרגלים, ומידה ידועה של ידיעת הבריות ובעזרת חכמת הפרצוף...". כרציונליסט מצוי, העדיף מיימון לחשוב שהמגיד ניהל רשת של מרגלים אשר הריצו אגרות לכל העיירות בסביבה כדי שיכתבו לו בחזרה על "דבר הנוגע אל עצמו ואל הענינים הקרובים ללבו" של כל מי שמתעתד לנסוע לחצרו (נסיעתו של מיימון ארכה 3 שבועות),

לא היתה אלא חיקוי להלך הרוח באירופה, ספרו של פרל נעשה על פי הדגם של ספר מפורסם שהופץ בימי הרפורמציה הפרוטסטנטית, בהם נזירים וכמרים כביכול מדברים בינם לבין עצמם וכך נחשפים סודותיהם (הספר: *Epistolae obscurorum viroorum*). אכן, כאשר התעוררו משכילי גליציה בני הדור השני בבוקר, הם לא חשבו אודות אור, השכלה, יופי הטבע, היסטוריה, אלא חשבו על דבר אחד: איך ניתן ללעוג ולהילחם בחסידים אשר בפולין, איזו אומללות!

אם בגרמניה התרכזו המשכילים סביב מנדלסון, בגליציה התרכזו הם סביב נחמן קרוכמל, שכונה אצלם רנ"ק. קרוכמל היה נינו של רבי נחמן מהורודנקא, ובן דוד שלישי של רבי נחמן מברסלב. הוא היה מטבעו איש חולה וחלוש, הרופאים אסרו עליו עוד בצעירותו ללמוד בבית המדרש, ולכן השתקע בספריות, והגה בספרי מנדלסון, שלמה מיימון, וחבריהם, בילדותו עוד 'זכה' לראות את דב גינצבורג מברודי, אשר האציל מהודו עליו.

קרוכמל מאד חשש והתקשה להעלות את מחשבותיו הפילוסופיות על הכתב, אבל במשך הזמן התקבצו סביבו צעירים מחפשי חדשות והאזינו לכל מוצא פיו, חכמי לבוב כבר הוציאו חרם על רנ"ק וחבורתו, מה שגרם לכך שהקבוצה שסביבו תהיה יותר יוצאת דופן ויותר לוחמנית. עקב הסערה קרוכמל פרש מבית חותנו ויצא למסחר, הוא המשיך לדבר בחכמות, אך לא הצליח לכתוב באופן ברור את משנתו. רק לאחר לחצים גדולים מצד תלמידיו, ונאום מיוחד שנשא אחד השרידים ממשכילי ברלין (מנדל לפין, ביום הולדתו השבעים, תקע"ט), התחיל לכתוב את הפילוסופיה שלו (שהושפעה מאד מן הפילוסוף הגרמני הֶגֶל), כשהוא משלב אותה בתוך מה שנראה כמו מחקר היסטורי. הוא לא הדפיס את הספר בחייו, ואחרי מותו הדפיסו צונץ, בשם 'מורה נבוכי הזמן' (קרוכמל עצמו כינה את ספרו 'שערי אמונה צרופה'). דבריו של רנ"ק עמומים ומבולבלים, ומעטים המצליחים להוציא מהם משנה סדורה, אבל לממשיכי דרכו חשוב היה להציג את הפילוסוף השקדן כ'מורה נבוכי הזמן', כינוי שמעולם לא חלם עליו.

הבלבול והעמימות הם פרי מחשבתו של רנ"ק עצמו, כפי שמתאר רי"א הלוי באחת מתוך הזדמנויות רבות:

וגם ציור קלסטרון - כדי שיוכל לזהותו בסעודה, ובמקביל הריץ אגרות לכותבי נאומים שייצרו עבורו קישורים בין הפסוקים השונים הרגילים על פיהם של אותם בני אדם, ובין המאורעות וכו'.

פרל וערטור, הבאים אחריו, לקחו את רעיון המרגלים והמכתבים, ועשו אותו יסוד ספרותי במשנתם, (גם ההיסטוריון גרץ, העתיק כמושבע ועומד את ה'הסבר' של מיימון, כאילו היה מתועד בהיסטוריה: "באמצעות שכלו החריף הצליח לשעבד את מוחות נתיניו. הוא השתמש בשיטות של אחיזת עיניים ונעזר בחבורת מרגלים שבאמצעותם ניבא את העתיד' או 'גילה את מקומם של חפצים נסתרים").

”חוקרי אשכנז לא יכלו לדעת לא את דבר אנשי כנסת הגדולה ומעשיהם, ולא להכיר את ראשית ימי התנאים ופעולתם. ולא לבד כי לא יכלו לעמוד לא על מעשיהם ולא על ענינם, כי אם שגם ערכבו שם את כל סדרי הזמנים, ויסכסכו ויחליפו שם את האנשים ואת הדורות, עד שהביאו שם חשך מצרים. והראשון אשר השתדל בכל כחו להביא שם ענן וערפל ולכסות הדברים במשאון היה החכם קראכמאל אשר היה לו זה ליסוד ספרו, ובכל פנות אשר יפנה יבנה דבריו רק על זה, ואחרי נמשכו כלל חוקרי אשכנז, ויבדלו רק בסגנון דבריהם ובאיזה פרטים, אבל בעיקר ויסוד הדברים שנו רק את דבריו, ולא זוה ידם מתוך ידו”, (דורות הראשונים, כרך א’, עמ’ 162).

גאונות, ערפול, והטלת ספק מיתממת, אלו שלשת הכלים ששמשו את משכילי גליציה, מטרתם היתה באופן רשמי חקירת דברי הימים, אך בפועל תוך כדי הצגת הדברים ו’חקירתם’, הוטלו שוב ושוב ספקות בידיעות הפשוטות שנמסרו בידי חז”ל. הוי רשע ערום המשיא עצה למכור בנכסים.

לביקורת הגליציאנית על בתי המדרש, היה מקור ‘נאמן’ בפירות של פילוסופית הגל, שהשפיע רבות על רנ”ק, כפי שמתאר לחובר: ”מלחמת הרוח הזו מצאה לה גם סעד במלחמת הרוח באירופה בשעה זו, ביחוד בזו של ההגליניים השמאליים באשכנז. שהיו קרובים גם הם ל’אשכנז הצעירה’ וחיבורים דומים שהרעישו את לב הנוצרים המאמינים, וספרים הקרובים להם ברוח בקורת עזה וחרिפה על הדת השלטת. הם שהשפיעו בודאי על תלמידי רנ”ק הצעירים, שגם הם נטו מתורת רבם לצד שמאל, במקום צרוף המסורה האמונה והעלאתן בדרך התבונה, באה המלחמה במסורה וברוח האמונה”. (ח”ב עמ’ 180).⁶³

⁶³ מרכיב עיקרי במשנתו של הגל, הוא ההתפתחות ושליביה, כך למשל הנצרות היא התפתחות יותר עליונה מהיהדות.

ההקדמה של רנ”ק לספרו קצרה מאד, בה הוא אומר כי דרך הלימוד משתנה כל דור, ולמשל מה שפירשו חכמים על מזמור מסויים שצפה דוד ברוח הקודש, משום ש’בעיני הקדמונים היה טוב להקדים מועד עניני הכתובים, בכדי להורות על עיקרי הנבואה ועל הצפיה למרחוק’, אין זה מתאים לדורינו, ”ובפרט הצעירים שקראו כבר בקצורי ימות עולם הנמצאים בידיהם לרוב... תבחל נפשם בפירושינו ובמדרשינו בו”.

במורה נבוכי הזמן שער יג’ קבע רנ”ק שכתבי הקודש נחתמו בימי החשמונאים, בניגוד להסכמת האומה שמיום שהסתלקה רוח הקודש בימי הפרסים ’לא ערב איש לנגוע בהם’.

ובשער יד’, ’מגן הוא לכל עניני האגדות והמדרשים’, וכך נראה לימוד זכות של רנ”ק: ”האגדות הכוללות אמונות טפלות לחשים זרים ומעשי שדים וסיפורים מחשיכים יפעת כל אמונה צרופה, ואגדות המלאות הבאי ודברי נבלה... יחדר עליהם הקורא והשומע... האגדות הזרות המחרידות את הלב לזרותם נמצאות בתלמוד הבבלי בלשון ארמי עמוק ובלול בפרסי... אנשים המוניים ותלמידים קטני הערך אספו בלשונם, וביניהם גם קלי הדעת ועקומי לב וחסרי טעם... והנה אלו הפחותים הכניסו בקבצים שלהם כל סיפור דובר נבלה וכל לשון הרע

גם רנ"ק לא בחל במלשינות, כדי להפיץ את האור. לדבריו: החסידים הם בעלי הזיות, אין שום דרך להתפשר איתם, ואין ברירה אלא "להינקם מהם... ולעלות עליהם בקרדומות המושל", (רנ"ק, כתבים עמ' 418-416).

ממשיך דרכו של רנ"ק היה שי"ר,⁶⁴ חתנו של רבינו בעל קצה"ח, שי"ר היה חכם תלמודי גדול, ואף נתמנה לרב אב"ד של פראג, והערותיו לספר אבני מלואים של חמיו, נדפסו בסוף הספר. אך מחקריו ההיסטוריים טומנים בחובם הרבה ספקנות וערפול, בנוגע לאמיתות ומרכזיות תוקף דברי חכמים. הוא בעצם הלך על הגבול, שהרי דוקא כאשר הוא יכול לגבות את דבריו במקורות מן הראשונים, ובראיות מן הש"ס, ועוד, בצורה זו יכל לסחוף עוד ועוד אנשים, שלא היו נוטים אחרי אדם שמדבר גבוהה וברישי גלי נגד חז"ל.

וכל גנאי". ובכן, אם זו היא הגנתו של רנ"ק, כיצד תיראה התקפתו? לגופו של ענין, רנ"ק שוב שוגה בהבלי הפילוסופים הנוצרים, שתיעבו את התלמודיים, לעומת זאת, ביאליק, בדור אחר, טרח וקיבץ את כל אגדות חכמים ל'ספר האגדה', כדי שידעו גם הנוער ה'חפשי', והוא אומר: "אך היו מלפנים בבבל גיבורי הרוח שנגן היטיבו / שידעו ניב כינור, המיתו ובכיתו, הבינו בשיר ויקשיבו / שידעו לב עמם, מה שיחו הגידו / הגיגו בגיל וברעדה – וימלטו הקולות שבקעו ממיתרי כנורו / ותהי האגדה" (ביאליק, 'אל האגדה'). מי יגלה עפר מעיניו של אותו אומלל, 'מגן עמו', ויראה כי מאגדת חכמים יונק כל יהודי את כחו וסוד חיותו, והבורות הנשברים אשר מהם כרה רנ"ק את ה'יהדות' שלו, בכדי 'להגן' עליה, כבר מזמן נעזבו, ותביט על מקומם ואינם. הוי איש חוטא ולא לו, מבזבז אוצרות שכנסו אבותיו, איזהו משכיל המאבד מה שנותנים לו. בקטנות רוחו של רנ"ק, הכיר כבר י"א השל:

"כל מקום שאתה מוצא זלזול באגדה שם אתה מוצא התרוששות דתית, וגם בחוגי המשכילים של הזמן החדש, רבו המלגלגים על דבריה. יחס זה לא בא משום שמצאו בה מליצות זרות ומאמרים שאינם מתקבלים על הדעת, אלא משום שכל עיקר העסק בבעיות החיים מתוך אספקלריה של אמונה זר היה לרוח האנשים הללו. דללו וחרבו נחלי אמונה, וכל משא ומתן בדברים שבין אדם למקום היה בעיניהם קש וגבבה. אין מראין לאדם אלא מהרהורי לבו, אחד המלומדים (יוסט, ב:ציון, כרך ב תרב עמ' 108), הציע "שלימוד האגדות היה בזוי מאד בעיניהם (של חז"ל) ולא לחכם חשבו השונה בהם, ותעבו ורחקו מהם כל אנשי שם... ושם אגדה מודה על כזבה ובידוייה", (י. א. השל, תורה משמים באספקלריה של הדורות, פתיחה, XXXI). בהמשך מביא השל את הפתרון הקל של המשכילים כי האגדה תכליתה לעורר את הנשים ועמי הארץ ומעיר עליה "שיטה זו צילתה מרובה מחמתה, אכן הרבה מאמרים שנשתמרו הם קטעים של דרשות... ברם מופרכת הנחת החוקרים שהניחו שהאגדה לא נתפתחה אלא כדי לשמש חומר בידי הדרשנים כשהיו עולים לדוכן... במקומות אין מספר אנו מוצאים שהתנאים והאמוראים היו נושאים ונותנים באגדה כשם שהיו נושאים ונותנים בהלכה", (שם XXXII).

השל גופו, תורה מצא, אגדה אכל, והלכה זרק. העדיף אספקלריה של אמונה במקום אמונה כפשוטה. אבל נושא הרפורמה אינו מענייניו כאן, שכן אנו עסוקים במאמינים בתורה משמים.

בנו של רנ"ק, אברהם קרוכמל, כבואו לטעון שאין עיקרי האמונה מוסכמים על כל חכמי ישראל, הביא לדוגמה את עיקר האמונה בתחיית המתים וכתב: "נביא נא לדוגמא העיקר שהעמיד הרמב"ם באמונת התחיה ועינינו תראנה עד מהרה כמה רבו בה הדעות השונות והנפרדות אשה מחברתה. הנה הרמב"ם יחשוב שהתחיה תהיה בנפשות, והרמב"ן שתהיה בגופות... ולפי דעת אאז"ל הכונה בה על תחית האומה", ('עברי אנכי', החלוץ, ד, תרי"ט, עמ' 2). וכך גם כותב עליו שד"ל, להלך הערה 67.

⁶⁴ רנ"ק מתאר את מדותיו של שי"ר: 'הוא האורב ושונא לכל משיג עליו, ואפי' בנחת ובלאט' (אגרות רנ"ק אגרת יח', ממוענת למהר"ן חיות). ולעיל הוא כותב עליו: 'הגם שהרבה עשיתי לפייסו, וקראתי באזניו קצת דברי אגרתו בזה, הנהו נוהם כארי אל קרבו, ובשפתים נעות, וקולו לא ישמע בצעקה נכח פני'.

העובדה שאדם כמו שי"ר, התמנה לרב קהילת פראג המעטירה, וישב על אותו כסא שישבו ענקי רוח כדוגמת בעל הלבוש, המהר"ל מפראג, רבי יהונתן אייבשיץ, והנודע ביהודה, מלמדת אותנו עד כמה מהירה היתה התופעה של שינוי לבב העם שבשדות. אותו המון עם שנשא על כפיים את הגאונים האלו, והתמוגג מחריפותם, שינה את טעמו ובחר ברוב מוחץ את שי"ר, המפלפל בהיסטוריה עם יש"ר, ריט"ל, אג"ג, ושאר ראשי תיבות משונים של משוררים נעדרי כיפה...

הגאון רבי יעקב אורינשטיין, רבה של לבוב, יצא תגר כנגד קלות דעתו של 'הרב דפראג', ובתגובה ניצל שי"ר את כחו וידיעותיו בתלמוד, וכתב קונטרס להראות כי כאילו ספרו של הרי"א 'ישועות יעקב' גנוב בתכנו הוא מכל מיני מחברים קדמונים, והמשכילים אף כתבו שיר מיוחד המתאר קרעי נייר שנתלשו מספרים, מתעופפים בחלונות לבוב, ובדרך נס ירדו כולם אל תוך חלון ביתו של הרב, והתאחדו ליריעה אחת, הלא היא 'ישועות יעקב'... גם אם נניח שההשוואות שעשה שי"ר יש בהן ממש, אין זה אומר כמובן שהישוע"י העתיק, והרבה פעמים מי שבקי בספרי קדמונים יכול למצוא מקורות לדברי האחרונים, ואין זו אלא סייעתא עבורה. הישוע"י הוא ספר מצויין ופוסק דגול, ושי"ר עשה מעשה כיעור בעלמא. מה שברור הוא שאותם פרחי משוררים שקילסו את גאונותו של שי"ר, מן הסתם לא היו מסוגלים לקרוא קטע בישועות יעקב מראשיתו לסופו. גם אם נניח שבקיאם היו בהיסטוריה או בתולדות הטבע של הספרות האירופית. עם כל תלמודיותו, הרחיק לכת שי"ר, עד כדי כך שהכחיש חלקים מנבואות ישעיהו, עד שאפילו המשכיל האיטלקי, שד"ל, התנתק ממנו ושלח לו אגרת 'גט כריתות', שממנה התפרסם הביטוי "מיטב השי"ר כזבו".

לעומת שי"ר, התלמודי, קם עתה ארי חדש בחבורה ממקום אחר לגמרי, היה זה יום טוב ליפמן צונץ (1794, תקנ"ד - תרמ"ו, 1886), שגדל במשפחה שומרת מצוות בגרמניה, אך בצעירותו הלך לגימנסיה, למד ואף לימד באוניברסיטה, ויצא משם עם תואר ד"ר למשפטים. בצעירותו עוד 'זכה' לראות בברלין את המומר היינריך היינה, שהיה ממעריציו של מנדלסון, ולקבל מעט מרוחו... מסיבות של פרנסה, הוא נדד בבוהמיה, ואף שימש כמטיף באגודה רפורמית בפראג, לא לפני שקיבל 'סמיכה' מאהרן חורין, אך את מושבו הקבוע מצא בסוף בברלין, ב'סמינר למורים' שמימן מעתה ואילך את מחקריו. עיקר השכלתו של צונץ היתה אקדמית, אך בראותו את הריקנות בברלין, שגם בה לא מצא זכר ליהדות, החליט לחקור את תולדות הספרות היהודית, כשלב מסכם לקראת סיום

תקופת היהדות המסורתית... "חובת החכמה עתה להתעורר ולדרוש דין וחשבון על כל הנעשה במקצוע הספרות הזאת, אשר כנראה בא קצה והגיעה לגמר חתימתה..."

כחוקר, היה צונץ חוקר גדול, אבל במדעי היהדות שימש כקברן, וגם מלאכה זו מילא ביעילות ובחריצות. למרות אבחנותיו המדעיות החשובות, כל דבריו משולבים אפולוגטיקה והטפה של השקפת זמנו ומקומו, השקפה של רפורמה ברלינית. ולשם כך סימן את הדמויות בהיסטוריה שהתאימו להשקפתו, כפי שמתאר רי"א הלוי:

"פלוני ירצה למצוא המקום אשר דרך שם יוכל להראות שאין להם קבלה לישראל במעשי המצוות ויסודותיהם וימצא לו את הצדוקים וישימם על הנס, ופלוני ירצה לדבר תועה על כל הנהגת חכמי התורה, ויתן את הצדוקים לדורשי טובת עמם ולאומם בכל נפשם ולבבם", (דורות הראשונים כרך ב עמ' קפ).

דבריו של צונץ עשו רושם גדול בגליציה, הן בברלין ובווינה לא נשארו עוד חובבי השכלה אשר יתענינו בקברנות לספרות מדרשית, ומאספי ההשכלה עסקו רבות בשאלות היסטוריות, בעיקר בנוגע לתקופת חז"ל והגאונים. היו מהם שתרמו תרומה ממשית למחקר, כמו שי"ר וצונץ, למרות הנזקים שחוללו. והיו מהם שהלכו בדרך ספקולטיבית שכל מטרתה היתה רק להשמיץ את חכמינו ולעפר בעפר, כדוגמת אברהם גייגר, יהושע השיל שור, שייסדו כל אחד כתב עת משלו, שרוב תכנו נכתב ע"י המייסדים. הפכו במחקר והפכו בו, אבל אחרי שעבר זמנם של הקברנים הגדולים האלו, שוב לא נותר 'בשר טרי' בגליציה. הקהילות שהתאחדו כקהילות של יראים ושלמים, או סביב חסידויות, נשארו כדמותן. ושאר ההמון, אחרי שלב ההשכלה, כבר המשיכו לשלב 'החיים הטובים', ושוב לא נדבה אותם רוחם להיות חיל החלוץ של ה'חברא קדישא' למקברי היהדות, ומני אז נעשו 'מדעי היהדות' למין נושא אקדמי מאובק שעוסקים בו רק המתמסרים לדבר.

"יוצריה של חכמת ישראל בגרמניה בקשו לברר את המיוחד שביהדות בכל תקופותיה... ב1819 יסדה קבוצה של צעירים משכילים את ה'אגודה לתרבות ולמדע של היהודים'... לאחר שנים מועטות (1824) אחדים מחברי התנצרו... האגודה הניחה את היסוד לחכמת ישראל... רק חבר אחד של האגודה, צונץ, נשאר נאמן לתעודתה... המגמתיות שלה ופזילתה לעולם החוץ לשם השגת השיוון... שהיתה מבוססת על ההנחה שהיהדות היא דת ולא אומה, ...היתה

מכוונת בחלקה לתכליות רפורמיסטיות ואפולוגטיות...", (עזריאל שוחט, אנצ"ע ערך השכלה).

הסתיימה פריחת ההשכלה בגליציה, והסתיימו נושאים, סנהדרין של צדוקים גולה לגלות חדשה.

ועתה תלמידי האהוב, לפני שנגיע לשלב האחרון של התפשטות ההשכלה, נפנה נא אל ניסיון להשכלה 'אחרת'. השכלה שאינה מקבלת את תרבות הגויים האירופאית. הפלג נא עימי לצפון איטליה, בשנת תקצ"ח.

ב18 בינואר 1838, כוסתה העיר פאדובה, שלמרגלות האלפים האיטלקיים (הדולומיטים), בשלג כבד, לקראת השקיעה, צעד שמואל דוד לוצאטו אל "חנות המשקה השחור, קאפעע", כדי להתחמם קמעא, שם, בישובו על אחד מספסלי בית הקפה, התיישב מולו צעיר יהודי, "תן לי סיבה אחת להישאר יהודי וללמוד במוסדות היהודיים, ולא להצטרף לגימנסיה", התריס מולו הצעיר. פאדובה היתה אז חלק מאוסטריה, ואוניברסיטת פאדובה נחשבה למקום לימודים מתקדם.

שד"ל ניסה להסביר לו על ערכים יהודיים, מן התורה, ומדברי חכמים. אך הלה השיב: זה לא מתאים לזמננו, הערכים שאני רואה שמנחילים כאן בגימנסיה של פאדובה הרבה יותר מתאימים לרוח הזמן. באותו רגע הבין שד"ל את הגורם הפסיכולוגי שמביא לפער: התפיסה הפרוגרסיבית, התפיסה שכל דבר מתקדם בהכרח להיות יותר טוב, ומכאן זיהוי אוטומטי בין 'מתקדם' לבין 'טוב'. ומכאן עבר שד"ל להתקפה על עצם התפיסה הזו, מדוע אתה סבור שמה ש'מתאים לרוח הזמן' הוא 'טוב'? כשבעצם אתה קובע שאתה ומי שסובב אותך הוא 'טוב', ומסביב התרבות העכשוית, המקומית, אתה תופר את הגדרות ה'טוב'. להיכן תגיע תרבות כזו?

השיחה בין השניים נמשכה שעות רבות, במהלכה הסתובבו בגן הבוטאני המפורסם של פאדובה, ובסיומה ציין שד"ל בפנקסו "זיכני ה' וקיימתי נפש אחת מישראל", למרות השעה המאוחרת, שד"ל הנרגש לא עלה על יצועו, אלא העלה על הכתב את התוכנה שלו, על כך ש"תרבות העולם בזמן הזה היא תולדה של שני יסודות שונים: אטיציזמוס

ויודאיזמוס... לא תחדל המלחמה בין היודאיזמוס ובין האטיציזמוס להיות טבעו של זה (האחרון) פרוגרסיבי וטבעו של זה אנטי פרוגרסיבי", (תיאור של האירוע נכתב ע"י שד"ל, ופורסם ב'אוצר נחמד', וינה 1863, תורגם לעברית בתוך קלאר, ילקוט שד"ל עמ' 49-50).

בניגוד גמור למשכילי ברלין, שניסו לזווג את יהדות הכלאיים שלהם עם התרבות האירופית ובפרט הגרמנית, שד"ל בנה את יהדותו על הניגוד וההבדל בין התרבויות, כדי להיות יהודי אותנטי יש להיות אנטייתזה לחכמת יוון. וכך הוא כותב: "החכמה הישראלית, שקצת מחכמי אשכנז עוסקים בה בדור הזה, אי אפשר שתתקיים, כי הם עצמם אינם עוסקים בה להיות בעיניהם דבר יקר בעצמו, כי סוף סוף געטהע ושיללר גדולים ונכבדים בעיניהם יותר מכל הנביאים והתנאים והאמוראים", (אגרות שד"ל 1376).

ובמכתבו לשטיינשניידר מד' תמוז תר"ז "המתבוללים עושים את עצמם כקופים ללמוד מן האומות" (פרקי חיים, עמ' 111). המילה לפי שד"ל היא אות להיבדל מן הגויים, אבל 'לחכמי גרמניה' אין רשות להשתמש בטעם זה, "כי למה יכרות הגרמני את ערלת בנו כדי שיהיו דומים ליהודים אשר באסיה ובאפריקה הנחשבים בעיניו כבהמות"? (מחקרי יהדות ח"ב עמ' 26, וראה עוד שד"ל באוצר נחמד ב 204 על חוצפתו של שפינוזה).⁶⁵

שד"ל תיעב רציונליזם שטחי, בשנת 1829 עמד שד"ל לשלוח מכתב למשכיל המפורסם שיי"ר, אחר הכתיבה נודע לו כי מייזס מסתכל על שיי"ר בחיוב, ומיד חזר בו מהרעיון ליצור קשר עם מי שרציונליסט שטחי תומך בו... וכך הוא כתב כעבור חמשה חדשים לשיי"ר: "ראיתי ספר קנאת האמת לאיש בן עירך, וראיתו מזכיר אותך לשבח, אז חרד לבי בקרבי, ואדאג פן גם אתה חלית כמוהו, ואז.. מה לי ולך, איש לא יראת אלהים?", החשש הוזם, כאשר שיי"ר פרסם ביקורת על מייזס ב'בכורי העתים'. (אגרות שד"ל עמ' 165).

אחרי ששיי"ר עבר את הביקורת בהצלחה, התפנה שד"ל לבדוק את פעולתו של ההיסטוריון היהודי יוסט, התוצאה הרתיחה את דמו של שד"ל⁶⁶: "החכם הכופר יאסט,

⁶⁵ למרות זאת, כותב שד"ל על יהודי פולין: "לבי אומר לי כי ראוי לי להפרד בשלום מכל אנשי פולין (זולתי מתי מספר יחידי סגולה), כי רואה אנכי שאין לי עמהם רק להג הרבה ויגיעת בשר ואבוד זמן, בלי שום תועלת לא לי ולא להם ולא לאחרים, כי אני אינני מבין אותם, והם אינם מבינים אותי; ואני מרגיש בעצמי כי לא לכך נוצרתי לבלות ימי חיי בויכוחים אשר לא לעזר ולא להועיל", (אגרות שד"ל ח"ה עמ' 579).

⁶⁶ יצחק מרדכי יוסט, פרסם מחקר בן עשרה כרכים, 'גשיכטע דער ישראליות', ובו הוא טוען שכל המסורת היהודית היא פיקציה, המשנה היא המצאה מאוחרת, כל המסורת המתוארת במסכת אבות היא פיקציה. כבר דובנוב, כתב עליו:

"יוסט כתב את דברי ימי ישראל בעולם, ובעצמו מחוסר היה חוש הביקורת. היה מתבולל מתון ומתקן מתון וכל אלה הכוונות המתונות השקיע גם בספרי ההיסטוריה שלו. יוסט דן לכף חובה את קנאי

באמת חרה אפי בו, ודמי ההולך בעורקי לאט כמי השילוח ירתח בקרבי כדוד נפוח מדי דברי באיש אשר כזה. הזה האיש הדורש טוב לעמו? איש הכותב בלשון ההמון באזני כל העם מאיש ועד אשה ומדבר סרה על נביאי ה' ועל קדושו, ואחזו בעמודי התווך אשר בית ה' נכון עליהם, להפילם ארצה לעין השמש", (אגרות שד"ל עמ' 7-176).⁶⁷

שד"ל גינה את היהודים החופשיים 'מפני שאין בהם רוח החקירה החופשית כלל ואינם אלא עיורים הנשענים על עיורים', הוא לא חיבב כלל את ביקורת המקרא, ואת הרוח האירופית, אבל לא היה נאמן לפרטי ודקדוקי המסורת, הגיה הגהות במקרא, סבר שקוהלת חיבור מאוחר (מחקרי יהדות לשד"ל, ורשא תרע"ג, ח"ב עמ' 7, הוא גם מעביר ביקורת על תפיסת העולם של קוהלת. ייתכן שזה בהתאם לדעה שרווחה אז שקהלת נכתב

יהודה שנלחמו ברומי, ומוכיח שרוב בני האומה לא עמדו על צד "המורדים" הללו. כמו כן מוצא הוא דופי ב"התבדלות" היהודית התלמודית, ואינו מרגיש בדבר, שהתבדלות זו מקורה במלחמת הקיום של האומה. באגדה ובמדרש, אלה בתי הגנוזים של השקפות העם, אין הוא רואה אלא דברי הבאי. את רדיפות היהודים ופורענותיהם משתדל הוא להמתיק, ובשביל הנחה כל שהיא לנרדפים הוא מחזיק טובה למלכי חסד הנאורים".

"יוסט השליך את איבתו ליהדות הרבנית ההלכתית על העבר ההיסטורי של היהודים, דבר שהוביל אותו למתוח ביקורת על נושאים שהמסורת קידשה אותם ולזלזל ולזלזל מוחלט בספרות הרבנית. התיאור שתיאר את ימי בית שני שופע גינויים למנהיגים הדתיים ולדרך ההלכתית שהולכו בה את ההיסטוריה היהודית... ההתקפה הזאת של יוסט (-על הפרושים)... הושפעה מיחסו השלילי אל עולמה של האליטה הרבנית בזמנו ומאמונתו שהיהדות ה'צרופה' צריכה להיראות אחרת מזו שמייצגים הרבנים. יוסט תלה תקוות רבות בתיקונים בדת למען קידום האמנציפציה, והפנים את טענת שוללי האמנציפציה, שליהודים יש ימי שבתון רבים מדי, ושאף להוכיח מתוך ההיסטוריה שחגי ישראל בצורת הנוכחית הם מעשי ידי הרבנים, לכן לא חל עליהם תוקף של קדושה וממילא ניתן לעדכנם על פי הנסיבות", (ביקורת מבוקרת, אסף ידידיה, 2013).

יוסט נחשב לאחד ההיסטוריונים החשובים והמרכזיים בכל הספרות ההיסטורית של המשכילים בהמשך (גם מחקריהם לא היו אלא דרשנות מוסווה כפי שנרחיב להלן). וכמוכן גם בעיני החוקרים הגרמנים. למעשה תורתו זו היא הבסיס לתורת ולהויזן, (ראה למשל [באן](#)).

לגבי 'מחקרו' על החגים, יש בנותן טעם לסמוך לו את פעלו של שלמה ריינך, מראשי יק"א (1858-1932), שקיבל את דעתו של הפולמוסן האנטישמי דליטש שמקור השבת היהודית הוא ב'אום נח לב' הבבלי, ומכך הסיק שאין חובה לשמור את השבת, כי זו סתם המצאה שהועתקה מן הבבלים. וליהודי רוסיה שבקשו את התמיכה הכלכלית של יק"א כתב כי הפתרון הנכון לדעתו הוא שיעבדו גם ביום השבת, שהרי כבר הוכח שהיא המצאה בבליית ולא יהודית... (קוהלר, הועידה המרכזית, עמ' 111).

ליוסט היה גם הסבר למכת בכורות: משה וחייליו עברו מבית לבית ושחטו את הבכורות...

⁶⁷ למרות זאת, בהמשך, לפי העיקרון המוזכר להלן הערה 70, שינה שד"ל את טעמו, וכתב ליוסט: "ועתה ידידי החכם היקר אברך את ה' שלא עשני מחזיק בדרכי הרמב"ם אשר הורנו כי כשנתקלקל לאדם יסוד מהי"ג יסודות (אשר בדה מלבו) הרי יצא מן הכלל ומצוה לשנאו ולאבדו. והנה אתה בספריך הראית עצמך ראציאנאליסט, ובלתי מאמין בנבואה מן השמים, ואני אם ח"ו הייתי פילוסוף כהרמב"ם, הייתי מחויב לשנאו אותך, ולהשתדל לאבד אותך, חלילה! אבל אני אינני פילוסוף כהרמב"ם, אבל אני יהודי כר' מאיר שהיה אוהב את אלישע, וק"ו בן בנו של ק"ו אתה החכם היקר, הדורש טוב לעמך ומרים קרן ישראל בין העמים, הלא אני וכל ישראל חייבים בכבודך ובאהבתך אחינו אתה, אחינו אתה", (אגרות שד"ל ח"ד עמ' 599). ושוב מתהפך כחומר חותם ופעמים מתחסד, שם עמ' 675, נגד רנ"ק 'המכחיש בזדון את המפורסמות בענין תחיית המתים'. כנראה הרגיש שדבריהם אינם כנים, אלא דרשנות לרוח הזמן, כפי שכתב ב'גט כריתות' לשי"ר ורנ"ק: "ולא אדבר על תשובותיך ותפישותיך עלי בדברי תהו, כאחיק הכהן האחר, אשר לבי ולבכם יודעים שהם דברים בטלים, לא נאמרו אלא לצורך השעה והמקום" (אחת הסיבות לגט הכריתות, היתה ששי"ר ייחס את ישעיהו חלק שני לנביא מאוחר כדעת מבקרי המקרא, גם רנ"ק איחר את ישעיהו ח"ב ואת קהלת, וכותב שאף שזה סותר להמפורסם באומה מזמנים קדומים מאד, יש בזה... משום עת לעשות לה", כרם חמד פראג תר"א, עמ' 52, 91).

בהשפעה אירופית, שד"ל חזר בו מן הביקורת הזו, לפי הינמץ עמ' 257). הדרשנים, לפי שד"ל הם: "אוילים העומדים על הבמה מדי שבת בשבתו לדבר אל העם דברי שקר אין בם מועיל" ('ספר תורה נדרשת', מחקרי היהדות א עמ' 81). "האמונה בלא חקירה תשפיל מעלת האנוש ותעשה אדם כבהמת הארץ ופחות ממנה" (שם 51). בנאומו לפני התלמידים בפאדובה, אמר כי מטרתם הם להיות "בנים מועילים ונאמנים של עם ישראל, נתינים מועילים ונאמנים של הקיסר מלא הרחמים וחברים מועילים ונאמנים של החברה האנושית", (בארון, שד"ל והמהפכה, עמ' 44-45). כן הוא אומר: "אני ראיתי את ייעודי בחקר כתבי הקודש ולא בהתעסקות בספרות הרבנית" (שד"ל, פרקי חיים, מ. שולואס נ"י תשי"א), וכפי ביטוי המפורסם של ויזל באגרתו: "לא נוצרנו כולנו להיות בעלי תלמוד". (הוא גם היה 'מתנגד' מהודר: "דע ידידי כי אין הדבר כן בארצנו, כת החסידים השוטים אשר בארצך אין ממנה לא אבק ולא ריח בארץ איטליה", אגרות שד"ל עמ' 323). שד"ל ראה ברציונליזם סטיה מרוח היהדות, והתקיף גם את הרמב"ם על נטייתו לרציונליות, לישע הרמב"ם יצא מהר"ץ חיות בקונטרס מיוחד שהוקדש לתורת 'המשתד"ל'.⁶⁸

משבר האמון של שד"ל בהשכלה, התחיל בעקבות משבר אישי שלו, אשתו היתה בדיכאון כבד, לאחר 'לידה שקטה': "אב אני לארבעה ילדים, ואשתי זה חמש שנים אחרי מות לנו ילד קטן, חולה במרה שחורה, לא עושה ולא מדברת, וצריך להאכילה ולהשקותה כמעט כתינוק בן שנתו, וזה גורם לי איבוד ממוץ ואיבוד זמן ופיזור הנפש לאין תכלית המקום ירחם עלי", (אגרות שד"ל עמ' 722), היעדר הרציונליות שבמחלת הנפש, הביאה אותו לתהות על חוזקה ומשמעותה של הרציונליות ושל הרציונליזציה, וכך הוא בין כי האמונה ברציונליות, היא תחת "האמונה בכח העליון אשר כל כחותינו בידו כחומר ביד היוצר, ומי יודע אם גם אני לא הייתי נפתה אחריה, לולא הפגעים אשר עברו על ראשי, המה הראוני באצבע כי שוא חכמת אדם, ובטחוננו בשכלנו להצליח את דרכינו משענת קנה רצוץ הוא", (מחקרי יהדות עמ' V). שד"ל איבד את האמונה בציביליזציה שהיא 'האלילה הגדולה של דורינו, שאין לו אלהים אחרים אלא תועלת עצמו', ולא האמין שמלחמת תרבות תביא את האדם להיות טוב, "לדעתי האדם אינו מוכשר להשתלם אלא להישחת" (אגרות שד"ל מתורגמות מהאגרון האיטלקי, כהנא אברהם, פרדס ג' תרנ"ז עמ' 103-104).

⁶⁸ הקונטרס 'תפארת למושה', בתוך כל כתבי מהר"ץ חיות, מעניין שמהרצ"ח מראה שם גם כי שד"ל העתיק את טענותיו נגד הרמב"ם, לפעמים מילה במילה, מכתבי רש"ט בן שם טוב.

שד"ל גם איבד את עיקר האמונה של ההשכלה, בקידמת מלכי הגויים, וברצונם הכנה לתקן את העולם: "גם אני הייתי כל ימי אוהב נאמן למלכי עסטעררייך, אבל כשראיתי איטליה כולה.. בלב אחד לפרוק עול או למות, אמרתי אין זו מרידה, אבל אצבע אלהים היא... מתי נראו בעולם מציאות גדולות כאשר בדור הזה? האם אחרי כל אלה נתמעטו המלחמות, הרציחות, הגנבות, העניות והדלות והתחלואים, והקנאה והשנאה, והנאנחים והנאנקים, והמתים בלא עתם?" (בארון שד"ל והמהפכה עמ' 57, כהנא אגרות שד"ל עמ' 117).

לילנבלום, שיצא חוצץ נגד הרפיסות העצמית של כל המשכילים, הרכין ראש בפניו: "שד"ל - הלאומי הראשון בזמן אחרון, אשר ידע להבדיל בין קדושת רוח ישראל ובין גלולי הציויליזציה האירופית" (כתבי לילנבלום, 'הלאומיים הראשונים במאה האחרונה' תרנ"ד, עמ' 93 ואילך).

כמו שאמרנו לעיל, את האידיאולוגיה של ההשכלה נטש שד"ל, אך את הפרקטיקה שלה לא נטש לחלוטין. בהקדמה לפירוש התורה קבע שד"ל, שהבסיס לפרשנות "הוא אותו היסוד של כל מעשי אנוש, השכל הישר", מינה את עצמו לבורר בין פירושים נכונים לבלתי נכונים, מתוך הערכה לחז"ל הוא מבאר דבריהם לפעמים, לעתים טוען שמה שהציגו כפירוש אינו אלא תקנת חכמים, כפי שהוא כותב בהרבה מקומות, בין השאר בהקדמתו לתורה, דין "מעשר עני" למשל, לדעתו אינו אלא תקנת חכמים,⁶⁹ ולפעמים נוטה מדבריהם גם להלכה, מכיון שהוא רואה את השכל הישר שלו כבורר מכריע. כך במכתבו לשי"ר מ-1833 כותב הוא: "כבר קיבלתי פירושו (נגד ההלכה) בפסוק: לא תקיפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנך, שאינו אלא על מת. וקבלתיו לעצמי למעשה, אע"פ שאין אני מורה כן לאחרים, כי אין לי עסק בהוראה". ובכך, למזלינו שד"ל לא פתח עסק של הוראה...

במקום אחר (אגרות שד"ל תרמ"ב עמ' 246), מבטל הוא במפורש את קבלת האומה שאין לחלוק להלכה על הסכמת חז"ל, ואומר: "וסוף סוף מי לא ידע, כי התנאים והאמוראים חולקים תמיד זה על זה? ולו היינו בימים ההם, לא היו גוערים בנו אם נחלוק עליהם, ומפני שאני אחרון – הפסדתי? אתמהא".

⁶⁹ ועל פירוש חז"ל למקרא של פיגול, כותב הוא שאין זה הפירוש האותנטי, וחז"ל "מי כמוהם רפורמטור".

כך שלמעשה, שים נא לבך תלמידי האהוב, למרות כל הכוחות שאצר שד"ל להתנגד לסופת ההשכלה,⁷⁰ בסופו של דבר נפל גם הוא אל מחוץ לגדרות המסורת, ובצד שכו שיחה נאה שיש לו, אין הוא יכול לבא לקהל שלומי אמוני ישראל הנאמנים לקבלת האומה. עוד אחד מן הקרבנות שהקריב עמנו, כתוצאה מביטול העיקרים המקובלים בחברה היהודית בכלל. באין חזון יפרע עם. לו היו עיקרי הדת ברורים באין נוטה מהם ימין ושמאל, היה שד"ל הולך בנתיבותם ולאחד מחכמי האומה ייחשב, אך מכיון שהגדרות היו מעורערים, וגם כך כביכול נחשב לשמרן, לא הרגיש עצמו פורש מן הציבור בבחרו לו דרך לעצמו.⁷¹

⁷⁰ והיתה לו השפעה גדולה וחשובה, כנגד סחף התרבות האירופית, סמולנסקין גם הושפע ממנו מאד, ונעזר בתורתו כדי לגבש את ההתקפה נגד תנועת ההשכלה.

החלק המשעשע היה התקפות המשכילים עליו איך הוא מעיז להעביר ביקורת על הרמב"ם וכו', כאשר אין הטעם פגיעה בכבודו של גדול בישראל וכו', אם היה מבקר את הרמב"ם על דברי הקבלה שבו, לא היו רואים בזה פגם... הרמב"ם הוא העמוד הרציונלי שעליו נשענו המשכילים הראשונים, שדגלו בממשה עד משה וכו', בערכי יהדות גרמניות מסורת ונאורות וכו'. (כפי שמתאר למשל ארטור את דרכו של נער מרקע חסידי אל ההשכלה: "אז ראיתי את ספרי שני משה, אשר קמו לנס בנו אחר משה נביאנו", כרם חמד ח"ב וילנא 1836). ישראל בודק ממשכילי ברודי, ומחותנו של ש"ר, כותב על שד"ל: "הדיוט אחד... איש משתגע מתחסד ומתפקד כפי אשר תבוא עליו הרוח... עבר רוח רעה על האנשים האלה לדבר תועה בעבדי ה'" (שומר ציון הנאמן, אלטונא תר"ז). מתחסד = מתאים עצמו לערכי השכלה, מתפקד = מביע ביקורת על הרציונליזם שנובע משיטת הרמב"ם. איכשהו מצליח בודק לקשר את מגמתו של שד"ל, להתנגדות לחכמה: "מטרת חפצם להסיר מישראל ומיהודה משען ומשענה, גבור ואיש מלחמה, זקן ונשוא ממשלת החכמות והידיעות והיכליה אשר היו סגורים לפנינו נפתחו לנו פנים, ולתת נערים שריהם ותעלולים ימשלו בס. וכאשר ידעו כי מעת גברה ומושלי הארץ נותנים פקודתם לחנך גם נערי בני ישראל בחכמת עם ועם בכתר החכמה (דאקטאר) בלשונם, ושלא להושיב על כסאות הוראה בישראל רק אנשים המוכתרים בכתר החכמה".

⁷¹ למעשה שד"ל נכנס גם לדינמיקה המשכילית בעצמה, למרות כל רצונו לשמור מרחק ולהגיע לאותנטיות, לכן במסגרת הביקורת שלו על הרמב"ם שהכניס את הרציונליות כאבן בוחן ליהדות (כרם חמד, מחברת שלישיית, פראג תקצ"ח, עמ' 76-61), הוא מבקר גם את קביעתו של הרמב"ם על עיקרי אמונה ברורים, שהסוטה מהם הוא אפיקורוס ומורדין ולא מעלין: "והנה הרמב"ם, עם כל התפלספותו היה בעוכרנו...". ואחרי הדיון על הרציונליזם, ועל ההשפעה מאריסטו, הוא טוען כי שיטת הרמב"ם שהחכמה והשכל הן תכלית לעצמן, הביאתו לקבוע את דין האפיקורוס לבעל דעה שלילית, ומוסיף:

"שתים רעות אשר הביאה עלינו אמונת הרמב"ם במהות הנפש, היא הנחילה בעם שנאת זרים ורדיפת כופרים, תכונות אשר לא ירשנו כלל מאבותינו, ואף הביאה עלינו את שנאת אומות העולם, שתפיסה זו הבאישה נוסף על כך את ריחינו בעיניהם".

וכותב על כך יצחק ברוך רוזנבלום:

"לא מצאתי חבר לשד"ל בטענה כמרהיסטורית זו, על הקשר שבין דעת הרמב"ם על הכופרים לבין שנאת ישראל. פ' לחובר כבר עמד על כך שחרף הזיקה העמוקה בין ראשוני המשכילים לדמותו של הרמב"ם, הרי שבשאלת מעמדם של הכופרים ובשאלת חופש הדעות בכלל, נבדלה דרכם של מנדלסון ווייזל מדרכו של הרמב"ם... היסוד הסובלני בדברי שד"ל נטוע אפוא ב'מסורת' משכילית, אך אריגתו במסכת ביקורת על הרמב"ם היא חידושו של שד"ל", (מורה נבוכים בין משכילי ולמדני גליציה, דעת 85, 2018, הערה 23).

ובכן, שד"ל מאמץ כאן מן ה'מסורת המשכילית' אנכרוניזם כפול, ברור ששנאת אומות העולם לישראל, לא הגיעה מעיקרי האמונה של הרמב"ם, אין זה אלא חלק מהנסיונות הנאיביים של המשכילים לפתור את בעיית השנאה (רוזנבלום שם מציין, שש"ר טוען להיפך, שהשנאה יסודה בכך שלא מספיק אימצנו את החשיבה האריסטוטלית. כך או כך ברור שאנחנו האשמים...). וכן ברור שההקפדה על דעות נכונות היא משל חז"ל ולא בהשפעה אריסטוטלית, האריסטוטליות שימשה אבן בוחן לבדיקת המציאות, להגדרות, וכדו', אבל לא על עצם הרעיון שהתורה כוללת גם דעות, ושהכופר בהן אפיקורוס וכו'. מורדין ולא מעלין היא הלכה משל חכמים כנודע (שד"ל שם כותב במפגיע להיפך: "הנביאים והתנאים והאמוראים והגאונים מעולם לא הגבילו עניני האמונה, ולא אמרו שמי שמאמין כך וכך או שאינו מאמין כך וכך הוא יוצא מכלל ישראל ולא אסרו בזקים דעות החכמים לבלתי יאמין איש ואיש לפי מה שעיניו רואות").

מלבד שד"ל, איבדנו עוד רבים מטובי בנינו, אנשים עצמאיים וביקורתיים, שיכלו לצאת גדולים בתורה משלומי אמוני ישראל, אך לא עמדו בפיתוי, והתחברו אל המשכילים. ברגע שהם תפסו צד, והזדהו עם מגמת ההשכלה הגויית, שוב הפרישו את עצמם מן הציבור, הציבור לא התייחס אליהם כחלק ממנו, וממילא גם הם עצמם לא הרגישו מחוייבים לשורת ההלכה, לדרכי הלימוד והפסיקה, ולהסכמות האומה. חבל על דאבדין ולא משתכחין. יחיאל דינור ישב במחנה אושוין ושאל את עצמו, כמה אינשטיינים יהודים נמצאים כאן ועובדים בפרך עד מוות? כמה פרוידים יהודים נספו באושוין? ואנחנו שואלים, כמה חזו"א הפסדנו עם ההשכלה? כמה יד יהודה ומנחת חינוך בפוטנציאל שלא זכינו לאורם? הבשד"ל ורנ"ק נתנחם?

מחייכים מול השקיעה

ועתה, שים נא לבך, 'ועוד בה שלישיה'. כמו בסיפורי אימה, התסריט המפחיד, שחזר פעמיים במדוייק, מסתער בפעם השלישית, והפעם על הניצולים האחרונים.

ההשכלה שהכניסה את יהדות גרמניה לאמוק של בילדונג עד כדי איבוד הזהות, והפכה את יהודי גליציה המפולפלים למטהרי שרץ בקנ' טעמים, ממשיכה לחפש בשר תותחים טרי במזרח אירופה, רוסיה ופולין.

המודל הכל כך מדוקדק של ההתרחשויות החוזרות על עצמן, מוכיח שוב שרק כך זה יכול לקרות, אווירת המהפכה והניתוק מבית המדרש כעגלה המלאה, יוצרות את אותה פעולת השרשרת. אותו המצב בו מדברים הרבה ועושים מעט, בו יוצרים מצג שוא של תיקון שמאחוריו רק החרבה. סחף שלוקח עמו את דלת העם, החלשים באמונתם, וגם יחידים מוכשרים ועצמאיים, השוגים בדמיונות החכמה הפותרת כל.

בעוד היהודים בגרמניה, בוינה, ובשאר הנסיכויות והארצות הנספחות לקיסרות נהנו כבר כמה דורות מזכויות הקרובות לזכויות אדם, ברוסיה, ליטא, וולין, ושאר הפלכים הקרובים שישבו בהם יהודים אז, עדיין נלחצו אבותינו המסכנים בליטא וברוסיה תחת ידי שליטים אכזרים ופרימיטיביים. אבל למרות כל הלחצים והגזרות, היהודים רבו כמו רבו, ומילאו את הארצות האלו, בהם היו פעם מיעוט כמעט בלתי נראה.

ב1802 עלה אלכסנדר הראשון למלוכה ברוסיה, ומינה וועדה מיוחדת 'לביורר מעמדם של היהודים', מסקנת הוועדה, במטרה 'להגן כביכול על התושבים מפני פעילותם המזיקת של היהודים', לאסור על היהודים לגור בכפרים, יצאה פקודה האוסרת על היהודים את עסקי החכירה והמזיגה, הפקודה קבעה ליהודים תחום מצומצם בו מותר להם לשבת, כמה משטחי אוקראינה, איזורים לחוף הים השחור שהיו דלי אוכלוסין והיה צורך ליישבם, כך גורשו היהודים ונחסמו ממרכז רוסיה, העברייני היה מגורש לסיביר. גזרת תחום המושב התקיימה עד 1917.⁷²

⁷² האמנציפציה ושוויון הזכויות, לא התקיימו בפועל באמת במאה היח' וברוב המאה היט', בצרפת התפוגגו ההכרזות של המהפכנים, משום שהאנטישמיות של אלזס לא הסכימו ליישמן. נפולין כינס ב1807 את סנהדרין הבובות שלו, והחלטה שלהן היתה שורה של הגבלות על היהודים (כונתה בספרות 'הפקודה המחפירה'). פיקוח על הלוואות של יהודים, הוצאת רישיון מיוחד כדי לעסוק במסחר, איסור להתיישב בצפון מזרח צרפת, איסור להעמיד ממלאי מקום לצבא (לצרפתים התאפשר הדבר). הרבנים נצטוו לפעול שהיהודים יראו את

במקביל לכל המהפכות האמיתיות שהתרחשו במערב אירופה שוב ושוב, ברוסיה וגלילותיה עסקו בעיקר בדיונים סוציאליים, אחד הנושאים המרכזיים היה 'השאלה היהודית', שם, באותה מדינה אכזרית ושכחת מוסר, היו היהודים לא בני אדם, כי אם 'בעיה', מעצם מהותם, ודיוני הנאורים היה כיצד לנהוג בבעיה זו.

אותם שוליים שהיו תמיד בישראל, שלא הסכימו להיות חלק מהקהילה באופן מלא, קלטו את ה'שאלה', וכך נכנס השיח הזה לחוגי היהודים עצמם, הם ראו את עצמם כבעיה מהלכת, וכשאלה. ובעיונינו במאספים השונים שיצאו בהמשך ע"י משכילי רוסיה, יסמרו שערותינו לראות אותם עוסקים בכבוד ראש בשאלה הקשה של מציאות היהודים, מפני מה תכונותיהם כאלו רעות, מדוע לא יצלחו לשום מלאכה, מדוע כה בטלנים אנחנו, ועוד ועוד.

לחובר כותב בקיצור: "ספרות ההשכלה העברית שנולדה בשנות השמונים למאה שעברה למספרינו... נולדה אפוא במזל זה של השכלה לשם פתרון שאלת היהודים בממלכה. היא נטתה מלכתחלה להיות מעשית" (כרך ב' עמ' 76). משכילי רוסיה עשו קיצור דרך משמעותי, דילגו על השלב של בקשת יופי הטבע ואהבת החכמה, וחתרו ישירות לשינוי ותיקון היהודים כדי להסיר מהם את ה'שאלה'.

ספרי הקברנות של רנ"ק שי"ר וצונץ, לא שמשו מעתה ואילך כבסיס להמשך המחקר. המחברים הגדולים מעתה ואילך, אחרי ההתעוררות במזרח, יצרו תקצירים של הספרים האלו, שמטרתם להדגיש ולהבהיר את השאלה היהודית הגדולה, ועד כמה נחוץ השינוי. גרץ, וייס, דובנוב, וחבריהם מסכמי תולדות ישראל, רתמו את מקצוע ההיסטוריה, לפתרון ה'שאלה'. שזרו את ה'שאלה' כבר מהיות אבותינו לגוי, תלו את האשם בכל חכם שעמד לישראל באשר הוא, ואת הפתרון הציבו לפתחו של הצאר הנאור, שחוקיו ישליטו סדר בחינוך היהודי ויעלו אותו סוף סוף על מסלול ה'תשובה'.

הדמות הראשונה למשכילי רוסיה, 'מנדלסון הרוסי', היה יצחק בר לוינסון, המכונה ריב"ל (תקמ"ח, 1788 – תר"ך, 1860). למרות היותו שלישי בשושלת הפילוסופים המייסדים את ההשכלה בארצם, אחרי 'רמבמ"ן' ו'רנ"ק', לא בזבז ריב"ל זמן על מחקרים. הוא נולד בקרמניץ שבוולין, אך מכיון שנשא אשה מהעיירה רדזוילוב שעל גבול אוסטריה וגליציה,

---

השירות הצבאי כדבר קדוש, ולהודיע להם כי בזמן השירות בצבא הם פטורים ממצוות התורה. עם מפתו של נפוליון שוב נוצרה ריאקציה והוחזרו הגבלות יותר חמורות, בפרנקפורט ועוד ערים, הוחזרו היהודים לגטו, מליבק גורשו היהודים (אטינגר עמ' 50).

וגלה למקום אשתו, מצא את שאהבה נפשו בהשכלה הגליציאנית. ריב"ל עבד כמה שנים כפנקסן אצל אחד המשכילים, ובשעות הפנאי שימש את הליצנים הגדולים את ערטור בברודי, ואת פרל בטרנופול, ועם כל המטען הרוחני הכביר שינק, חזר לעיירתו קרמניץ.

לראשונה פרסם שם סאטירה נגד חסידים, בשם 'דברי צדיקים', כנראה הבין שבלי מהלך כזה לא יוכל להיחשב למשכיל אמיתי, ולאחר מכן נחלץ לחיבורו המפורסם 'תעודה בישראל', בו הוא מראה את חשיבות המלאכה וידיעת הלשונות בעיני רבותינו. מכיון שגם הספר הזה נתפס בעיני ה'מתנגדים' כמנוגד לחסידים, הם תמכו מתחילה בספר, שכאמור, אין בו איזה מחקר פורץ דרך, אלא רק ריבוי דברים על שבח דרך ארץ. ואף הצאר ניקולי הראשון נתן אלף רובל לאות הערכה על הספר.

"ריב"ל הפיץ שמועות על החסידים כסוטים מיניים, כהומוסקסואליים, וכעשויים גם לרצוח. יוסף פרל דרש מרשויות המדינה לעצור את פעילות מנהיגיהם, ולסגור את בתי המדרש שלהם" (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 37).

בשלב השני, החליט ריב"ל, שאין די בספרו, אלא יש להירתם להשליט את משנתו על ה'חדרים'. והוא פנה אל הנסיך ליון, שר ההשכלה של רוסיה, כדי שיסייע בידו לכפות את משנתו על ילדי ישראל בכח הממשלה. וכך נעשה לאב טיפוס של המשכיל הרוסי, שימוש שטחי בידע היסטורי, קישור מלאכותי בין ההיסטוריה לבין 'הצעות תיקון' כל שהן, שיפתרו את הבעיה היהודית, ופניה אל הממשלה לכפות את המהפכה.

את הטבע היסודי של היהודים, אותו יראו מן הסתם אחרי ביצוע ה'תיקונים', מתאר ריב"ל בין השאר כך: "מהמעלות הסגוליות והנכבדות ומהשלמות הטבעיים והנקנים, אשר תחשבנה לשלמות אומה... בהיות אנשיה רובם יפי תאר ויפי מראה וממזג בלתי גס ומגושם, ומהם רעים וענוגים כאחד מבני חופש". ומעלה נוספת של האומה הקונה שלמות טבעית וסגולית: "כל הימים אשר תשב בגלותה בצל מלכים אחרים נושאת בלי תלונה עול המדינה לכל דבר כאזרחי הארץ, עם שאין לה לפעמים כל זכות של האזרחיים". גם זה נחשב כחלק מהבעיה היהודית, שהיהודים מתלוננים על כך שאין להם זכויות.

כפי שראינו לגבי בית המדרש לרבנים הגרמני, שרוב בוגריו התנצרו, והיחידי שנשאר יהודי ראה עצמו כקברן האחרון, שתפקידו להשוות יפה את רגבי העפר על קבר

האחים הגדול, וללטש את המצבה שתהיה עם הומור יהודי. כך התרחש, בצירוף מקרים מופלא, או סתם מזל ביש, גם בבתי המדרש במזרח:

ביהמ"ד לרבנים בפולניה... נתרכזה ההנהלה בפועל בידי אייזנבאום המתבולל... המורים למקרא, עברית, ומתמטיקה, היו מפורסמים לגנאי ביחסם החפשי הקיצוני לדת ישראל מינויים של אלו נתפרש ע"י הצבור החרדי כהתעללות מכוונת ברגשותיו... המוסד נתרוקן כליל מתכנו כמרכז של הכשרה למנהיגים בישראל והפך לבית ספר תיכון רגיל שמכין את חניכיו לכל מקצוע שהוא פרט לרבנות, תופעה מאלפת היא שבמשך קרוב ל-40 שנות קיומו של המוסד, ולמדו בו כ-1200 איש, לא זכה אף אחד מגומריו להיבחר כרב... לא פחות מ-31 מחניכי ביהמ"ד קבלו את הנצרות... בית המדרש לרבנים ברוסיה: ...מזדקר לעין המספר הזעום של בוגרי המגמה הרבנית... רק מועטים מאד מאלה זכו לכתר של רבנות וגם זו היתה מטעם הממשלה, להבדיל מן הרבנים ה"אמיתיים" מורי ההורה בישראל שקבלו את הגושפנקה של עדתם מתוך בחירה פנימית חפשית.. שוחרי ההשכלה בישראל, העריכו מוסדות אלו כדבר שבקדושה, הללו היו סמוכים ובטוחים שמתוך בהמ"ד לרבנים יקום מנדלסון רוסי, שיחולל מהפכה תרבותית כבירה... כל השאיפות והציפיות הללו שתלו הגורמים המעוניינים בבהמ"ד לא נתקיימו, סוף סוף הוכרחו גם המשכילים להודות שבהמ"ד בצורתם הקיימת... אינם ראויים כלל וכלל לשמש בית יוצר להנהגה נאורה ומתקדמת של האומה, ובודאי שאין בכח חניכיהם לחדש את פניה של חכמת ישראל, או אף לתרום תרומה חשובה להתפתחותה", (אנצ"ע ערך בית המדרש לרבנים).

מאי משמע 'הוכרחו גם המשכילים להודות', וכי הודו בכך?

התשובה המפתיעה היא כן, הם הודו, אבל לא 'מודה ועוזב', אלא מודה ומתרץ תירוצים, וממשיך הלאה... מביט בשקיעת שמש עמו, ומחייך... ודין הוא שיזכו בפרס ע"ש נירון קיסר, שהצית את רומא וניגן בנבל...

למרות שההתלהבות מפקודות סובלנות אוסטריות, הפכה כבר לבדיחה, נאורים אינם מסתכלים לאחור, כעת באה ה'עת החדשה', מין אוריה הקיימת בעולם, שמשכילי רוסיה ופולין 'ראו' אותה בעיני הדמיון גם בארצותיהם. בעוד בפועל אכן במערב אירופה היתה באופן יחסית רוח יותר סובלנית, הרי במזרח לא היה שמץ לשום 'עת חדשה', והצארים הרוסיים נהגו ביהודי רוסיה כמו בזמנים החשוכים של ימי הביניים. זה לא מנע

מהמשכילים לקרוא שוב ושוב לאחיהם להתמסר לקיסר יר"ה ולאשתו נו"ב וכו', תוך שהם רואים בכל היריקות שלו גשמי ברכה...

"במזרח אירופה... היו ההכרזות על 'שחר החכמה' שהפציע ועל 'ימות החושך' אשר חלפו לבלי שוב' במידה רבה בבחינת משאלת לב. אך בחוגי משכילי גליציה ורוסיה לאורך כל המאה ה-19 היתה תודעת ה'עת החדשה' מועצמת ביותר ולא נעלמה גם בשעה שמדיניות השלטון, ובמיוחד ברוסיה בימי הצר ניקולאי הראשון, נראתה כסותרת תודעה אופטימית זו מכול וכול.⁷³ תהילה לאל, נאמר בחוגי המשכילים בהתלהבות גלויה, 'המשנה את העתים והגולל חושך מפני אור'", (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 80). "ברוסיה של הצאר אלכסנדר השני חזו ראשוני הסוציאליסטים היהודים את 'התאחדות ישראל עם יתר העמים' כפועל יוצא הכרחי של עידן המדע האוניברסלי וכחו המאחד והמבולל", (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 88).

איך הגיעו 'לקוחות' לתלמודי התורה המשכיליים, מתאר זלקין (אל היכל ההשכלה עמ' 61): "רק לעתים נדירות היה למהלך כזה סיכוי להצליח, דוגמה לכך היא התפתחות מערכת החינוך המשכילית בעיר מינסק שברוסיה הלבנה. בראשית שנות הארבעים נעשה ע"י המושל הכללי המקומי, סמיונוב, ניסיון ראשון לרפורמה בחינוך היהודי באמצעות פתיחת מוסד חינוכי מודרני לילדים יתומים... יזם המשכיל המקומי דוד לוריא רפורמה... השתמש במוסד זה כמנוף לפיתוחה של מערכת חינוך משכילית... שינוי דומה הנהיג המשכיל יחזקאל רוטשטיין בעיירה ראסיין שבמרכז ליטא... בפועל אימץ לוריא שיטה בה השתמשו יזמים ומתקנים חינוכיים רבים בעת החדשה, ושהתבססה על ההנחה שמוסדות חינוך המיועדים לילדים עניים, וכן בתי יתומים, הינם שדה פעולה נוח לניסויים חינוכיים", (כזכור, גם בברלין, בית הספר המשכילי הראשון היה לילדים יתומים).

פליטים מהדור השני לחבורת ברלין, וממשתתפי המאסף, היו מראשוני משכילי רוסיה.

⁷³ ב-1827 גזר הצאר אלכסנדר את גזירת הקנטוניסטים האכזרית, ב-1835 יצא ניקולאי הראשון בסדרת גזרות חדשות ומרושעות, ב-1840 הקימה הממשלה ברוסיה ועד ממשלתי לבדיקת האמצעים לתיקון היהודים, הועד כמובן מצא שהבעיה מגיעה מכך שהם מאמינים במסורות חסרות השחר של התלמוד, ולכן הציע לכפות על היהודים בתי ספר ברוח המנוגדת לתלמוד, לאסור את מלבושי היהודים, להטיל מיסים על הלא פרודוקטיביים, לדרוש מהם מתגייסים לצבא פי 3 מאשר משאר האוכלוסיה, גזרות אלו התמידו עד מותו של ניקולי ב-1855. בהשפעת המשכילים נתייסד פיקוח וצנזור על הספרים, כבר ב-1836. הקמת בתי הספר הביאה רדיפות קשות על החרדים והמלמדים, היהודים ניסו להגן על עצמם, רוב רשימות התלמידים שהגישו לשלטונות היו בדויות... ב-1844 האיזו המשכילים בצאר לאסור את הלבוש היהודי, הצאר התחיל רק בהטלת מס על חבישת כיפה ועוד, וב-1853 יצאו התקנות באופן רשמי, נאסרו גידול הפאות לגברים, הפקידות המקומית ניצלה תקנות אלו לשם התעללות ביהודים. (אטינגר עמ' 100 ואילך).

בעיירה אומן היתה חבורה משכילית, שיסודה בבני העשירים, הירש הורביץ, היה בנו של אחד מעשירי אומן, חייקל הורביץ, במסגרת עסקיו היה נוסע לגרמניה, ומשם הביא את התרבות הגרמנית המשכילית, פתח בית ספר באומן. לימדו אצלו יעקב אייכנבוים, ויעקב גולדנווייזר, דמויות שהתפרסמו בעולם ההשכלה ברוסיה. מנהל בית הספר היה מאיר הורן מברודי, ש"התחייב להנהיג בו את שיטת מנדלסון", יעקב גולדנווייזר כותב להירש הורוויץ "אהבתי לקרני נגה החכמה והלשונית אשר החילות איש האלהים להאיר לבני עירינו, רוח הקנאה עבר גם עלי... ללמוד חכמה ולשונית אשר ילמדם האדם וחי בהם". למעשה הורוויץ היה יותר תלמידו של פרידלנדר מאשר של מנדלסון, האמין שצריכים לנטוש את התלמוד, לקחת מהמקרא רעיונות מוסריים, ולהבין שהמוסר בברית החדשה מפותח עוד יותר, בסופו של דבר ב1825 נמלט הורוויץ מרוסיה לאנגליה, כשהוא משאיר אחריו חובות, שם המיר את דתו לנצרות, (הסיפור כולו מתואר בספרו של גולדנווייזר, עלים לתרופה).

"יהודה ליב מייזס הוציא לאור את הספר תכונת הרבנים של דוד קרו... ראשית מלחמת המשכילים ברבנים שהגיעה לשיאה בימי יל"ג ולילנבלום הספר משחיר את פני הרבנים כשולי קדרה הם מרחקי החכמה ובוזי התבונה לשונם לשון מטורפת מדולדלת ומשובשת הם יודעים רק להחמיר באסורים הם בעלי מדות רעות וכו' הרבנים הרשעים והפתאים... המחבר מייעץ למשכילים לפנות לממשלה ולהגשים בעזרתה את תכניותיהם לתקון חיי ישראל... מייזס כתב ספר בשם קנאת האמת... מייזס הרציונליסטן השטחי מנסה למצוא את שרשי הרעות הללו בתולדות ישראל... מימי הבית השני כשגברו הצרות לא היתה ביד בני ישראל לקנות חכמה וכך נשקעו הרוב מהם במצולות הסכלות והבערות כל גדולי ישראל חוץ מחכמי ספרד היו נבערים מדעת וגם הם הלכו אחרי הבלי הגויים וייהבלו ולעומת זה הגויים הם משכילים מקדמת דנא... כך סילף והשמיץ מייזס את הדמות הישראלית ההסטורית האפופה נגוהות החכמה העליונה המוסר והקדושה והעניק לעמו את הסגולה לקלוט מהעמים רק את הבליהם ולא את הטוב שבתרבותם, הוא מייזס "החכם הגדול" ראה בישראל "בכל עת ובכל מקום רק שוטים וענני השכל"... טפשים סכלים רמאים בני בליעל ובלי שם" – זוהי השירה ששר מייזס לעמו האומלל.. רבים התקוממו למיזס... ואף על פי כן הוא שהשפיע על סופרינו המשכילים מארטור עד לילנבלום" (אורינבוסקי, תולדות הספרות העברית החדשה עמ' 118).

ממל"ל ואילך, כל ספרות ההשכלה ענינה רק צחוק ולעג וקלס, כבר לא מהחסידות, אלא מעצם היהדות, משומרי התורה, דרך הרבנים, הנשים הצדקניות, הילדים התמימים, כולם מצויירים בצבעים מכוערים, לעג התנשאות וציניות, מהולים בקצת רגשנות וגעגועים לימי התום. כבר ברנדשטטר הגליצאי תיאר את הבטלנות של מתנגדי ההשכלה, כמה טפשים הם, ואיך הם מרמים וגונבים את הבריות, ולכן בסיפוריו המשכילים תמיד הגוברים והמנצחים "על ידי זריזותם וידיעתם", כמין גיבורי העל של סיפורי הילדים. כך עברה המסורת הסיפורית הלעגנית מדור לדור, עד שלום עליכם שתיאר את עיר הקבצנים היהודית, ובה חדלי אישים ריקים מכל, ואת 'מסעות בנימין השלישי', שהוא כמין דון קישוט יהודי היוצא מעירו ואינו יודע בין ימינו לשמאלו, שהרי יהודי הוא. הכרכרה נדמית לו פתאום לאביר, שהרי דון קישוט הוא, העצים נראים לו כמפלצות כי יהודי סכל הוא, וכך הלאה.

התפיסה העצמית של היהדות אצל המשכילים, היתה מוטית על פי סטריאוטיפים אנטישמיים קלאסיים, השחרה, הכללה, למעשה תפיסתם לא היתה כלל ריאליסטית ולא שיקפה את המציאות, הדגם הוא אותו דגם של תעמולת שונאי ישראל בתקופה הרומאית נגד היהודים:

"טענותיה של התנועה הזו, שאנסחן בקיצור נמרץ, היו: היהודים הם אומה חדורה איבה למי שאינו יהודי, יסוד נוולותם בטבעם, הם הבזויים שבבני אדם, מוגי לב הם ופורעים כאחד, דרגתם התרבותית נמוכה ביותר, כפי שמעידה הלשון היוונית שבפיהם, שהיא היוונית של הזונות, הם לא פעלו שום דבר למען קדמת האנושות, אספסוף פרוע ומסריח שאינו יודע מעצור פנימי מהו. למעשה הם מחוץ לחברה אנושית, מפני שהם בזים לכל הקדוש לשאר הבריות ומעריצים את הבזוי בעיני אחרים. יחס הבוז שלהם אל עמים אחרים ניכר בתיעוב שהם נוהגים באלהיהם של אחרים. הם אינם מאמינים באלהות, הם נטולי אמונה. מצוה בידם לשדוד קדשי אחרים ומכאן שם עיר הבירה שלהם. בניגוד לאחרים הם עובדים לאל שאין לדעת טיבו משהו (אי ידיעה זו גרמה להתפשטות ספורי בדים כגון הסיפור על פולחן ראש חמור במקדש וכדו'). ובכלל יש לאומה זו מנהגים משונים, כגון השבת, הנקראת בשם זה לזכר החבורות שהיו נגועים בהן בצאתם ממצרים, שמיטה, המראה על עצלותם, מצוות המילה... היתה נושא אהוב על הסאטירה הרומאית...

כיוצא בו שימש איסור בשר חזיר מטרה לחצי לעגם של הסופרים האלה", (על פי

א. שליט, מבא לקדמוניות היהודים (הוצ' מוסד ביאליק 1967, עמ' LXXVII).⁷⁴

⁷⁴ עם כל הצער שבדבר, מרגש לחשוב שאנחנו כל כך דומים לאבותינו בימי התנאים, שאותן קללות ונאצות שמטיחים בנו היום ב2022, הטיחו גם ב1722, וגם ב22 לפני הספירה, ותמיד באותו הקשר: פחד מפני ההשפעה של היהדות, המלומדים הרומאים היו אחוזי בעתה מתנועת ההתגיירות ההמונית. הנוצרים, משהכירו בעת החדשה בכך שאין היהודים באמת יכולים להיות נרדפים ומעונים לנצח על כך שאולי עזרו לרומאים להרוג את ישו, ומן הצד השני הם דמות האב של הנצרות, נכנסו למצוקה, וולטר כותב במילון הפילוסופי שלו (1756), בערך 'יהודים': "עמים גדולים אינם יכולים ליטול את חוקיהם ותורתם מעם קטן לא ידוע ומשועבד... ישיבתם בבבל ובאלכסנדריה... לא הכשירה את העם אלא באמנות הנשך... קיצורו של דבר עם זה אינו אלא עם נבער מדעת שחברו בו יחד, מזה הרבה ימים, קמצנות בזויה ואמונה טפלה נתעבת ביותר ושנאה עזה לכל העמים שהיו סובלים אותו" (כך נראה פעם מילון...). הוגה הדעות המטריאליסטי, הולבך, כותב: "מדיניות מעוררת סלידה זו של המחוקק היהודי (משה) הקימה חומת אבן בין עמו לבין כל יתר העמים, בהיותם נכנעים רק לכהניהם היהודים נהפכו לאויבי המין האנושי... היהודים זלזלו תמיד בצוים הברורים ביותר של המוסר ומשפט העמים... הם נצטוו להיות אכזריים, בלתי אנושיים, חסרי סובלנות, גנבים, בוגדים, מפירי אמונים. כל זה נחשב למעשים הרצויים לאל. בקיצור, היהודים נהפכו לעם של שודדים... הם נתפרסמו ע"י הרמאות...", הפילוסוף הגרמני פיכטה, פרסם ב1793 מסה המתנגדת למתן זכויות ליהודים, משום שהם מדינה בתוך מדינה, נמצאים במלחמה ועויינות עם כל המדינות האחרות, הדרך היחידה לתקן אותם היא לכרות את ראשיהם בלילה, ולנסות לשתול ראש אחר, ראש אשר לא יהיה בו אף רעיון יהודי אחד (אטינגר, עמ' 34). אפילו קאנט, ידידו של מנדלסון, כתב ב1798: "האמצעי למותה השקט של היהדות הוא דת מוסרית טהורה, תוך עזיבת כל התורות הריגולאטיביות הישנות" (=ביטול המצוות). המשורר הנעלה גתה הוקיע את הרעיון של שוויון זכויות ליהודים, וכששמע על הצעת חוק בוויאמר לאפשר נישואין בין יהודים לנוצרים, התרתח ואמר שבודאיידם של הרוטשילדים מאחורי המזימה הזו שמקעקעת כל רגש מוסרי... (אילון עמ' 102). כמה רב גוברייהו דמשכילי ברלין, שחשבו שאת כל זה יוכלו להפוך לטובה ע"י הפגנת אזרחות והתפלספות על יופי היהדות... אגב, לכל הטענות האלו כבר קדמם ישו הנוצרי:

"הסופרים והפרושים ישיבים עליפסא משה: 3 לכן פל אשריאמרו לכם שמרו ועשו רק השמרו מעשות כמעשיהם פי אמרים הם ואינם עשים: 4 פי אסרים משאת כבדים ועמסים עלישכם האנשים והם אינם רוצים להניעם אף באצבעים: 5 ועשים את פלמעשיהם להראות בהם לבני אדם פי מרחיבים את תפליהם ומאריכים את ציציותיהם: 6 ואהבים להסב ראשנים בפסעודות ולשבת ראשנים בבתי כנסיות: 7 ושישאלו בשלומם בשוקים ושיקראו להם בני האדם רבי רבי: 8 ואתם אליקרא לכם רבי פי אחד הוא מורכם המשיח ואתם אחים פלכם: 9 ואלתיקראו אב לאיש מכם בארץ פי אחד הוא אביכם אשר בשמים: 10 גם אליקרא לכם מורה פי מורה אחד לכם המשיח: 11 והגדול בכם יהי לכם למשרת: 12 פלהמרומם את עצמו ישפל והמשפיל את עצמו ירומם: 13 אבל אוי לכם הסופרים והפרושים התנפים פי סגרים אתם מפני האדם את מלכות השמים הן אתם לאיתבאו בה ואת הבאים לא תניחו לבוא: 14 (ואוי לכם הסופרים והפרושים התנפים פיבלעים אתם את תבתי האלמנות ומאריכים בתפלה למראה עינים תחת זאת משפט גדול יתר מאד תשפטו): 15 אוי לכם הסופרים והפרושים התנפים פיסובבים אתם בים וביבשה למען גיר איש אחד וכי יתגיר תעשו אותו לבן גיהנם כפלים ככם: 16 אוי לכם מנהיגים עורים האמרים הנשבע בהיכל אין זאת מאומה והנשבע בנהב ההיכל תיב: 17 פסילים ועורים פי מההוא הגדול אסהנהב או ההיכל המקדש אתהנהב: 18 ואמרתם הנשבע במזבח אין מאומה והנשבע בקרבן אשר עליו תיב: 19 פסילים ועורים פי מההוא הגדול אסהנהבן או המזבח המקדש אתהנהבן: 20 לכן הנשבע במזבח נשבע בו ובכל אשר עליו: 21 והנשבע בהיכל נשבע בו ובשוכן בו: 22 והנשבע בשמים נשבע בכסא אלהים ובישב עליו: 23 אוי לכם הסופרים והפרושים התנפים פי מעשירים אתם את המנתא ואת השבת ואת הפמן ותניחו את התמורות בתורה אתהמשפט ואתהחסד ואתהאמונה והיה לכם לעשות את אלה ולא להניח גסאתאלה: 24 מנהיגים עורים המסננים את היתוש ובלעים את הגמל: 25 אוי לכם הסופרים והפרושים התנפים פי מטתהרים אתם אתהכוס ואת הקערה מחוץ ותוכן מלא גזל וגרגרנות: 26 פרוש עור טהר בראשונה אתיתוף הכוס למען תשנה גס מחוץ: 27 אוי לכם הסופרים והפרושים התנפים פידימים אתם לקברים המסידים הנראים נאים מחוץ ותוכם מלא עצמות מתים וכליטמאה: 28 ככה צדיקים אתם למראה עיני בני אדם ותוככם מלא תנפה

משל למי שיקרא את התיאורים בעיתון הארץ, ויחשוב שבאמת חיילי צה"ל מתעללים בפלשתינאים, לוחמים מפציצים ילדים, רופאים מבצעים ניסויים מפלצתיים בילדים, מדינת גזענות ואפרטהייד, הפוליטיקאים כולם פושעי מלחמה, הישראלי המצוי הוא אכזרי אטום וגזען וכו' וכו'.

היטיב להגדיר זאת פרופ' קויפמן מאוניברסיטת ת"א, שנים ספורות לפני השואה,⁷⁵ בתוך ספרו 'גולה ונכר':

"האנטישמיות... משתמשת בשיטה של האשמות המכוונות נגד הדת היהודית, המוסר היהודי, הגזע היהודי, אורח חייהם של היהודים ויחסם אל הסביבה הנוכרייה. ואלה הם ראשי דרכיה: **הבדות** – היא מאשימה את היהודים בחטאים שאינם בהם כלל; **ההכללה** – היא מגלגלת על הכלל כולו את אשמות היחידים; **הייהוד** – היא מייחדת ליהודים חטאים שאינם מיוחדים להם, ומבליטה אותם כחטאים "יהודיים"; **ההחמרה** – היא חושבת להם לחטאים מה שאינו נחשב לאחרים לחטאים...

בעוד שהאנטישמיות-משנאה כוונתה לרעה, מתכוונת האנטישמיות-מאהבה לטובה. היא מקבלת מן האנטישמיות את שיטת הקטרוג: גם היא מטילה אשמות-שווא ביהודים, אלא שהיא מסיימת: ולפיכך תקנו את עצמכם, יהודים, והיו ככל הגויים! מודה היא לאנטישמיות-משנאה בעיקר: רוע גורלם של היהודים בעולם נובע מרוע אופיים ומידותיהם ומעשיהם. היהודים אשמים – זוהי גם הסיסמה שלה. ובהאשמותיה היא הולכת בדרכי האנטישמיות-משנאה: בודה אשמות, מייחדת אשמות כלליות ליהודים, ואוסרת על היהודים מה שהיא מתירה לאחרים. ומלבד זה: האשמותיה מכוונות להצדיק את הדין על היהודים, אומנם – גם כדי לעוררם ל"תשובה" ולתקנם.

ואָן: 29 אוי לָם הסּוּפּרִים וְהַפּוֹשִׁים הַחֲנִפִּים פִּי בּוֹנִים אֶתֶם קִבְּרֵי הַנְּבִיאִים וְתִפּוּ אֶת־צִיּוֹנִי קְבֻרוֹת הַצְּדִיקִים:".

⁷⁵ וידועים דברי ברל כצנלסון, בערך באותם ימים: "היש עם בעמים, אשר בניו הגיעו לסילוף כזה, שכלי ונפשי, שכל מה שעושה עמם, כל יצירתו ועל ייסוריו, בזויים הם ושנואים, וכל מה שעושה אויב עמם, כל שוד ורצח ואונס, ממלאים את ליבם רגש הערצה והתמכרות... וכאן ידברו בו חיידקים של שנאה לעצמו עד כדי כך שיראה את הגאולה בנאצים הפלשתינים שהצליחו לרכז כאן את השנאה הזואולוגית של אירופה עם תאוות הפגיון שבמזרח", (דבר, 1/5/1936).

שלום עליכם במכתבו ליחזקאל קוטיק: "ברגע זה, כשאני נזכר איך המבקרים שלנו מהללים כל זב חוטם, שמדפיס איזו תועבה שמועתקת מן הגויים, אני ממש רותח מכעס. זה ממש גורם גועל נפש כשקוראים את הקיא הלעוס והירוק הזה, כמו ניבולי הפה של אַרְצֵי־שֶׁבַח והזבל של דומיו, שגורמים להומוריסטן טוב, כפי שהם קוראים לי, לכעוס וליטול ממנו את תיאבון הכתיבה", (זכרונות יחזקאל קוטיק, מה שראיתי, ח"א, ת"א תשע"ט, הקדמה).

צרעת האנטישמיות-מאהבה פרחו בנו בתקופת ההשכלה, ומאז היא פושה בנו ואוכלת את נפשנו בכל פה. כארס היא מחלחלת מאז בקרבנו, מרעילה את שורשי נפשנו על ידי הרגשת-נחיתות מעיקה ומדכדכת, מכלה בנו כל רגש של כבוד עצמי. והרע מכול: משרה היא מרוחה הרעה על ילדינו, משגרת היא על פיהם פרזיאולוגיה אנטישמית, משרישה היא בעמקי נשמתם את ההרגשה המרה, שעמם עם נחות הוא, פושע וסובל על פשעיו... תוכחה אנטישמית כזאת נשאת מה שהיא גם כשהיא מתלבשת בלבוש של לאומיות ואהבת ישראל. והארס השופע מן האנטישמיות האוהבת והלאומית הוא אולי הקשה ביותר.

את האנטישמיות היהודית קיבלנו בירושה מדור ההשכלה. זהו פשעה הכבד של ההשכלה: היא חתמה על "סעיף האשמה" של האנטישמיות והתחילה דורשת מן היהודים שיחזרו ב"תשובה", כדי שיזכו בעיני העמים. אופייני מאין כמותו הוא ביטוי של יל"ג, הנותן במשכיל סימן מיוחד המפלה בינו ובין "שאר אחיו בני ישראל": המשכיל "מודה על האמת". זאת אומרת: הוא מודה על כמה מגופי טענותיהם והאשמותיהם של שונאי ישראל. עוד בימי מנדלסון דרכה ההשכלה בדרך זו. היהודים רעים הם וחטאים וזקוקים ל"תיקון" – זה היה יסוד מוסד להשכלה. היהודים מואסים בחוכמה, הם רמאים, נושכי נשך, מנצלים, מתבדלים, שונאים את הגויים וכו' וכו'. כדי שיהיו ראויים לזכויות, צריכים הם "לתקן" את עצמם.

כך מודה יל"ג על ה"אמת", וכדי שהיהודים יהיו ראויים לרחמי מלך ושרים, עליהם להקדיש כל חייהם לחוכמה, לחדול מהיות "כאתון בלעם", לשיח "בלשון עם ועם צחות" וכו'. או, בלשון סמולנסקין, להיות ככל הגויים, "לרדוף ולהשיג את הדעת, לעזוב דרך רשע כסל" וכו'...

ההשכלה העלובה לא הרגישה, שהיא מעמידה את עצמה על ידי זה על בסיס האנטישמיות ושהיא נגררת אחרי סילופיה ועלילותיה. היא לא הרגישה, שאותה ה"אמת" משתמשת באבן ואבן, איפה ואיפה, ושמפני זה אינה אלא "אמת" אנטישמית. אנחנו יש לנו "מוסר כפול" ואין אנו מתהלכים במישור עם הגויים, ואילו הם התהלכו במישור עם עובדי-האלילים, לא נגעו מעולם לרעה באדם בגלל דעותיו, לא סגרו את היהודים בגטו, לא שמום לחרפה ובוז. אנחנו רמאים, ולכן יגדפוננו בצדק. אבל הם אין ביניהם לא רמאים ולא שיכורים ולא רוצחים.

אנחנו אין בנו לא אומן ולא פועל, אלא כולנו סוחרים וחנוונים ומלווים בריבית, לחמנו "עקבה ונשך", ואיך ישווה עם כזה לעם הארץ? כי הם הלוא אין ביניהם לא סוחרים ולא מלווים בריבית ולא מנצלים ולא מדכאים: כולם אוכלים יגיע כפיהם. אנחנו מאמינים ב"הבלי השווא" (כלומר: מאמינים בצדיקים וכו'), לבושים "בגדים צואים" (כלומר: יש לנו תלבושת מיוחדת), מדברים "בשפה בלולה" (כלומר בלשון מיוחדת, ביהודית), ועל-כן ישנאנו בצדק. אבל הם אינם מאמינים בקדושים ובמכשפים וכו', כולם שוגים בהשכלה ובאמונה צרופה, למקטנם ועד גדולם, כולם לבושים כהלכה, כולם מדברים "צחות". ולכן, איש יהודי, "היה אדם בצאתך". כך הודתה ההשכלה על ה"אמת".

ההתפתחות ההיסטורית המאוחרת הראתה לדעת, מה היה ערך ה"אמת" של ההשכלה. אבל ה"אמת" בסגנונה האנטישמי הלכה והשתרשה יותר ויותר בנפש היהדות. היהדות המתבוללת שבמערב ושבמזרח הורעלה לגמרי ברעל האמת ההיא. תופעה נוראה של ריקבון נפשי! איזה מהלך מברנה והיינה, המשומדים הגאים, עד ויינינגר או אפילו עד רטנוי! העם היהודי סורו רע, וברעתו הוא סובל – זוהי המסכת. הרגשת-נחיתות עמוקה וקשה, בוז עצמי, חרדה מזעזעת מפני "קול הדם", הסתערות של שיגעון לברוח מפני הצל הנורא, שאין מפלט ממנו, להיסתר ממנו ולו גם תחת כנפי מלאך המוות – לכל אלה הביאה ה"אמת" האנטישמית, שקיימה וקיבלה היהדות המתבוללת. מצבת-זיכרון מחרידה לכמה משרופי-נשמה אלה, קורבנות הרעל האנטישמי, הציב תיאודור לסינג בספרו "שנאה עצמית יהודית"...

הטו אוזנכם לשיחת יהודים משכילים (וביחוד יהודיות משכילות) על ענייני יהודים ותראו עד היכן השפעת האנטישמיות מגעת. כמה מגופי תורת שנאת ישראל הם בעיניהם מפורסמות, שאינן צריכות ראייה. השנאה והבוז האופפים את היהודי המודרני מכלים בליבו כל רגש של כבוד עצמי ומרגילים אותו לדון את עמו במידת-הדין האנטישמית. אולם האסון הוא, שגם הספרות הלאומית ואף הספרות העברית לא נשמרו ממידת-דין זאת...

אולם העיקר הוא, שהאנטישמי הלאומי לא רק מדבר בלשון שונאי ישראל, אלא שבמשפטיו ובהערכותיו הוא משתמש במידות-העיון של האנטישמיות-משנאה. הוא מסלף, מסרס, מעוות דין בדרכים שכשום השונאים: הוא אינו מעליל, אומנם,

אבל הוא מכליל, מייהד, מחמיר בדינם של היהודים. כמו האנטישמיות משנאה כך גם האנטישמיות מאהבה אין כוונתה לבאר את שנאת ישראל, אלא להצדיקה. כמוה אין היא מחפשת את סיבתה האמיתית של השנאה, אלא תולה היא את עצמה באמתלאותיה של תורת-השנאה ומאמינה בהן. השנאה לישראל היא בת אלפיים שנה, ואתה מוצא, שבכל דור ודור תלתה השנאה את עצמה ב"חטאים" שונים ומשונים של היהודים: היום בריבוי סטודנטים מישראל, אתמול בשנאת היהודים להשכלה, שלשום בבגידת היהודים במולדת, ולפני זה בחילול עוגה קדושה וכו'. סימן, שה"חטאים" טפל והשנאה עיקר, ומקורה לא ב"חטאים" אלה. אולם האנטישמיות היהודית הולכת גם היא בשיטת האנטישמיות הגויית: גם היא מאמינה, שהשנאה לישראל מקורה ב"חטאים" שחטאו היהודים. נוטה היא לענות אמן אחרי האשמותיהם של שוטני ישראל ו"להצדיק גידופים". היהודי אשם! זה סימן מקור מחצבתה....

כי מה הוא יסוד הערכתה? השקפה "פיזיוקרטית" נושנה על החנוונות והשולחנות, שאין שום בן-דעת מאמין בה כיום. "נכונה" היא רק ביחס ליהודים. מותר להם לגויים להיות חנוונים ובנקאים וכו' בלי כל "מכסת אחוזים", אבל אם היהודים עוסקים באלה, הם "פרזיטים", כטענת האנטישמיים הגויים. "חנוות" היא סימן מובהק לשניפישוק, לכתריאליבקה ולעפושובקה וכו', כי בלונדון, בפריז, בפקין, בטוקיו וכו' אין, כידוע, חנויות כלל. אשם היהודי ובלתי-מוסרי, מפני שהוא רודף אחרי פרנסה קלה. כי אצל הגויים אין הגירה מן הכפר אל העיר, אל מקום הפרנסות הקלות, אין בורגנות עשירה, אין אריסטוקרטיה וכו'.

אשם היהודי ובלתי-מוסרי, מפני שהוא שואף לאומנות חופשית, רוצה להתפרנס מן ההשכלה וכו'. לגויים מותר להיות רופאים ועורכי-דין וטכנאים וכו', אין מונה מספר ואין קובע להם גבול "מוסרי". אולם היהודים חוטאים בכל אלה. אין חטא לגוי, אם הוא שואף להשכלה תיכונית ולהשכלה גבוהה על מנת להתפרנס מהן. השאלה היא לגביהם שאלת הכישרון והאפשרות ולא שאלת המוסר. אולם היהודים ראויים לעונש על כך.

ועצם ההנחה, שהיהודי אינו עובר?

האנטישמיות "המדעית" המודרנית נולדה במערב אירופה (בייחוד בגרמניה), בארצות, ששם נדחקו היהודים עוד בימי-הביניים בזרוע ממקצועות המלאכה

והעבודה. מפני זה קבעה האנטישמיות כלל גדול, שהיהודי אוהב רק לעמוד "ליד תריסו" או להלוות כסף בריבית וכו', אבל בורח הוא מן העבודה, ומפני זה ראוי הוא לשנאה ובוז. היא מעמידה פנים, כאילו זוהי הסיבה האמתית של השנאה, שהיהודי אינו עובד.

ואם תאמר: מפני מה שנאו אותו בשעה שהיה עובד ומפני מה השתדלו אז להרחיקו מן העבודה בכל האמצעים? וכלום נכון הדבר, שהיהודי אינו עובר? כלום אין בעלי-מלאכה ופועלים לרכבות בין היהודים במזרח אירופה ובאסיה? האין שם מקצועות שלמים של מלאכה הנמצאים כמעט כולם בידי יהודים? מפני מה רודפים אותם גם שם? תשובה אין, אלא ש"הכלל" לא זז ממקומו.

ואת הכלל הזה קיימה וקיבלה גם האנטישמיות הלאומית, קיבלה בלי כל מחשבה, והיא חוזרת עליו כתוכי ומשננת אותו לנו השכם ושנן. מהו היהודי בגולה? חנווני וסרסור. מפני מה שונאים אותו? מפני שאינו עובד, מפני שהוא פרזיט. שונאים אותו בצדק? בצדק, מפני שחיוו זוהמה ורפש. השקרים ודברי הנאצה האנטישמיים האלה תוססים כארס בכל הספרות העברית ומרעילים גם את נפש צעירינו. אם תפתחו מחברות של תלמידי בתי-הספר העברים, תוכלו לקרוא דברים כאלה: יהודי הגולה חיים "חיים בלתי-בריאים, חיי רוכלים, חיי זוהמה חיצונית ולעיתים גם פנימית... המוסר פגום... חיים בריאים חיים הגויים שמסביב". או: יהודי הגולה אוהבים "חנוונות, שולחנות וספסרות", ומפני זה הגויים שונאים אותם; "העדר איכרים יהודים ופועלים יהודים גרם לזה, שהיהודים חיו חיים בלתי-טבעיים ועוררו נגדם שנאה". כאילו העתקה מספר-לימוד גרמני-גזעני! ואם תשאלו, מניין להם כל אלה, ישיבו: קוראים אנו זאת בכל יום בספרות העברית.

בין יהודי גרמניה נשתרשה זה עשרות בשנים התורה, שהשנאה לישראל מקורה ב"מבנה הסוציאלי" המיוחד של היהדות. לא "פרזיטים" סתם (או "מוצצי דם"), אלא נוסחה חדשה: "מבנה סוציאלי" לקוי, "הרכב שכבות" לא-טבעי הוא שגורם לשנאת-ישראל והוא הוא המצדיק אותה.

במערב אירופה נלחמו הגויים בימי-הביניים מלחמה קשה ביהודים עד שעלה בידם לנשל אותם מרוב ענפי הפרנסה ולסגור אותם בגטו כלכלי. יהודי המערב נעשו ברובם המכריע סוחרים ואנשי ממון. אחרי האמנציפציה נמשכו היהודים

אחרי המקצועות הליברליים, נתרבו ביניהם רופאים ועורכי-דין. האנטישמיות מצאה עכשיו נימוק חדש: המבנה הסוציאלי של היהודים הוא רע ונפסד, והוא גורם רעה לעם הארץ".

ואתה דע זאת, אהובי תלמידי היקר: שנים ספורות לאחר המסה הזו, עלה הכורת על יהדות אירופה, ושיח השנאה נרגע לשנים מועטות, השיח החלוצי והציוני התלבש בסוציאליזם של המפלגה השלטת במדינת ישראל הצעירה, הקפיטליזם, הדת, נעשו לענין שהאמינו שיחלוף מן העולם ולכן לא היו צריכים להילחם בו אידיאולוגית, אלא רק לבסס את השליטה. באותן שנות חסד לאידיאל הלאומי, פרחו כאן מחקרים בעלי אופי לאומי, שלא מושתתים על שנאה וביטול, אך מהר מאד חזרה השיטה ובצבצה, הסוציאליזם ירד מגדולתו, אנשי הרוח הישראליים התחברו בחזרה לאקדמיות האירופאיות האנטישמיות, ושוב נעשתה השנאה לישראל ההיסטורי וללאומיות העכשוית לטרנד האקדמי, ההגותי, והפוליטי.

המלחמה האחרונה ברוסיה

בודאי ידעת תלמידי היקר, כי בספרות האפוקליפסה, מתכוננים כל הזמן למלחמה האחרונה, זו שתכריע את הכף. ובכן, מלחמת ההשכלה האחרונה היתה ברוסיה. שם נלחמו משכילים, שכבר ראו את פעולת ההשכלה, הבינו בדיוק את תוצאותיה, אבל לא יכלו מלהפסיק לחבוט בגבו של עמם האומלל, סדק אחרי סדק, הם שמעו את העצמות מתפוקקות, והמשיכו להצליף מתוך הסברים מלומדים, אגב גניחות נוראות על עצמם ועל עמם, קול יבבה עולה מספרותם, איבוד הצלם, איבוד הגבולות, ואיבוד הייעוד. לולי היה מגיע הצורך הנאצי עוד כמה שנים מאוחר יותר, הוא היה צריך ארכיאולוגים כדי לחפש את הדנ"א היהודי בשביל להשמיד חצאי יהודים או יהודים לשעבר.

המשכיל 'המתון', שמואל יוסף פיין, שהיה מורה בבית הספר הממשלתי מטעם הצאר ניקולאי, תמך יחד עם חבריו תמיכה חסרת תקדים ביוזמות השלטון הרוסי, היזמות האלו העניקו באותה השעה למשכילים תחושת אופוריה מתמשכת של הצלחה במאבקי התרבות (אטקס, פרשת ההשכלה מטעם, עמ' 280). במכתביו מן התקופה, מביע פיין את התלהבותו הרבה, ומשרטט את תיקון היהודים בהתאמה לחיבורו המפורסם של גריסטיאן וילהלם פון דוהם הגרמני - "על תיקונם האזרחי של היהודים" (1781),⁷⁶ שאומץ כנרטיב פוליטי ע"י המשכילים, לדבריו, פעולותיו של הצאר ניקולאי הם 'התרופה הכללית' למחלת היהודים, הם משקפים את 'רוח הזמן ההולך ומשתנה בכל יום ומתפאר בכל שנה בעדי חכמה וכל תפארת דעת', פיין מדמה שם את ניקולאי כמי שיורד ממרום שבת לראות בעוניים של היהודים ולהאיר את החשכה, שזהו "דימוי הגובל בהצגת תמונה משיחית", כפי שאומר פיינר (מלחמת תרבות עמ' 192).

לפי התכנית צריך לעמוד בראש כל מחוז רב מסוג חדש, "תמים בנפשו עם אלהיו ומלכו... ואוהב את ההשכלה... אהבת נפש", לרב זה תהיה סמכות של דיקטטור, בלעדי אישורו לא תתקיים שום דרשה, לא יודפס שום דף, ולא תתקיים שום תפילה, רק הוא יהיה רשאי להעניק רשיון נישואין, לאחר שישתכנע שהחתן "נאמן לאלוהיו ולמלכו ומסוגל לפרנס את משפחתו", (אגרות רש"י פיין, עמ' 150-156). ב'קול קורא' שנשלח אל

⁷⁶ בספר זה דורש דוהם לאסור על ניהול ספרי חשבונות בעברית, כדי למנוע רמאות, לפקח על בתי הספר היהודיים שלא יחדרו השקפות כנגד הגויים, ולעומת זאת יטופחו 'מקצת אמיתות טהורות וקדושות של הדת' (=הנצרות). יש להעדיף נוצרים לשירות המדינה מאשר יהודים, (אטינגר עמ' 35). הספר חובר בעידודו של מנדלסון (זיו וטורי עמ' 106).

הצאר, עליו חתמו ארבעים וחמשה משכילים, נכתב: "הרבנים נעדרי דעת וחכמה אשר יוסיפו עוד להשפילינו, כת המלמדים כולמו נעורים וריקים מכל דעת ותבונה. ואך לענת אמונות הבל וקנאת דת ישרשו בלבב הנערים", (נתנוון, ספר הזכרונות עמ' 54-53) תרגום של המניפסט לגרמנית, פורסם בירחון של פיליפזון בגרמניה, שאיחד את שארית המשכילים שעדיין קראו עברית, ובו באה החתימה: "אחים! אל ההשכלה! אוהבי החכמה ונוצריה – התאחדו! טכסו עצה! הילחמו לפי רצון ממשלתנו למען אור והשכלה!".

כך השתמשו בדרכים של כפיה, מלשינות, ושתדלנות, עד כדי הקמת אינקוויזיציה משכילית, מי יגלה עפר מעיני מנדלסון, שהתאמץ לבטל את סמכות הרבנים... אך במה דברים אמורים ברבנים חשוכים, ואילו רבנים נאורים, בסגנון משכילים מתונים הכותבים על משכבם כלילות שירי עגבים בחרוזים,⁷⁷ להם יאה הדיקטטורה השיפוטית, רב ראשי וסופר רומנים! ואותו רב, ידון את החרדים לדבר ה', לערירות נצחית, רשיון נישואין לא יהיה להם, וילבינו שערותיהם עד שיכלו מן העולם... חזון המשכיל המתון!

פין היה כ"כ אדוק בהתמסרות לממשלה הרוסית, עד שדחה את הציונות, מטעמי 'שלש שבועות', כניצן ראשון של סאטמר... במכתבו לחכם באשי מניסן תרמ"ד 1884, הוא כותב: "כל איש ישראל אשר תורת אלהיו בלבו יודע ומאמין באמונה שלמה, כי גאולת ישראל אינה מסורה כי אם בידו של הקב"ה בעת שיעלה רצון מלפניו, ועד יערה עלינו רוח ממרום הננו מושבעים ועומדים בשבועות חמורות לעבוד את מלכי הארצות אשר אנחנו חוסים בצלם באמונה", (המליץ 26/2/1891). גם אחרי הפרעות, ביטל פין את דעתם של 'צעירי הצאן' שחשבו שהפתרון הוא התיישבות בארץ ישראל (המליץ 26/2/1891), את יושבי הארץ הוא כינה 'אחינו האומללים', ולא בכדי, הרי כל הרעיון של ההשכלה בנוי על 'הבעיה היהודית', שישנה איזו בעיה מובנית אצל היהודים, שאין הם מוכשרים לנהל את עניניהם, הם צריכים תיקון גדול, שרק בתי הספר של ההשכלה ע"י הממשלה הרוסית הנאורה יכולה אולי לתקן, אבל אי אפשר לשחרר אותם סתם כך לשטח, כי הרי יהודים הם, ואיך יכלכלו עניניהם בתבונה. (גם צוויפל טען שהציונות לא מעשית, אחד העם ביקר בפלשתינא והתרשם שהיהודים לא יוכלו לעשות את זה בלי תיקון רציני של רוחם, וכו', למעשה כבר מנדלסון עצמו כתב כך, ראה בנציון כץ עמ' 232, הקושי

⁷⁷ חלק משירי יל"ג מוקדשים ל'שרה שפירא החמודה', והיו סופרים בזמנו שחשדו בו כי השירים הללו אינם אלא אתנן.

הגדול ביותר הוא באופיו של עמי, הוא לא הוכשר לקבל על עצמו דבר מה גדול, וכן הטיל ספק בכך שיתאחדו סביב פרויקט אחד של הקמת מדינה בא"י).

קובנר סבר שהיהודים חייבים להוכיח תחילה שהם ראויים לרצון טוב מצד השלטון, ההיתר של אלכסנדר השני ליהודים להתיישב מחוץ לתחום המושב, נתפסה אצלו כמחווה מופלאה של השלטון, שנוכח שאכן היהודים השתפרו מעט, אבל עדיין צריכים אנו לחלץ את ההמון 'השוקע בים הרוחניות המהבילה', בגלל הרבנים כמובן, אותם צריכים לפטר וכו' (המצרף עמ' 180).

עזריאל שוחט מתאר: "היו משכילים שנתנו עצות לשלטונות כיצד לתקן את היהודים בלא שהרבו להרהר בדבר אם התקונים הללו רצויים הם ליהודים או לא היו מהם שהתייצבו לימין השלטונות ופסעו בגסות על ראשי קהלות החרדים אגב שמוש בדברי מלשינות כך עשו נ"ה הומברג וחבר מוריו בגליציה. משיאי עצות כיצד "לתקן" את היהודים לא חסרו גם בין המשכילים ברוסיה כן היו ביניהם מחברי תזכירים על הצורך בתקון החנוך היהודי או על הצורך בבטול השפעתו המזקת של התלמוד, היו משכילים שהציעו לשלטונות להטיל אסור על המלבושים שלבשו היהודים, תזכירים כאלה הוגשו לשלטונות בסוף המאה ה-18 ובתחלת המאה ה-19, גם לאחר מכן בימי ניקולאי ה-1 שהביא על יהודי רוסיה פורענויות קשות נמצאו משכילים שהאמינו שמחשבתו של הצאר על היהודים טובה היא", (אנצ"ע ערך השכלה).

אך הממשלה איכזבה את משכילי וילנא, כי השר הממונה, מקס ליילנטהל, יהודי ממוצא גרמני, לא ראה במשכילי וילנא כתובת להיות מועמדים לרבנות-דיקטטורה מהסוג החדש, והתכוון לייבא מבני מינו הגרמנים, אהרן גינצבורג, ב'מגיד אמת', תיאר כך: "על המשכילים... דרך הרב ליילנטהל ברגל גאוה, אף כי המה כולם אנשים כערכו בחכמה ונעלים ממנו בתורה", דוקא ש"י פין הודה שאין בכל משכילי רוסיה איש מתאים ואין ברירה אלא לייבא מגרמניה (אגרת פין מכה' אדר תר"ב, אוסף גינצבורג).

וכך לימד פין ב-1861 את אחיו דעת ודרך ארץ: "אשריך ארץ שמלכך המשביע בטוב עדיין מלמדך להועיל מדריךך בדרך תלך, לקבל את שפע ברכתו. ואשרי העם יודע אלהיו ומלכו, שומר תורה ומצוה להבין בחסד הנעשה עמדו להבין את נפשו לראות טוב" (הכרמל א תרכ"א עמ' 257, ב-1874 פרסם פין את 'חוקת חובת העבודה בצבא', וילנא תרל"ד), ב-1821 וב-1859 התרחשו פרעות ברחבי רוסיה כאשר נוצרים טבחו ביהודים, ב-1868 פרסם פין מאמר בשבח "ההתאחדות עם העם הרוסי", ע"י "כוח ההתחברות עם

כלל היצורים" שיש לאדם. וב1871 התרחש פוגרום אודסה, הציבור היהודי ראה שהממשל לא התערב ולא מנע את הפוגרומים, (ב1881 נהרגו למעלה מ50 יהודים בפרעות, וב1886 התרחשו שוב פרעות ברחבי רוסיה ובאודסה, וב1905 הגיעו הפוגרומים לשיא כאשר נהרגו למעלה מ800 יהודים ועוד אלף נפצעו, חיילי הצאר ניקולאי השני השתתפו בפרעות בעצמם).⁷⁸

ההיסטוריה של רוסיה, רשומה בדם אחינו, שנשפך כמים על ידי פראי אדם נעדרי תרבות, בשתיקת או בסיוע השלטונות. ואילו היהודונים האומללים החיים בחלומות אחדות המין האנושי סביב השכלה ושירים מתורגמים יוונית, נכנסים יותר ויותר לעולם הדמיון. בכל התרחשות פוליטית או מדינית, הם רואים את הקש שישבור את גב גמל הברבריות הסלאבי / טטארי, ומכריזים שמעכשיו הכל יהיה שלום ושלוה ומלאה אירופה דעה כמים לים מכסים... (מי יגלה עפר מעיניהם, 2022, ורוסיה עדיין נלחמת באוקראינה, אלפים אלפים מתים במשך חודשים, ואף אחד עדיין לא יודע מדוע).

ההשפלה הזו והתנפצות החלומות, דחפה את חלק ממשכילי רוסיה אל הציונות, אך עדיין היה על הציונים המעטים לנהל מאבק עז מול הרוב ה'אירופי' בחלומו... יל"ג, פין, אחד העם, לא הסכימו לקבל את האפשרות של התיישבות יהודית, גם אחרי שזו כבר קרמה עור וגידים. על הקונגרס הציוני כתב אחד העם: "רק אחת רואה אני ברור, הרסנו הרבה יותר ממה שבנינו, מי יודע אם לא היתה זו האנחה האחרונה של האומה הגוססת!", (אגרות אחד העם א' עמ' 126).

אחד הדוחפים הראשונים היה נורדאו, בקונגרס הציוני הראשון 1897 הוא תיאר את היהודים כ'גזע קבצנים מנוודה', היהודי המזרחי סובל מהתנכלויות ומהשפלות מתמידות, והיהודי המערבי מלא שנאה עצמית (נוטה לחשוב את עצמו למפלצת גופנית ורוחנית), בקונגרס השני 1898: "בארצות העומדות על המדרגה העליונה של חירות והשכלה... מצלצלת בעליזות הקריאה מוות ליהודים" (נורדאו, כתבים ציוניים א עמ' 109). כדי להבין מאיזה רקע אומלל ומנותק מלחלוחית של כבוד עצמי ותפיסה בסיסית של

⁷⁸ עדותו של הבולשביק אוזיפ פיטניצקי, מוזכרת בספר 'הדרך אל המהפיכה' מאת אלן ווד:

"...שם חזיתי במראה הבא: חבורת גברים צעירים, בני 20–25 וביניהם שוטרי חרש בבגדים אזרחיים ואנשי המשטרה החשאית האוכרנה, עצרו ואספו כל מי שנראה כיהודי - גברים נשים וילדים, הפשיטו את בגדיהם והיכו אותם ללא רחמים... ארגנו מיד קבוצה של מהפכנים חמושים באקדחים... רצנו אליהם וירינו בהם, והם ברחו. אך לפתע הופיעה בינינו לבין הפורעים שורה מוצקה של חיילים חמושים עד עור שיניהם ופניהם אלינו. אנחנו נסוגנו. החיילים הלכו, והפורעים יצאו שוב. הדבר חזר על עצמו כמה פעמים. הוברר לנו ללא ספק שהפורעים פועלים יחדיו עם הצבא."

המציאות, יש להכיר את דעותיו על ההיסטוריה של עם ישראל: "ד"ר מקס נורדאו, יד ימינו של הרצל, בספרו "השקרים המוסכמים" (1883) תיאר את התנ"ך כספר הכולל הדים של אגדות הודיות ופרסיות, וקבע שאינו מהימן מבחינה הסטורית, ילדותי מבחינת תפישת עולמו, ומבטא ערכי מוסר שליליים. בודאי, פסק נורדאו אין זה ספר הראוי להיכלל במצבור נכסי הרוח של היהודי בדרכו אל עולם המחר", (מלחמת הלוחות, פרופ' י. שביט, עמ' 32)⁷⁹.

ב-1899 לאור ועידת האג, שוב תפס את נורדאו הדמיון, וכתב "קרוב היום שהמדינות יחלקו ביניהם את העולם בלי כלי תותח ובלי כדורי לידיט, אך על ידי פשרות וברוח משפט ויושר" ("שנת 1899 בקורות עולם", הצפירה 21 בדצמבר 1899). ב-1891 גורשו יהודי מוסקבה, ונערכו פרעות. ב-1899 היו פרעות בניקולאייב, עשרות אלפים היגרו לארה"ב ב-1894 התחילה פרשת דרייפוס. ב-1911 התרחשה עלילת הדם של מנדל בייליס.

עד הרגע האחרון נתנו משכילי רוסיה את יהבם בצאר הגדול והנורא שרק הידבקות בו והליכה בדרכיו תושיע אותם, בזמן שהם מושפלים תחת מגפיו, וכל דף יהודי שיוצא מתחת מזבח הדפוס עובר צנזורה בסגנון ימי הביניים. (כך נמשכו הדברים, עד המהפכה הבולשביקית, שגם בה היה ליהודים חלק גדול. המהפכה הזו שנחשבה כחיים על פי המדע, וכנאורות, וכו', היתה כל כך נוראה שהיא גרעה לא רק את מלכות הצאר, את זכויות הפרט, ואת הדת, אלא גם את האנושיות).

למעשה, המשכילים עשו שקר בנפשם גם בתכניות הלימודים שלהם, שכן בתי הספר המשכיליים היו חזונה של הממשלה לא פחות משל המשכילים, "אחד מתפקידיו המרכזיים של בית הספר היה חינוך תלמידיו ותלמידותיו על פי עיקרון הלאומיות הרשמית' שמשמעותו גילוי נאמנות מוחלטת לצאר, לכנסיה, וללאום. על המשכילים היה למצוא דרכים ליישם עיקרון זה בבתי הספר שלהם, למרות הקושי הרב הכרוך בכך, בעיקר בשנים שבהן סבלה החברה היהודית מיחס עויין הן מצד שלטונות המדינה והן מצד קבוצות שונות בחברה המקומית", (זלקין עמ' 146), ראה שם שמה שנעשה בפועל הוא הרצאה בשפתיים דולקות את עקרונות הלאום הפרובוסלבי, עם קריצה מבלבלת, כך לכל הפחות מעשה רב מש"י פיין. בעיתונות המשכילית הוללו בתי הספר האלו, בשל סיבה אחת: "ועל כל אלה שמח שמחני הרוח האיראפיי הנושב בבית הזה וניצני הזמן

⁷⁹ זו היתה התחתיית אליה הגיעו משכילי רוסיה, לפני שהתפצלו, אלו לציונות, ואלו ליבסקציה. גם י.ח. ברנר במאמרו ב"הפועל הצעיר" (24 באוקטובר 1911) קרא "להשתחרר מן ההיפנוז של עשרים וארבעה ספרי הביבליה, בעיני העברי החדש אין ערך לתנ"ך כמו אצל הרואים בו כתבי הקדש".

אשר יתנו ריח ניחוח באף כל הבאים בו... תשבנה נערות מלובשות מלבושי איראפה",
(המבצר, בית ספר לנערות עברי תבקישינעוו, המליץ י"ט כסלו תרכ"ג).

משכילי רוסיה המשיכו את מסורת השכלת ברלין, והשכלת גליציה, לא רק בהקמת מוסדות ע"י ערמה וכפיה, ולאחר מכן לשבת ולצפות בדורות של מתנצרים מתוך בית מדרש לרבנים'. אלא גם באידיאולוגיה האירופית, לא רק העת החדשה ובה הקיסר דורש טובת היהודים, משהו שתמיד המתינו שעוד מעט יתברר. אלא גם אהבה והערצה לתרבות האירופית הגויית, לעומת התרבות היהודית שנתפסה אצלם כנחשלת.

ברוסיה קם לו יל"ג, שהכריז מלחמה, לא על עמו הנדכא, ולא על רבניו, ויבז בעיניו לשלוח יד במרדכי, הוא עסק לו עם התנאים, עם הנביאים, ועם אבות האומה. רק על ידי שיבא עליהם בעלילות דברים, יתגדל שמו כסופר גדול ונורא.

"ובכן לא ישמע קול עושי במלאכה - כי קול אומרים הודו הלל וברכה - ומלאה
הארץ להקות נביאים

פושטים ערומים הוזים ומביעים - רדפי קדים רעי רוח ונשיאים - היהיה גוי כזה
תחת שמים ?

כי יהיה היעמוד יום או יומיים ? - מי יניר נירו מי יוציא לו לחם ? - וביום צר
ומצוקה מי לו ילחם ?

קשה להביע במלים את שאט הנפש מעזות המצח הזו, המהולה בבערות יוצאת דופן. הגוי הזה שעליו שואל יל"ג "היעמוד יום או יומיים?" קיים ועומד אלפי שנים, בעוד כל שאר הגויים אותם מחקה יל"ג לקחו על עצמם כעיסוק מרכזי, לנסות להשמידו. העולם כולו עומד על ה"ערומים המביעים" ועל מוסרם הטהור, ואת נזקי השטנה המרושעת שנטפה מעטם של יל"ג ותלמידיו, עדיין מנסים לתקן.

אין פלא שהתנגד יל"ג לנביאים, שהרי הם הם שגינו את תרבות "אכול ושתה כי מחר נמות", ואילו יל"ג דרך אחרת עמו: "דאגת מחר ידאג בער / ואני לו לא אדאגה / כי מי ידע יום מה ילד / ובעבורו נתמוגגה / ואני לא כל עוד עודני / לעתידות אשא עין / אם רק לא יבצר מני / אהבת נשים ויין ! (שירי יל"ג, מתורגמים, שיר רביעי).

ובשירו "בין שיני אריות", מטנף הוא על התנאים:

מחוץ ישוד אויב ותשכל חרב... – שחתוך ישראל כי לא למדוך – לאסור מלחמה
בתבונה ודעת...

בעליית בן גוריון נועדו ובאו - העל צרכי המלוכה שמו עינם - שם חרב ביד
הלכות קבעו

אין קורין אין פולין אין שותים יינם - וגזרות אחרות אין במ תועלת - בימי צר
וקרב לעם וממשלת

גם אם נתעלם מן הטעות ההיסטורית (גזרות יח' דבר היו זמן רב לפני המלחמה
ברומאים), האם אפשר להתעלם מן הסילוף, כאשר חורבן בית המקדש נגרם דוקא על ידי
הקנאים, הצדוקים, שהלכו בדרכיו של יל"ג. דוקא המכבים, הפרושים האדוקים, הם
שנלחמו בימי הבית השני והצילו את ישראל. יל"ג חושב כי לו היו "אוסרים מלחמה
בתבונה ודעת" היו היהודים מנצחים את הרומיים... מבלי להבין כי מכל העמים במזרח
ובמערב, באירופה ובאסיה, היו היהודים העם החזק והמכריע ביותר נגד הרומיים. יוספוס
כותב: "יען כי גדלה המלחמה שקמה בין היהודים ובין הרומאים מכל מלחמות דורינו,
ולא מהם בלבד, כי אם גם כמעט מכל המלחמות שהתחולו בין מדינה ומדינה ובין עם
ועם ושלשמע אוזן נודעו לנו", המלחמה ביהודה היתה היחידה שלזכרה טבעו הרומאים
מטבע, ועשו שער נצחון. יוספוס ראה רק את חלקה הראשון של המלחמה, אך המערכה
השניה של ביתר היתה מתישה הרבה יותר עבור הרומאים אשר הובסו בקרב במשך כמה
שנים וגורשו מן הארץ, ובמקרה יחיד בהיסטוריה שינה אדריינוס את נוסחת הפתיחה "לי
וללגיונותי שלום", (כפי שמספר ההיסטוריון הרומאי קסיוס). את הנצחונות הגדולים
האלו עשו דוקא הפרושים, אלו שנועדו ובאו בעליית בן גוריון. כל גישתו של יל"ג
לתנאים מוכרת בימינו כעלילת דם:

"יל"ג תולה את קולר הבערות והעדר העבודה הפרודוקטיבית בישראל בצואר
הפרושים והתנאים מייסדי היהדות התלמודית רבנית וכדוגמא לתלישותם של
התנאים מהמציאות הוא מביא את העובדה שבעצם המלחמה ברומאים נתכנסו
בעלית בן גוריון וגזרו גזירות חדשות תחת לייסד בתי ספר צבאיים... ברור שכל
האשמות אשר יל"ג טפל על התנאים יסודן מאפס... אבותינו נלחמו בגבורה
ובחירוף נפש והגנו על מולדתם במשך מאה וחמשים שנה עד חרבן ביתר וגם
אחר כך נאחזו בסלעי הגליל ולא הרפו מהם משך מאות בשנים ויל"ג קרא
בודאי... כי התנאים אהבו את המלאכה... הם גם למדו וידעו חכמות חיצוניות כל

כתב ההאשמה של יל"ג הוא אנכרוניזם המוליך את הקורא שולל" (תולדות הספרות העברית החדשה עמ' 215).

מל"ל הגדיל לעשות, וכך היה דורש:

לילנבלום, במאמרו 'משנת אלישע בן אבויה', מסרס את מאמר חז"ל ומציגו כך: "בזמן שישראל עושים רצונם ותביעתם של מקומם וזמנם (במקום 'עושים רצונם של מקום'...), ורובם היו עוסקים בעבודת הקרקע ובכל מיני אומנויות לא היו יכולים משטיניהם לקטרג עליהם הרבה". כך, במה שנקרא היום 'האשמת הקרבן', מטיף מל"ל ליהודים הנרדפים, שדורות של עריצות נוצרית אסרו עליהם כל מלאכה, שהם האשמים, הם לא עושים את 'תביעת המקום והזמן', לרקוד לחלילם של הנוצרים, כאילו שבזמן שבת ישראל על אדמתם, ורצונם להיאחז בעבודת האדמה, לא נשנאו ונרדפו...

האם כאשר ממרחק הזמן נראה בעליל כיצד ה'הוגים' הנאלחים האלו כיל"ג וחבריו היו בעצם שונאי עמם, יודעים מבקרי הספרות לציין זאת? לא ולא, נושאי דגל הנאורות נהנים מחסינות נצחית. בשער כתבי יל"ג נדפס:

"שם המשורר מהרי"ל גארדאן נודע לכל הקוראים עברית על פני כל הארץ אף לא עלינו המלאכה להראות לקהל הקוראים את ערך המשורר ומקומו בין משוררי ישראל... כן עושים כל העמים הנאורים וזה דרכם מוציאים הם לאור ספרי גדוליהם וחכמיהם ומפיצים אותם בין כל מפלגות העם... והיינו מצטערים ימים רבים לאמור מתי נהיה גם אנחנו ככל הגוים בית ישראל ומתי נלמד לעשות כמתוקנים שבהם לכבד את סופרינו..." (כתבי יל"ג, תרמג').

אכן מה טוב לנו להיות "ככל הגויים בית ישראל" המכבדים את חכמיהם וגדוליהם! ולכן נפיץ את ספרי "מורינו" יל"ג רבן של גרדיים אשר כל מגמתו היה לעפר בעפר כל הקשור לשם ישראל חכמיהם וגדוליהם...⁸⁰

⁸⁰ וכדאי לצטט גם את ההספד שספדו ליל"ג תלמידיו האומללים:

הלא זה הנותן לנו מדגן שמים..
זה מורם מעם זה משכיר שכר..
מזויו מלאים מפיקים מזן אל זן
הלא הוא רבי יהודה ליב גרדן..
זה הבוחר בעמו ובשפתו החמודה..
עתה קורא אל על למרומי שחקים

”יל”ג בבית הכלא חש דמיון בינו ובין מצבו של צדקיהו בבית הפקודות, גם הוא יל”ג הורד מכסא ממשלתו בקהלת פטרבורג ונאסר דוגמת צדקיהו שהודח מכסא מלכותו והושלך אל בור הכלא, ושניהם גם יחד חטאם היחיד היה שלא נכנעו מפני שומרי משמרת הדת” (אנצ”ע ערך יל”ג).

כלום חטאו היחיד של צדקיהו היה ”שלא נכנע מפני שומרי משמרת הדת”? צדקיהו בגבהות לבבו ובאפסות כחו מרד במלך בכל והפר את הברית ביניהם, ובניגוד לנבואות ירמיה ויחזקאל שחזו מראש את תוצאות מעשיו, צדקיהו קיבל את המגיע לו על חוצפתו וטפשותו, ומה הקשר כאן לשומרי משמרת הדת? יל”ג שנהג בטפשות וגאווה לא פחות זוכה לקילוסים מאת ד”ר גדליהו אלקושי (מחבר הערך הנ”ל באנציקלופדיה, פרסם מחקרים בתולדות יל”ג במקומות נוספים), הוא מתפעל מאד ממה שהוא מכנה:

”הטחה כלפי דרכה ההסטורית של האומה, את שורש המשבר והמצוקה היהודית מגלה יל”ג בעבר והוא אינו נעצר בבקרתו (כרוב המשכילים) ביהדות הרבנית והתלמודית אלא מגיע עד לנביאים שבפעולתם ראה את תחלת שלטון הרוח ודיכוי הטבע בחיי ישראל.. יל”ג היה הראשון בספרות העברית שהעז לצאת בגלוי ובחריפות נגד האידיאל של ממלכת כהנים וגוי קדוש וראה בו שורש התנוונות והחרבן של העם. עמדתו של יל”ג כלפי המקרא בצדקיהו בבית הפקודות פתחה פתח לזרם המרדני בספרות העברית החדשה השולל את הערכים המסורתיים הרוחניים שעליהם היו מושתתים חיי העם.”

יל”ג ממחיש עד כמה טחו עיניהם של משכילינו, מלראות כברת דרך לפניהם:

”ויונח שכל הסייגים והגדרים והחומרות והאיסורים ותולדותיהם ותולדות תולדותיהם מוכרחים ומועילים היו לשעתם בעת שתכפו עלינו צרות ורדיפות וגויים ערלי לב באמת עמדו למחות את שם ישראל מן הארץ להשכיח אותו תורתו ולהעבירו מדת אבותיו. אבל עתה אחרי שאין שום אפשרות שישובו העמים לכסלתם הקודמת כמו שלא תוכל השמש לשוב אחורנית האם לא עת להפר את

---

*לזמר משכיל עם משוררי שמים..
אבך אתיפח על שבר בת יהודה..
על שירת בת ציון כי נותרה גלמודה..
עתה בסתר עליון לבך בטוח..
ותספר לה' בהוד כינורך
שבר עם עולם שבר עם קרובך
(תלפיות', ברדיטשוב תרנה).*

הסייגים היתרים ולגדע את הקוצים הסבוכים להשליך במצולות ים את אבני המעמסה המכבידים על הספינה וגורמת לה לרדת לתהום רבה.. והתורה הקדושה הזו חתכו חוליות ונתנו חול בין חוליה לחוליה ועם הדומה לחמור ישא ויסבול את נטל החול", (אגרות יל"ג, טעלז תר"ל, אגרת שבעים ושמונה).

יל"ג מדבר על 'התורה הקדושה', ועל הסרת הסייגים, אבל אין זו אלא כסות עיניים לכך שאת יל"ג לא ענין שום חלק מן התורה ומצוותיה. בתורה לא האמין, ובנביאי ישראל זלזל, אך בתומתם וישרתם של העמים ש"לא ישובו לכסלתם הקודמת", האמין כשם שהוא מאמין בזריחת החמה!

לפיכך אין להתפלא שי. ל. בן זאב ב"פירושו" לסדור כותב ברמז עבה שיש לבטל את ברכת המינים, – משום ש"תקנוה ביבנה לפי צורך השעה שנתרבו המלשינים ובכטול הסבה בטל המסובב", בזמן שהוא וחבריו היו מגדולי המלשינים על ישראל. (בכלל ב"ז טועה טעות הסטורית כשהוא חושב שביבנה תקנו ברכה על מלשינים, שהרי לא תקנו ברכה אלא על המינים, והנוסח של 'ולמלשינים' הוכנס מאוחר יותר מפחד המינים, לפי ב"ז יש צורך לחזור ל'מינים', מפחד המלשינים..).

יל"ג תיעב את הרבנים, ונלחם בהם כבאוייבי האומה: "אע"פ שכבר בטלו האינקוויזיציענען והצינוק והמהפכת עברו מן העולם, עודם חפצים למשול ממשל רב על הגופות ועל הנפשות... האפיפיור ירד בעצמו מגדלו ומתקפו... עודם מחזיקים ביד חזקה את חינוך הילדים ואת הנהגת הקהילות ומשתדלים להושיבם במחשכים כמתי עולם..." (המליץ 10 1870 עמ' 241). כמה חוסר מודעות עצמית! נציג הכפיה והמלשינות, המשתמש באמת בחוקי אינקוויזיציה וכלא, בכח הצאר, הופך את הרבנים שהנשק הכי חזק שלהם, הנשק האחרון והיחידי להגן על אמונתם, הוא ההודעה לקהלם על ספר או על אדם שאין ללכת אחריהם, כי הם מזיקים לאמונה, לאינקוויזיטורים.

כל הטיעונים אינם אלא כסות עיניים, מאחורי כל זה עומד דבר אחד: "אז נפלה המסכה הנסוכה מעל עיני... ואראי כי אזיי פרא אנכי בתוך אירופה הנאורה" (אגרות יל"ג א עמ' 82). "מה שהוצג כראוי לחיקוי היה אירופי מיניה וביה, ומה שנדון לתיקון או לביטול הוגדר אסייתי... לקריאת 'הקיצה עמי' של יל"ג, למשל, נלוותה ההבטחה, כי היום גם רוסיה, 'לגלילות אירופה הלא נחשבה'", (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 83), ש"י פין: "פתע פתאום נראה אור יקרות על שמי אירופה ומכבוד העמים הנוצרים האירה כל הארץ" (נדחי ישראל עמ' 115).

לילנבלום התחיל לפתח בישראל את הרעיונות ה'אריים' שהיו באופנה באירופה, הצרות של היהודים הם בגלל החלק האסייתי, וכך הוא כותב: "צריכה לנו השכלה שעל פיה יוכחו כל בני ישראל לדעת להכיר ערך החיים בעולם הזה, האזרחות והציוויליזאציה, ושיתאמצו לפסוק את השלשלת המרתקת אותנו עם ימי החושך, עם רוח התלמוד, וכל הפראות האזיית", (אגרות לילנבלום, עמ' 133).

לחובר כותב: "רוח קשה, נשמה הנושאת בקרבה דכאון של דורות. מלאה חבורות ופצעים ישנים – זהו הרוח השליט בשירתו של יל"ג. ולכן השירה הזאת מלאה כולה מרדות", (ח"ב עמ' 254). אחת מיצירותיו המכוערות היא 'קוצו של יוד', בה הוא מתאר את העיירה היהודית, אליה מגיע פאבי המשכיל, שכמובן מפיח רוח חיים וחכמה בכל העיירה, ונגד מעשיו הטובים יוצאים כצפוי הרבנים החשוכים, המוכנים לעגן אשה על סמך איזה קוצו של יוד בעייתי בגט שצריכה היא לקבל. צחוק הגורל הוא שאת דמותו של הרב המחמיר 'ופסי הכוזרי' התכוין יל"ג לטוות סביב דמותו של הרב 'וסף זכריה' שטרן, בעל 'זכר יהוסף', בעוד יחיד סגולה היה רי"ז שטרן באופקים הרחבים שלו, ובהשכלתו, ואף בשליטתו במחקרי התלמוד השונים. הוא נודע כפוסק המתנגד לחומרות יתירות, ואף תמך בתנועה הציונית ובלימוד השפה העברית, כדי שלא להרבות במחלוקת התיר לצרף רפורמים למנין. אך עם זאת היה גדול בתורה ודבק בדרך המסורה בכל תוקף, הגר"ח מבריסק כותב עליו בפטירתו "הוא נרגש בכל בית ישראל, כי הורם העטרה מר חמיו הגאון הגדול הצדיק פאר הדור..." (מתוך מכתב לחתנו). זה האיש שהוקיע יל"ג כאיזה רב חשוך וצר מוחין שיעגן אשה בגלל דקדוק קלוש. 'חטאו' היחיד של רי"ז היה: גאונותו וכשרון הכתיבה שלו, בהם נלחם בתוקף במגמות התיקונים של מל"ל... אותו גאון, שכל ספרות חז"ל היתה מונחת אצלו כבקופסה, פירק לשבכים כל משפט של מל"ל, והראה כמה בורות ואי ידיעה יש בכל טיעוני אנשי 'הדת והחיים'. ואילו אנשי המהפכות, היו כסומים בארובה, ולא ראו דבר מלבד אותו חזון דמיוני ובלתי מושג של 'תיקון', שאמור לפתור את 'הבעיה היהודית'.

אך הבעיה הזו נפתרה מאליה, כמו בגלויות הקודמות של הסנהדרין המשכילית, לא נשאר עם שבשדות. אותם שהיו דבוקים במסורת, מלכתחלה לא הקשיבו לכל הילגיים, ואותם אלו שהקשיבו, כבר היו רוסים מהודרים, ולולי פרעות מדי כמה שנים היו שוכחים את מוצאם היהודי. יל"ג באחרית ימיו כבר קונן על כך, והגדיר את עצמו כ"אחרון במשוררי ציון", ופנה אל "קוראיו האחרונים". "האור השוקע" מגדיר לחובר את התקופה הזו,

ואולי לעומת התקופה הבאה, היבסקציה והקומוניזם, היו הסופרים העבריים איזה קרן אור, מי יודע?

אחרי יל"ג, לא התענינו עוד המתבוללים הרוסים, לא בגיטין ולא בעגונות, המשורר יע"ס נועץ בסמולנסקין הקשיש, מה יוכל לעשות למען עם ישראל, וזה יעץ לו בטובו לתרגם את מחזות שקספיר לעברית, בהמשך תרגם את ספרי ההטפה של מילטון הנוצרי, עד שהחליט בעצמו להתנצר ונעשה למיסיונר.

ובכן, ידידי היקר, גם בפעם השלישית, ברוסיה, חיו המשכילים הגדולים, כותבי ההיסטוריה והמכתבים העתיים, בעולם מדומיין ומנותק מהמציאות, לא הסכימו לראות את המתרחש לנגד עיניהם, וכשעמם האומלל נאנק, הם פנו אל דמיונות האחדות והשוויון, שלאמונתם בא יבואו. ובמקביל הרשו לעצמם להשמיץ ולהכפיש את טובי העיר והארץ בשקרים ומדוחים.

רצל, כפיה, והתפכחות

שים לב תלמידי היקר, כי כמו שנהגו המשכילים בגליציה, כך גם ברוסיה. המשכילים ראו את עצמם כנאורים, שתיקון העולם מוטל על כתפיהם, ולכן להם נתונה הזכות לרדוף בכל דרך אפשרית את מתנגדיהם, אל מול המאספים המשכיליים, היו גם מאספים מסורתיים ושמרנים, שלפעמים חטאו בהגנה על הדרך המסורתית, יל"ג, שהיה ידוע כקצב חרוזים מהיר ('לא משורר זה אלא קצב מלים' התבטא אחד המשכילים עליו, עקב היות חרוזיו מהוקצעים וחדים, כמעט נטולי רגש), לא טרח לענות ולנהל דיון, הוא פנה אל הדרך הקלה של ה'צודקים':

"אולי תוכל לעשות פרופאגאנדה בפטרבורג שישתדלו מפיצי ההשכלה לאסור על המ"ע הלבנון לבא לרוסיה, בקרוב תקרא מאמרי בלי חתימת שמי במ"ע הרוסי בו אשים פני להקומיטעט שישים לבו על דרכי הלבנון הזה כי מרבה הוא עלטה ואפלה בתוכנו ומחזיק ידי מרעים ורבנים", (אגרות יל"ג, אגרת פג').

מלשינות, כפיה, ומכתב אנונימי להקומיטעט... פרצופו של משכיל.

המלשינות והכפיה, לא הופנו רק כלפי שמרנים חשוכים, אלא גם כלפי נאורים שסטו מן הדרך. מבין המשכילים האומללים ותועי הדרך, קם אליעזר צוויפל להגנתה של החסידות, בספרו 'שלום על ישראל' (1868). הצנזור מטעם הממשלה הרוסית, חיים זליג סלוננימסקי,⁸¹ פסל את הספר, במקביל נשלח כתב מלשינות לפקידות הרוסית בקייב. צוויפל נאלץ לנקוט בשתדלנות ולערוך שינויים בספר, כדי לא לתמוך יותר מדי בחסידות... סלוננימסקי הזדרז בכל אופן, לצאת ידי אלקים ואדם, לפרסם 'גילוי דעת' ב'המליץ' (ח, 1868, עמ' 274), ובו תיאר את שאלת המשכילים "מה הניע את לבבו להרעיש את עולם הספרות בזמן הזה בדברים שאין רוח ההשכלה נוחה מהם"? ולגודל התמיהה, כתב חז"ס מודעה גדולה לאורייתא, שדבריו של צוויפל הם רק על דעת עצמו, 'בל יאמרו המבקרים שדעת בית מדרשינו מדברת מתוך גרונו'...

⁸¹ חיים זלמן סלוננימסקי, מייסד 'הצפירה', נהג כמשכיל גליצייאני קלאסי, המגלה טפח ומכסה טפחיים, אחד מ'חדושי' היה ה'תגלית' שנס חנוכה לא באמת התקיים, (ניחא שאינו מאמין, אבל להוכיח שלא התקיים? הכיצד?). עם טענותיו בדבר עיבור השנה, התפלמס החזו"א בקונטרס ח"י שעות.

הצנזור בז'יטומיר לא פסל את הספר לחלוטין, רק דרש לערוך בו שינויים ברוח הנאורות. ומיד אחר פרסומו ב-1868 המשיך מסע ההתקפה המשכילי: אברהם בער גוטלובר, יצא נגדו בתוכחה ציבורית: "טוב לך לחגור מתנך בעוז... לפקוח עיני עוורים למען יביטו כי שקר בימינם... כי יהיו בנים נאמנים לארץ מולדתם ואזרחים מועילים לחברת המדינה", משכילים ביקשו לפטרו ממשרת ההוראה, (רובינשטיין אברהם, מבוא ל'שלום על ישראל' מהדורה חדשה ירושלים תשל"ג, עמ' 34). בתולדות ספרות ההשכלה כונה צוויפל בכינויי גנאי שונים, או בהסברים שמקרבים אל השכל איך משכיל יכול לכתוב שהחסידות אינה אסון עולמי, לחובר כותב: "לפי טבעו הגמיש נטה צוויפל ללמד סנגוריא" (תולדות הספרות ב, עמ' 195), יעקב כנעני כותב: "לדעתי יש כאן סיבה פסיכולוגית עמוקה הטבועה בנפשו של מחברינו והיא היא שגרמה לחיבור הספר הזה... יש לו לצוויפל תכונה נפשית אחת, תכונת סניגור, תכונה של מלמד זכות, של אפולוגטיקן", ('אליעזר צוויפל מגלה המאור שבחסידות', ממזרח וממערב ב, תרפ"ט). וכמוכן: נטען נגדו כי קיבל שלמונים מאדמורי"ם שונים כדי לצדד בזכות החסידות (אגרות פרוזר ליל"ג, העבר יא, תשכ"ד עמ' 166).

מנדלי מוכר ספרים כעס מאד על קביעתו של צוויפל, שההשכלה "גוזלת מאיתנו אמונה, חיי נצח ואלוהים חיים". 'לא ייתכן להאשים את ההשכלה הנאורה בטיעון שכזה'. והמשכיל שלאנגענייט דרש דווקא להתעלם, הביקורת עליו עושה לו פרסומת, יש להכחיש את קיומה של החרפה הזו... ("חכמים היזהרו בדבריכם", המליץ 10 בדצמבר 1868).

גוטלובר עצמו – שהוכיח את צוויפל על שכתב חיובית על החסידות - נתפס, כצפוי, כשמרן בעיני הדור שאחריו, במאמרי לעג עליו מאת קובנר, אברמוביץ, ועוד, הוא כונה 'סופר מורה תלמוד ודת בבית מדרש הרבנים פלוני', או 'המצטער', 'המתעקש הזקן', הוא גם הואשם באי שנאה מספקת לאורטודוקסיים: 'בן לילה הוא מורד דת ותלמוד, ובן לילה הוא אח לאחד מאלה הגאונים והקדושים', (קובנר המצרף, עמ' 252 ואילך). לפי קובנר, גוטלובר הוא בעל גאווה, משכיל צבוע ומתעקש על דעותיו מתוך אטימות, קובנר שואל את קוראיו "מה מעשהו בליטעראטור העברית? מה התועלת שיש ביצירותיו?", וגוטלובר בתגובה "ירד לחייו, קיללו, התיר את דמו, כינהו עז פנים וחצוף והאשימו בניהיליזם" (פינר, מלחמת תרבות עמ' 237).

מלבד המלחמה הגדולה מבית, נגד הנאורים השולחים ידיהם בדברים 'שאינ רוח ההשכלה נוחה הימנה', המשיכה המלחמה האמיתית, נגד כל דבר שרוח יהדות נודף ממנו: קובנר בהמצרף דרש לסגור את כל בתי המדרש והישיבות בפקודת החוק, התלמידים יהיו לסבלים ולשואבי מים, רק מעטים בעלי כשרון ובסיס כלכלי מוצק ימשיכו בלימוד הגמרא (המצרף עמ' 127). לפי המשכילים העוני מגיע מעצלות. ואכן באותם ימים נסגרה ישיבת וולז'ין המעטירה, רוח אפיו של ציבור ענק המשתוקק לבית מדרש תורני מסורתי, על פי פקודות מרושעות מהממשלה שהגבילה את שעות הלימוד (למען בריאות התלמידים וכו'), וגם דרשה כמות שעות ללימודי חול שהיו בעצם רוב שעות הלימוד ה'מותרות'...⁸²

כמו כן דרש קובנר לסגור את החדרים "עד אשר לא יזכר ולא יפקד שם מלמד עוד", לאסור על הדרשנים הנודדים, כל רב יהיה חייב לרדוף אותם ולגרשם, כן ייאסרו הבדחנים בחתונות, כי הם משחיתים את המוסר ואת הצניעות, וגם מביאים לפעמים לידי בכי, ואילו מטרת ההשכלה היא 'להרחיק מההמון לחץ בלבב', כמובן ייאסרו הקבצנים ושלוחי ארץ ישראל מאחזי העיניים, ייאסר לימוד הקבלה (שם עמ' 234 - 237). בבתי הספר שיקמו המשכילים בפיקוח ואכיפת הממשלה, ילמדו קיצור שולחן ערוך חדש שיוכן עבור הענין, ספרי רנ"ק ומנדסון ורנה"ו, קטעים נבחרים מן התלמוד (ישמיטו זרעים וקדשים יבמות כתובות וכו'), וכמובן מקצועות ומדעים (שם בהמשך).

המשכילים היו תומכים נלהבים בגזרת המלבושים, ש"י פין יצא בכתב הגנה מליצי על החשיבות הגדולה של הורדת החומות מול המלכות והאחווה הכללית עם טוב הארץ הכללי עבור מלכות השלום בארצינו וכו' (קלוזנר, הגזרה). מכתב רשמי נשלח מצד המשכילים לממשלה הרוסית, והגזרה אכן התקבלה ובוצעה באכזריות רבה, כפי שמתאר יעקב ליפשיץ בספר זכרונותיו "זכרון יעקב" (חלק ראשון), שם מובא מכתבם במלואו על

⁸² כמה שנים לאחר מכן, שוב התכנסה 'בברכת' הממשלה הרוסית אספה בעיר וילנא, שמטרתה 'להיטיב מצבם הבריאותי של בני הישיבות'... בראש האספה עמד רופא יהודי מפורסם בשם ד"ר שבד. נשיא ועד הישיבות העולמי, רבם האהוב של כל בני הגולה, החפץ חיים, הריץ אליו מכתב בזו הלשון:

"כאשר שמעתי שבקרוב תתקיים אספת הרופאים וכבודו יהיה היו"ר, הנני שולח ברכתי אליו, שהרופא לכל בשר ישלח לכם עזרתו וברכתו ממרום. היות ששמעתי, שמצב הישיבות מענין אסתחם הרבה, אמרתי להודיעכם, שב"ה הישיבות עומדות על בסיס נכון וקיים. התלמידים מקבלים כל צרכיהם ומספיקים להם ארוחתם ג' פעמים ביום. כשעתיים בכל יום המה מחליפים כח ע"י טיולים וב"ה הם בריאים ושלמים. בטח תהיה זה לכם לשמחה גדולה.

נ.ב. רציתי להזכיר לכבודו, כתוב בתורה: "כל הנוגע בהר מות יומת", אם הנגיעה בהר ממיתה. הנוגע בתורה עצמה לא כל שכן".

החפץ חיים, שמימי לא הוציא מפיו דבר שקר, ובודאי לא איומים. מוחל על כבודו, וכותב מכתב דיפלומטי ומאיים גם יחד, בהכירו בדיוק את ה'סחורה' מהצד השני. (המכתב נדפס בספר ח"ח על התורה).

כל נימוקיו האנטישמיים, וכן תיאור השום האכזרי של הגזרה: התנפלות על חרדים ברחוב, השכתם וקיצוץ פאותיהם בקרדום תוך פציעת גופם. חיתוך בגדיהם, תוך התעללות פיזית.

"התייצבות המשכילים לימין השלטון ברוסיה, בזמן שילדים היו נחטפים לשירות הצבאי בפקודת אותו שלטון עצמו, עוררו בציבור היהודי ספיקות גדולים לגבי נאמנותם של המשכילים לעמם. קיפוח הפרנסות היהודיות המסורתיות (בראש ובראשונה מזיגת יי"ש וחכירות) שהציבור ראה בו גזירה קשה נחשב בעיני המשכילים להבראה כלכלית (דבר זה לא הפריע אמנם לעשירים ברוסיה, שהיו מחשובי המשכילים, להיות בין חוכרי מונופולין הי"ש הממשלתית). המס שהוטל על הציבור להחזקת בתי הספר הממשלתיים לילדי היהודים נחשב היה לעול כבד. ומעל לכל בתי המדרש לרבנים (בוארשה, בוילנה, ובז'יטומיר), שצריכים היו לפי תכנית הממשלה לחנך את מורי הדור החדשים, ושמשכילים רבים נתלגדו סביבם ושימשו בהם בתפקידי הוראה, היו לרובם של היהודים הוכחה ניצחת לאן מוליכות דרכי ההשכלה, רבים מחניכי בתי מדרש אלה לא נתכוונו מלכתחלה לשמש ברבנות, ולא מעטים אף יצאו לשמד", (אטינגר עמ' 126)..

משכילי רוסיה הוציאו "קול קורא" ארוך ומליצי נוטף שטנה על הרבנים ועל התלמוד, שמטרתו המוצהרת לאסור על היהודים ללמוד תלמוד, הקול קורא בשלמותו נדפס ב'זכרונות ריב"ל' (עמ' 53 והלאה), בו נאמר בין השאר:

"רוח חן וחסד אשר הוצק עלינו כעת ממרום הממשלה בהקמת בתי ועד להיטיב מצב עמינו ולהשכילם... הרבנים ומורי העם המה הסבה הראשונה אשר בעבורה ירדנו פלאים... נעדרי דעת וחכמה אשר יוסיפו עוד להשפילינו... כת המלמדים אשר שרצו ופרו כארבה לרוב ישחיתו את יונקות ישראל כי כולמו נעורים וריקים מכל דעת... נשללה מהם כל בינה אין דעת אין מוסר אין תורה ואין דרך ארץ כ"א הבל ואין מועיל במ צלמות ואין סדרים כל למודיהם אוילים כאלה.. אך אמנות הבל וקנאת דת ישרשו בלב בני הנעורים... כל העם מתפרנסים בדוחק ולא יוכלו לחנך בניהם כראוי וכל זה יביאם לחיים שובבים ולכל הפרעות אשר יספרו עליהם העמים לתקן מצב הרבנות לא יתכן כ"א להקים בית מדרש לרבנים כמו הסמינריון להנוצרים".

בנימין מנדלשטם כתב אל הממשלה: "התלמוד יזיק וירע מאד לבני ישראל עד כי כל המוצאות אותן כלן יחד מהתלמוד או מהגמרא תצאנה... לריק יגעו בני ישראל בלקח טוב הזה בלי קץ ותכלית... נוכל להסיר מעמנו את כל המותרות האמורות על נקלה כי נתאמן לאסוף אסיפה מרבנים וגדולי ישראל אנשי השם ובכח... לפניהם נציע לאסור איסור על כל הספרים ההם המצירים לנו ולהעבירם כלה מאתנו... לבקש בהאסיפה מהמשלה שתתן פקודה לעצור בעד הדפסת התלמוד וכל הספרים העתיקים ההם... לאסור על בני ישראל לבלתי תת ערבונם ומסחרם בכל הספרים האלה... נורא הוא לראות את העם הזה נופל שבע בכל יום ונכשל בצהרים וכבר הגיע עד שערי שאול והוא עומד על שפת האבדון ועוד לא תפקחנה עיניו לראות כי נבוך ע"י הרבנים מנהליו אוכלי נפש ורוח האדם בהתעותם אותם מדרך החיים", (מצוטט בספרו 'חזון למועד' עמ' 31 והלאה).

לא יאומן כי יסופר, במאה ה-19 הנאורה, רוצים מיעוט מחוצף לכפות על הרוב היהודי איסור לימוד, סחורה, והחזקה, של תלמוד, כמו בימי הביניים... וכל זאת מתוך חזון עוועים דמיוני שמלכות הצאר היא מלכות החדש שלה ציפינו, הצאר הוא משיח בן יוסף, רוסיה היא ישראל, הוולגה היא הירדן, וכו'. כל זה נעשה בין פוגרום לפרעות, בין גזרה דרקונית לעלילת דם, שניה לפני הציונות ושתי שניות לפני השואה!

את הרגשת ציבור שומרי המצוות מתאר ליפשיץ:

"אנחנו החרדים ידינו היו אסורות מלגלות את האמת כראוי וכמות שהיא, מאימת הממשלה שהיתה אז על צד המשכילים, ומפחד משכילינו שלא חדלו אז תמיד להפחידנו במלשינות... משכילינו שאבו והשתדלו לאסור התלמוד בכח הרשות השאירו היתר לימוד בחדרים רק לארבע מסכתות..."

קובנר, שונא עמו, בחיבורו 'המצרף', כהצדקה לכל הגזרות אכזריות שהוא מצפה מהשלטונות לגזור עליהם, מתאר את עמו האומלל: ההמון הם 'שפלי הערך', בזה אשמים הרבנים שהכניסו בליבם את הרעיונות של מלאכי חבלה וגלגולי נשמות (המצרף עמ' 150), כאילו שבאמת האמונה בגלגולי נשמות משפיעה משהו על חיי האדם, והיא הבעיה שמאיימת על העם. ה'עברי ההמוני', מתחתן עם 'אשה דלת שכל', הנשים הן 'בנות חיל' ועובדות בשוק, אבל זה גורם לכך שהאשה מסגלת תכונות של תגרנים, משקרת, נשבעת לשקר, מקללת, האשה מטבעה נוטה לרדיפת בצע והונאה, ולכן זה מסוכן לה, מזה צומחות זנות, המרת דת, הברחת כסף, ועוד (המצרף עמ' 165 והלאה). בכל הצרות אשמים כמוכן הרבנים: "את חייו מררו עצבו רק גדוליו, גאוניו, מתייחשיו, גביריו..."

מסתר השגחתם ישלחו עליו ערפלי סכלות וענני הרוחניות המחשיכים בצהריים", (שם עמ' 176).

הדרשנים בציבור, לפי קובנר, בורים, מעוותי התלמוד, חסרי יראת שמים, שתיינים, בעלי רמה מוסרית נמוכה, מעוררים סביבם רק לעג ובוז, רובם שואפים רק לכבוד ופרנסה, ותוכן דרשתם אינו אלא צביעות שהם עצמם לא מאמינים בו, את המאזינים לדרשות תיאר כך: "ידחקו זה את זה, זה יישן, זה ינוע, זה ירוק, וזה יגהק ויפהק, והשמש עומד על העם ומכה באגרופיו מהלומות גדולות להשקיט הפיות. רק אחרי שעות רבות יבא הקץ למהומה הזאת. המגיד ירד רטוב מזיעה, והעם רצים איש לביתו ברגלים כושלים ובמתנים לחוצים", (המצרף עמ' 133), לקובנר היה מאד חשוב לבטל את מנהג חיבוט ערבה וניסוך המים (!), הרבנים הופכים את הציבור ל'אסירי עולם' בגזרותיהם, "אילו חז"ל היו חיים היום היו רואים איך התבל פתוחה, איך עמים דרור יקראו, ומה הזמן דורש, בטח לא חדלו גם הם לפתח החרצובות אשר אסרו עלינו אז וגלוי לכל הודיעו היתר החומרים והסייגים המפריעים את שלום העם וחייהם", (המצרף עמ' 116). קובנר גם יודע מה הסיבה להתפרצויות מחלת הכולרה ברוסיה, זה משום שהיהודים מטמינים אוכל בערב שבת, וכך עד הבוקר הוא מתקלקל, ויוצר את מחלת הכולרה, ולדעתו של קובנר יש לקבוע כלל הלכתי שכל דבר שמבריא את הגוף ולרפואתו מותר בשבת, ולכן הרבנים צריכים להתיר נסיעה בשבת ברכבת ובספינת קיטור כדי להתרחץ בנהר (שם עמ' 130, שם הוא מוסיף שאם יתירו גילוי ראש לנשים, ההמון ינשום 'אור דרור', ועי"ז יזדרזו יותר לדקדק בשאר ההלכות...).

אותם סופרים ש'נשאבו' לתוך משכילי רוסיה, נהפך לבם ובאמת ובתמים האמינו שהם וחבורתם, עומדים לראשונה לספק פתרון הגיוני לבעיית היהודים הקיימת שנים כה רבות, ומחוד קולמוסם תיזל הישועה. לילנבלום, החל את דרכו איתם כאברך משי בעל לשון לימודים, ובמאמרו הראשון, 'ארחות התלמוד', הוא עדיין התקשה להכיל את השנאה העצמית של גדולי הסופרים, וכך כתב:

"לכו למדינות צרפת ואיטליה, ארצות החופש, ופתחו פיכם לחרף שם אחד מקדושי אמונתם, אם לא בבתי כלאים ישימוכם ואחריתכם תהי מרה כלענה, ומדוע תגרע אמונתנו מאמונת עם אחר, כי כל רועה רוח יכסה קלון פניה? ראו כל עובדי הזמן המסירים לב נערי עמנו מאחרי תורתנו... אשאלכם והודיעוני: מה משפט האיש אשר יפתח את שערי עיר מבצר לפני האויב הצר עליה למען יעש את

עמו כלה? הלא בצדק לא יתן לו כל ישר לב חנינה, ובדור אחרון יהי שמו לשמצה, כי בגד בעמו בגד בוגדים ויוציאם להורג”.

אמנם, מהר מאד 'אור החכמה' נגה אף עליו, ובשנת תרל"ג פרסם ב'המליץ' מאמר שזכה להד גדול, העוסק בהצעת תיקונים בדת, כאשר לדבריו המשכילים אשר לפניו היו חסרי אומץ, ועתה הגיע הזמן לשנות ולתקן את השולחן ערוך לפי צורך הזמן. הכרזתו זאת היתה ההתחלה של פולמוס שכונה פולמוס 'הדת והחיים', ומשכיל אחר (ברודס) אף כתב סיפור ארוך מעל דפי המליץ, בשם 'הדת והחיים', בו נדבר בסמוך. מאמרו פותח במלים: "בצרה גדולה אנחנו, אויר מעופש ומלא ארס מחניק אותנו", ובהמשך הוא רואה ביהדות רק "שיטות כוזבות ומעשי שטות", "בטלה ורפיון ידיים", "מצב רוחני נשחת"...

בתרל"ד התעלה מל"ל על עצמו, ופרסם בהשחר של סמולנסקין מאמר בשם 'עולם התהו', בו הגיע למסקנה כי הבעיה היא האופי של עם ישראל, "בני ישראל... הם בעלי דמיון גדולים... עד שהם מבטלים את החיים מפני הדמיון... תגבורת הדמיון גם היא מן הארץ והחיים באה לישראל, מוצא בני ישראל מארץ אסיה... חיי העברי הפרטי מימי עלומיו עד זקנה ושיבה נארגו מדמיונות זקננו חלומות יחלומן ובחורינו חזיונות יראו", ומן ההסבר המדעי הזה הוא גוזר את השקפתו שכל דברי חכמים דמיון... אין לנו אלא להפטיר כלפיו את דברי עצמו: "בצדק לא יתן לו כל ישר לב חנינה, ובדור אחרון יהי שמו לשמצה, כי בגד בעמו בגד בוגדים”.

והרי האיש הזה דוגמא חיה, להתהפכות האדם מקוטב אל קוטב, פריה של היחשפות לחכמה בצורה בלתי מבוקרת. כאשר בימיו הראשונים בטנו נעשתה חרודים מהשנאה העצמית, ובאחרית ימיו נעשה סמל לשנאה הזו, וכאשר מתעוררת מלחמה בין פלגים ביהדות, אומרים עליה "זו ממש כמלחמת מל"ל ברבנים”.

מל"ל נמלט מליטא ב1869 מפני רודפיו, והגיע לאודסה, עיר שנודעה כמשכן למשכילים, אך בראותו את פירות ההשכלה הזו, תקפתו אכזבה: "אין ספרות עברית לבני העיר הזו. המון העם לא יבינו מאומר בשפת עבר, והמשכילים המדומים שונאים אותה, ספריה וסופריה תכלית שנאה" (לילינבלום כתבים אוטוביוגרפיים ב עמ' 17). הסיבה? "השכלת העיר הזו היא ילידת מסחר ואהבת תענוגים, יצוקה על חסידות רותחת, ולא השכלה פנימית הבאה ממקור העיון"... שוב החסידים אשמים, משכילים שנוצרו מחסידים הם משכילים סוג ב'...

כשמל"ל הגיע לאודסה נתקל במחזה שלא הכיר: "המעשן בשבת הולך להגיד קדיש על אביו הנפטר, ולפני בואו בבית הכנסת יכבה את הציגרה שלו. המטלטל בשבת בפרהסיא ישפוך מימיו בהיות מת בשכונתו וידקדק מאד בתרנגול לבן לכפרות וכאלה. אני ידעתי איש אחד העושה מלאכתו בדפוס בכל ימי השבת, אשר התענה בצום עשרה בטבת!", בראשו היו רק רבנים, או אליטות של צדוקים ומשכילים. הוא לא דמיין את האנשים הפשוטים, שמתקשים לשמור את המצוות, ועדיין רגש יהודי מפעם בליבם, וייתכן בהחלט שבנם או נכדם יצא גדול בישראל, או אפילו שמרועה אחד כזה ייצא רבי עקיבא של הדור. אך כאשר הצטרפו אלו לזרם ה'השכלה' לא נשאר מהם כלום.

למל"ל לא הפריע אנשים שעוזבים את הדת, הפריע לו שהם לא עושים זאת בצורה אינטלקטואלית פסקנית: "רבים המעשנים פה בשבת בבתי משתה הטה בפרהסיא... אך התדמה כי האנשים האלה אינם שומרים הבלי שוא באמת? לא אדוני! המעשן בשבת הולך להגיד קדיש על אביו הנפטר, ולפני בואו בבית הכנסת יכבה את הציגארע שלו", (הכרמל ז' 1868 עמ' 35-36).

"האנשים ההם בתמונתם החיצונית הם אירופים גמורים, לבושיהם נערכים על פי המודע, שערות ראשם משוחים במיני שמנים שונים ובגדיהם מריחים במיני בשמים, מדברים הם חצי אשכנזית, חצי צרפתית וחצי רוסית וכל תנועותיהם והליכותיהם שקולים על פי חוקי העסטטטיקא... מבליים ימיהם בצחוק הקלפים, והביליארד, בהתקרבות עם עלמות יפות וביחוד עם האקטיריסות... ובוויזיטים שונים" (כתבים ב, עמ' 61). "בואו נא עמי לאחד מבתי משתה התה בשבת העיר הגדולה אודסה וראו אנשים בורים מחללים שבת בפרהסיא, אנשים שלא שמעו מעודם שם השכלה", (מל"ל, כתבים ב עמ' 458).

האם מישהו שם התפכח? מישהו שם לב שההשכלה קפצת לתוך רכבת שדים, ואין להם מושג להיכן היא נוסעת, או איך עוצרים אותה?

היו כאלו שהודו על האמת, כך ראש משכילי וילנא, קלמן שולמן כותב (בהקדמתו לדברי שלום ואמת שהו"ל ורשא תרמ"ו):

"הזמן, המורה היותר נאמן, הורה אותנו לדעת כי הרבנים היטיבו לראות את הנולד יותר הרבה מרנה"ן, והפחד אשר פחדו מבתי הספר ההם לא היה פחד שוא. גם

הרנה"ו בעצמו לעת זקנתו ידע ונוכח כי צדקו הרבנים ממנו ועיניהם לרחוק הביטו".⁸³

מספר שנים לאחר מכן נדפס בהמליץ מאמר בשם "השכלת המאה ה-19 ותקות המורדפים באשכנז", ובו נאמר: "אם היינו כהלומי יין מרוב שמחה והארץ נהפכה בעינינו לגן עדן ואנשיה לבני עליון.. מאד טעינו בעצם מהות השכלת האדם ההשכלה אינה מיטיבה את טבע האדם ומזגו, כי אם רק מפתחת את כשרונותיו ומחכמת אותו להיטיב או להרע ביתר עז ויתר שאת, ובמקום אשר השנאה והקנאה מצאו קן בלב האדם, תהפך השכלתו לארס פתנים ותועיל רק לקום שנואי נפשו המורדפים ממנו" (המליץ 1896 7.3).

עוד לפניו מצאנו פה ושם התפכחות, נחמן ברלין-סימונסון, יליד ברלין, מפקח בבית הספר של 'חברת חינוך נערים', התפכח מההשכלה הברלינית, בראותו שהיא מביאה לעזיבת הדת, נטש את ברלין, ועבר לליסא שבפולין, ומשם התריע כנגד סכנות ההשכלה הברלינית, (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 49).

וולפסון ואייכל, ממשכילי ברלין, תיארו את משבר המשפחה, כאשר המבוגרים אינם מסתדרים עם הצעירים, אבל הטילו את האחריות על החברה המסורתית ועל החינוך הקלוקל בה חנכה את ההורים.⁸⁴ אך בדור שלאחריהם כבר היו כאלו שהבינו שגם הצעירים אשמים, דוד זאמושץ כתב ב-1821 את המחזה 'תאר הזמן', בו הבין הצעיר לא רק משכיל, אלא גם בז ללשון העברית, מתהולל בבתי היין, אוכל טריפות בחברת גויים, וכו'. במחזה הזה לא האב הוא האשם, אלא הבן ומחנכיו.

אפילו צונץ כותב ב-1845: "מתוך חושך הבורות הוצאנו לאור המדע החופשי, נשתכרנו ונסתמאנו גם יחד, במרוצת שיגעון אל הדעות החביבות עלינו רמסנו ללא פיקפוקים את

---

⁸³ בנציון כץ (עמ' 247): "וייזל האריך ימים הוא ראה בעיניו שפחדם של הרבנים בימי הפולמוס לא היה פחד שוא... ודאי גדול היה צערו אלא שזקן האיש ותש כחו ובחר בשתיקה. אולם אין ספק שבלבו הודה שהרבנים המחזיקים בנושנות היטיבו לראות ממנו".

⁸⁴ טעימה מדרך החינוך של וולפסון עצמו: במאמרו 'שיחה בארץ החיים', הוא מתאר את הרב המגיע לגן עדן, ושם מבהירים לו שאפלטון וסוקרטס נמצאים בגן עדן מפני חכמתם הגדולה, וכשהרב אומר שלא ראה אותם, מסבירים לו שזה מפני שהוא לא מגיע למדרגתם... הוא נמצא במדור מתחתם...

זה בהתאם לדברי ריב"ל: "סוקרטס הכיר את בוראו בחוכמתו וקידש את שמו הגדול" (תעודה בישראל וילנא 1828, מהדו' צילום י-1977, עמ' 113). גם יוסף פרל יצא מגדרו להערצת סוקרטס: "איש חכם וצדיק מאד, אשר אין כמוהו בכל חכמי העמים וחסידיהם.. אך אבד סאקרטאס בצדקתו ואמונתו, אשרי לו! כי מות ישרים מותו ואחריתו לברכת נצח", (לוח הלב, 1812).

וכמובן אחד העם: "אלמלא היו אותם זקנים שתרגמו את התורה ליונית בשביל יהודי מצרים מתרגמים עם זה את אפלטון לעברית בשביל יהודי ארץ ישראל, לא היו קמים אז בעמנו בוגדים ומרשיעי ברית ולא היה לו צורך בחשמונאים ולא בכל אותם התולדות הרוחניות", (על פרשת דרכים, חיקוי והתבוללות, כרך א' קעה'). אלו דברי הבל!

פרחי היהדות והשלכנו אחרי גונו אמונה ואהבה" (מצוטט אצל היינמן עמ' 48, היינמן מוסיף: 'הרגשה של פחיתות ערך לגבי כל מה שמאפיין את היהדות ובמיוחד המצוות והמנהגים תפסו את מקום הגאווה על בחירתו של ה' אותנו... המשכילים היהודים נהרו בהמוניהם ממחנה הגיטו... לתוך מחנה הנצרות אותו ראו כמרכז התרבות האנושית. אף המעטים מביין בני המאה היח' שדימו בנפשם לעמוד בפרץ ולעצור ע"י ההתבוללות החלקית את הבגידה הגמורה, לא נוקו מהרגשה זו של פחיתות ערכנו').

המשכילים מימות מנדלסון ואילך, החזיקו בקונספציה מרכזית, שכאשר היהודים יתאימו את עצמם להלך הרוח האירופי, יהיו מתוקנים ומתקדמים, תבא סוף סוף האמנציפציה. הקונספציה הזו, קרסה במבחן המציאות, כל התיקונים לא קידמו את האמנציפציה בכוח זה, ראה פירוט לעיל הערה 34. האמנציפציה הגיעה בסופו של דבר, לקראת סוף המאה ה-19, בחלק מהארצות, ובחלקן רק בראשית המאה העשרים, וראה זה פלא: היא הגיעה בלי שום תנאי, היא ניתנה למשכיל גלוח הזקן, ולחסיד סאטמר, כמו גם לכת האימיש או לצוענים. ההנחה שלשם הזכויות יהודים צריכים לתקן את עצמם, היא הנחה שנשאבה מהספרות האנטישמית הגויית (ראה הערה שם), היא חסרת כל בסיס, לכל אדם מגיעות זכויות באשר הוא אדם, המשכילים לא היו מסוגלים להעלות על דעתם של היהודים מגיעים באמת זכויות, ויש לדרוש או לבקש אותם. הם אלו שאישרו במעשיהם ובפעולותיהם ואף במשא ומתן מפורש עם השלטונות, שהאמנציפציה מותנית בתיקונים, אך למרות כל זאת, היא לא היתה קשורה כלל לתיקונים. היא נמנעה למרות התיקונים, משום שנאו יהודים, והיא ניתנה בסופו של דבר בלי שום תנאים, למרות שנאו יהודים.

"הגורם לבולמוס ההתבוללות... המשכילים הראשונים קיוו שכניסתם לתחום התרבות האירופית תחיש את מתן האמנציפציה המלאה מצד השלטונות.. ולא כן היה... שלטונות המדינה לא ניאותו, למרות דרישות המשכילים... לא הכירו בהם כבאזרחים שוים לכל דבר... אולם משניתנה לבסוף האמנציפציה היא לא ניתנה תודות להתבוללותם של היהודים, אלא רק מתוך שיקולים מדיניים של כל מדינה ומדינה. ברוב המדינות אף לא התגשמה בבת אחת אלא טיפין טיפין, ולא הייתה מוגנת מכל התקפה ומכל אפשרות לביטולה", (זיו וטורי, עמ' 110).

אחרי שנוכחו משכילי רוסיה בגודל השבר שהם עצמם חוללו, היו מהם שהשמיעו זמירות של מיתון, ניסו להציל את הכבוד היהודי הלאומי, אבל כבר היה מאוחר מדי, המשכילים

הצעירים לעגו להם, הציגו אותם כאוטודידקטים ומוזרים, נעדרי השכלה, ומתעקשים לשמור על כבוד הדת, במקום ללכת עד הסוף ולהשלים את המלאכה.

המשכילים בשליש האחרון של המאה ה-19 תקפו בחריפות את המשכילים המבוגרים, התמרדו נגד המעמד הסמכותי שהוקנה להם בחוגי ההשכלה, ועל העיסוק שלהם בדברים לא רלבנטיים, מל"ל ב'חטאות נעורים' (תרל"ו) מתאונן על העיסוק חסר התוחלת ב'קדמוניות'. גוטלובר (אגרת צעב"ח עמ' 14) מנסה לשכנע את קוראיו של המשכילים המפורסמים אין סמכות אמיתית, "אין להאמין בשום דבר מצד האמונה לבד, ואפילו כל הקדושות שבעולם חופפות עליו, וזה מה שהם מכנים ביטול אויטאריטעטען". יל"ג לא סבל את ש"י פין, וכתב עליו "האיש הזה בעל דו פרצו-פין" ואינו מסוגל לפעולה של ממש, (אגרות יל"ג א עמ' 145). הצעירים דרשו מהזקנים להפסיק להיות שמרנים, להפסיק את התמיכה בדת בכלל, ולהתקדם לשלב החילוניות, וכן דרשו משומעי לקחם להפסיק לייחס סמכות לאותם זקנים שעסוקים באובססיביות בחקרי קדמוניות חסרי תועלת. ש"י אברמוביץ, הקדיש מאמרים ללגלוג על כל ה'אויטאריטות' שעוסקים בדברים שאין להם מקום בחיים המודרניים, ועל העיסוק של המשכילים בדמויות מקראיות, הוא דורש כי "המליצים והמשוררים... לא יקחו חומר למליצתם את בנות לוט ואשת פוטיפרע וכדומה נפשות רבות ודברי רוח אשר עלימו אבד כלח, בעד החיים לא ידרשו אל המתים, כי אם לשונם תהלך בארץ", (בספרו 'משפט שלום' 1860).

יעקב צוויפל שהיה מדור ה'זקנים', השיב לאברמוביץ בקול קורא (המגיד ד 1860 גליון 44), ותיקן לו דרך תשובה: "מה חכמה כי למדת ומה ספרים כי קראת, הן ידעתך בני מנוער, ונגדי כל חכמתך... כי בני אתה תלמידי אתה... שים שלום בלבך ואל תלמד עוד מלחמה, ואשיבה לך אהבתי וכחדש נעוריה כנשר". צוויפל עצמו הביע את יאושו מהדור הצעיר של ההשכלה, חניכי 'בית המדרש' שהוקם בתמיכת הממשלה הרוסית, כאשר מבין כתליו לא יצא אף רב או מנהיג רוחני, אלא לקחו התלמידים את תעודות הבגרות ודילגו איתם לאוניברסיטה... ורבים מהם המירו דתם, ב-1865 כותב צוויפל (שלום על ישראל ד עמ' 53-57): "גם אנכי, גם יתר חברי מורי התלמוד, בקחתנו את המשרה הזאת על שכמנו, קוינו להקים רבנים משכילים בישראל, אשר בידיעתם את התורה יוכלו להתחרות עם הרבנים הישנים, אבל כל עמלנו היה לשוא... וגם אנכי כבר נואשתי מטעת את ידיעת תורתנו בלב תלמידי". המשכילים שדחפו בכל הכח ותמכו בכפיה ע"י השלטונות לבתי הספר החדשים והמתקדמים, נפגשו בחוק חדש שאוסר את לימוד התלמוד, וכך בית מדרש לרבנים לא יכל ללמד את חניכיו כלום מן התלמוד... צוויפל עבר על החוק וניסה

ללמד תלמוד, אבל "דימויו החיובי של השלטון כדורש חסד ליהודים, שהיה אחד מערכיה המרכזיים של ההשכלה, הלך והתפוגג" (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 12).

צוויפל לא באמת השלים עם החסידות, הוא קיבל אותה מבחינה רעיונית, אבל בנשמתו נשאר משכיל, הוא האמין באידיאה היסודית, כי התבונה של היחיד, או פתרונות הקסם שפילוסוף מתבודד מציע למנהיגי ציבור, הם האמת היחידה, הוא שאף לתיקון החסידות ע"י פשרה, הוא והמשכילים יכירו בחסידות כלגיטימית, והאדמור"ם יתקנו דרכיהם, לפי עשר דברות שכתב להם (שלום על ישראל ג, ספר ב עמ' 135-127), כגון שלא להקל בקדושת התנ"ך עם הביאור שנכתב ע"י "אנשים מצוינים בתורה בחכמה וביראה", לא להתנהג כאילו הצדיקים יכולים לחולל ניסים, למנוע מהחסידים לעלות לפלסטינא ששם הכל הפקרות ובטלה, לא לחדש מנהגים בתפילה, להרחיק את הגבאים מוצצי הדם, את האספסוף רודף ההבל, ללמד את הילדים כתב ולשון המדינה, ועוד ועוד... עצם העובדה שצוויפל חשב שמנהיגי החסידות יחתמו על 'כתב הכניעה' הזה, וכך יבא ה'שלום על ישראל', רק מלמדת עד כמה היה האדם הזוי על גבול התמהוני, באי הכרת המציאות, ובשגיונות שוא ומדוחים. כמובן שבעיני המשכילים האחרים, גם זה היה כתב כניעה מצד ההשכלה, עצם זה שהם מכירים בחסידות כדבר לגיטימי, ולא שצוויפל ניסה לכתוב בצורה שתרגיע את הרוחות, כך למשל את אחת התפילות בליקוטי מוהר"ן הוא מכנה: "תפילה מזוהמת" (שלום על ישראל א, עמ' 105), את עשרת הדברות האלו הוא לא רק הציג, אלא גם הוסיף, שבמידה והחסידים לא יזדרזו לחתום עליהן, צפויה סכנה לעצם קיומה של החסידות, כי המשכילים יפעילו את הממשלה שתאסור את החסידות לגמרי (שם עמ' 134-135, שיטת המלשינות הקבועה אצלם, בסגנון 'תחזיקו אותי').

תלמידו של צוויפל, אשר ברודס, ברומן שלו 'הדת והחיים', (למונח הזה לועג החזו"א באגרתו, כאשר הוא מכנה את הדתיים שמוכנים להתפשר עם כל דבר, 'אנשי הדת והחיים'), פיתח שיטה אנכרוניסטית מיסטית חדשה, לדבריו שני מתקני העולם היו רבי מנשה מאיליא והבעש"ט, שניהם הכירו שהפלפול והקבלה 'שדדו את חופש העם, המירו את חייו, ויעכרו את רוחו', רבי מנשה מאיליה התכוין להקל בעול ההלכה והמנהגים המאוחרים, ולהנהיג לימוד ישר על דרך ההגיון, והבעש"ט התכוין לגרש את העצבות ולהקל בחומרות של הרבנים. אלא שכוונתם הטובה הוכשלה בזדון, ע"י... הגר"א, הגר"א אשם בכך שלא הסכים להידבר על בעל התניא, אם היה מסכים לכך - "לכל בני ישראל היה אור וחיים בדתם", הרבנות החסידות וההשכלה היו מתאחדים וכל ההדורים היו מתיישרים... (הדת והחיים ב עמ' 29 ואילך). מאיפה מתחילים לבקר רעיונות הבל

שכאלו? הגר"א היה ראש וראשון להתנגד לפלפול, ולמנהגים מאוחרים, הוא חתר להגיון ישר, לפשט הפשוט, ולהעמיד הכל על דינא דגמרא, ואף תמך בלימוד חכמות כרקחות וטבחות לתורה. רבי מנשה מאיליה היה בעל נטיה לפילוסופיה ולהתבודדות, היה הוגה מקורי, אבל לא היה מוכשר להיות מנהיג ציבורי, הנסיון לקשר בינו לבין ההשכלה, חסר כל בסיס אמיתי (בהמשך הרחיב נסיון זה, מרדכי פלונגיין, מחוג משכילי וילנא, בספר 'בן פורת' שאמור להיות ספר תולדותיו של רבי מנשה, ובו הוא מייחס אליו את תפיסתו העצמית, ועד כמה שאפשר גם לגר"א עצמו⁸⁵). וכמובן שאימוץ הנרטיב החב"די שאם הגר"א היה מסכים לפגוש את בעל התניא העולם היה נראה אחרת, גם הוא לא מסייע להכנסת ההשכלה למשוואה, בעוד זו לא עמדה כלל על הפרק...⁸⁶

גם ש"י פיין, שבמשך שנים הטיף למען מפעלי ההשכלה, ובית המדרש לרבנים, נוכח לראות שמפעליו היו לריק. פיין לימד בבית המדרש לרבנים בוילנא (שנפתח ב-1845) ע"פ הכרונולוגיה של צונץ, וכך קבע את יום ז' באב ליום חורבן המקדש (פיינר, מלחמת תרבות עמ' 204). ההתנגדות של השמרנים לא הועילה, והדברים המשיכו להתנהל ברוח זו, אך מהר מאד התוצאות היו עגומות אפילו למשכילי וילנא, בית המדרש הפך לחממה

---

⁸⁵ זה היה כמובן 'צורך השעה' כדי לטעת שרשים להשכלה בקרב יהדות ליטא, בזמנו התייחסו אליו המשכילים בזלזול, ורנ"ק כותב עליו (עמ' תנז'): "טועה לחשוב את עצמו למגלה סודות נסתרים ורזין דאורייתא, ודברים שהם כבשונו של עולם צפויים וגלויים לו, ונעלם ממנו שהסודות האלו כבר ידועים הם לכל משכיל וחוקר ומתחיל לפקוח עיניו". רנ"ק לא השכיל לדעת שאדם גדול לא נמדד במידת הגילויים שמגלה, או ההתלהבות מהם, אלא באחריות שנוטל על עצמו ועל מעשיו, ובמגמה שמנהלת אותו.

הרב יעקב דוד כהן מספר: "זכורני בימי בחרותי כשנתקלתי לראשונה בדברי הרא"א קפלן ב'בעקבות היראה': 'ר' מנשה אליר, זה המאמין השכלתני הגדול, אשר ספר מתנגדי-גאוני על דרכי היהדות, כדוגמת חבורו הקטן 'אלפי מנשה' אין למצא במלא עולם', מיד שמתי פעמי לספריה לעיין בו. בהמשך, דאגתי להעתיק צילום של כל ספריו. באחד הימים פנה אלי אחד מבני הישיבה בשם דודו, בנו של הגר"ז מבריסק זצ"ל שנודע לו על כך (אינני יודע עד היום באיזו דרך) ובקשתו בפיו שהואיל וחסרים בטופס המודפס שברשותו מספר עמודים, מבקש לצלמם. כמובן ששמחתי למלא מבוקשו".

⁸⁶ בעיניי אייזיק וייס: הגר"א חקר את התלמוד בדרך מדעית, ולכן הוא אביה של ביקורת התלמוד וחכמת ישראל. גם זאב יעבץ כותב: "אהבת רבנו אליהו את הדעת בכל חכמה סללה לו דרך מיוחדת בתלמוד תורתנו לכלכל גם אותה בדרך מדע... ואת התלמוד הורה רבנו לתלמוד בדרך מדע מדויק עד מאד, בהרחיקו מעליו את פלפולי החילוקים".

המשכילים לא אהבו את תיאורי הגר"א שנכתבו על ידי תלמידיו, מאפו כותב על עליות אליהו: "הן הדפיס נוכל אחד ספר עליות אליהו המספר כזבים מאיש המופת הגר"א, ויעשירוהו עשירי עמינו הבוערים" (מכתבי מאפו עמ' 21), אברהם קובנר, תיאר את המחבר עליות אליהו, כאדם תמהוני, המתהלך "בבגדי משי שחורים בקיץ או באדרת שער עם זנבות בחורף ותפילין בראשו", הספר מלא, לדבריו, "בסיפורים ותמונות מהבילות ומוגזמות אשר השערות תסמנה בשמוע כדברים האלה", (המצרף עמ' 136), קובנר מציין שלא קרא את כל הספר, והוא דורש מכל אחד להרחיק מביתו את הספר, "אשר מחברו לא כיוון כלל להגדיל בזה את תפארת וגדולת הגאון ז"ל, רק ככל ההמון המחברים אשר מטרתם רק כסף וכבוד גם המחבר הזה", (שם 139). למעשה מה שמסתתר מאחורי כל התיאורים האלו, הוא ייאוש מהנסיון להציג את הגר"א כאוהב החכמה, וביקורת גלויה עליו "היתכן רק בעבור שבתו יותר מארבעים שנה סגור בחדרו, דואג רק לעצמו, ולומד עשרים שעות ביום, נחל כל הכבוד הגדול הזה בעולם?".

לרוסיפיקציה, והמורים הרוסיים משכו את לב התלמידים יותר מאשר מורי התלמוד והתנ"ך (סלוצקי, בית המדרש לרבנים, עמ' 47), התלמידים ראו במוריהם אוטוידאקטים שאינם מסוגלים לדבר רוסית או גרמנית ברהיטות מספקת והשכלתם במדעים פגומה (פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 205). ב-1873 נסגר בית המדרש לרבנים בוילנא בפקודת השלטון, היות שלימודי היהדות בבית המדרש לא היו ברמה גבוהה דיה, הקהילות היהודיות לא קיבלו את בוגריו. דוגמה בולטת לכך ניתן לראות בבחירות לרבנות אודסה. ב-1859-דיווח המושל הכללי של אודסה לפטרבורג ששני המועמדים לרבנות העיר שסיימו בהצטיינות את בית המדרש לרבנים בז'יטומיר לא קיבלו אפילו קול אחד מהקהילה היהודית באודסה.

פיין לעת זקנתו (דור ודורשיו עמ' 193-196), כבר לא מסתכל על החיידר בשנאה, הוא מגלה הבנה לצורה בה למד, ומסביר מדוע בשעתו היה הכרח בחינוך זה, הוא אף מתאר כיצד אחד המלמדים הצליח לעורר בליבו את התשוקה לעיין בספרים ולהגות בתולדות עם ישראל. אם ניקח בחשבון את האכזבה מהלומדים בשיטות החדשות, אפשר להבין זאת, פיין היה מורה פרטי של יהודה ליב קלאצ'קו, בנו של הגביר הירש קלאצ'קו, פיין טיפח את כשרונותיו של בן הגביר, ואף פרסם שיר שלו ב'פרחי צפון', אלא שכמה שנים לאחר מכן כבר הפך יהודה ליב ל'יוליאן', התנצר, והפך למשורר פולני... (זלקין, בעלות השחר, עמ' 98, 101).⁸⁷

ההיסטוריון גרץ, שהיה יהודי גרמני ברוח ההשכלה הברלינית, התקומם על ההתנצרות ההמונית שגרמה השכלת ברלין. בדור הבא, ההיסטוריון דובנוב ממשכילי רוסיה, גם את זה כבר לא הסכים לקבל: "יהיה זה מוטעה אם נדון במצבים המתוארים כאן מנקודת מבט מוסרית צרה, כפי שעושים זאת היסטוריונים אחדים (=גרץ). תפקידנו הוא, להצדיק את החוקיות הפסיכולוגית ההיסטורית של גידולי פרא אלה של תנועה חדשה זאת, (ההתנצרות), תנועה אשר יסודה היה במרד האישיות החופשית במשמעת של הקולקטיב הלאומי. הייתה זו תקופה שבה הגיעה הקמת הגידור וההתבודדות של היהדות לשיאה. בעידן כזה, כוח האנטיתזה היה צריך להיות חזק יותר", (קטע זה לא תורגם

⁸⁷ פיין ניסה כל ימיו ללכת כביכול בין הטיפות, ולהישאר יהודי שומר מצוות, אך בסופו של דבר הוא היה יצור כלאיים שאינו יכול להיות חלק מגוף היהדות המסורתית, פיין חילק בין השכלה דתית להשכלה סתם, כדי להציל את שמה של ההשכלה, הוא החליט שההשכלה הרדיקאלית וגם השמרנות המסורתית גורמות פרוד הדעות ומחלוקת בישראל, לכן צריכים את ההשכלה הדתית, בביתו תלה את תמונותיהם של הרמב"ם, אברבנאל, יוסט, ופראנקל (פיינר מלחמת תרבות 221). אם את פראנקל ניתן עוד לסבול כדמות בעלת משמעות דתית, יוסט שונא עמו מה ענינו לכאן? (ראה הערה 66).

במהדורה העברית, וראה הערה 46). דובנוב האומלל, התנגד לצינונות עד הרגע האחרון, בזמן השואה, אחד מתלמידיו באוניברסיטת לטביה חיסל אותו ביריית אקדח.

בבית המדרש לרבנים בוילנא, מתאר קובנר: בוגרי בית המדרש לא ידעו לדבר או לכתוב רוסית בלי שגיאות, ושליטתם בעברית היתה קלושה, בין הבוגרים היו גם בורים בענייני דת, מורי בית המדרש לא הקפידו על קבלת תלמידים מתאימים, כל מי שהיה לו ייחוס אבות או שהיה בקי במעט רוסית ופאותיו קצוצות התקבל למוסד. המשמעת בבית המדרש היתה רופפת ביותר, התלמידים נכשלו במבחנים ורבים עברו מכיתה לכיתה רק בשל לחץ ההורים. המורים העבריים מעלו בתפקידם, המשגיחים והמנהלים היו גבירים שאינם יודעים השכלה מהי. התלמידים היותר בוגרים כבר פרקו כל עול ועשו בבית המדרש כשלהם, (קובנר המצרף עמ' 188), זה היה כל כך גרוע, עד שקובנר לא נרתע מלומר את הדבר הכי גרוע ביותר שעלה בדעתו: ישיבת וולז'ין אינה נופלת מבית המדרש לרבנים... קובנר אינו מבין מדוע התלמידים כ"כ שונאים את העברית והמקרא, "בעינינו ראינו רבים מהם אחרי כל לקח עברית, ירדו אל באר המים אשר בחצר ובשחוק וקלות ראש ידיחו וישפשפו את פיהם ולשונם מהעברית אשר שומה בפיהם מהמורים בלי רצונם", (שם, 190).

פרידברג, מחבר 'זכרונות לבית דוד', במאמרו 'חליפות ותמורות', הוא מתאר: כמשכיל, נמנית גם אני עם 'לוחמי מלחמתה של ההשכלה', כמה שמחתי כאשר נזדמנו לי ולחברי שני למדנים עניים שהצלחנו להמירם אל ההשכלה ולסייע להם להם לסיים את לימודי הגימנסיה הרוסית. אך מה היה אחריתם? האחד התפקר והתנצר והשני נעשה עורך דין שהמיר את דתם של בניו בכדי שיזכו באזרחות רוסית. בדיעבד היתה זו איפה טעות נוראה. סברנו שאנו נוטלים חלק בפרוייקט הנשגב של ההשכלה, ובסופו של דבר סייענו להתבוללות.

כל האידיאלים הישנים של ההשכלה, שקודשו בברלין, והועברו מדור לדור בהערצה בוינה, בגליציה, וברוסיה, נהפכו למסורות שסופרים מודרניים הלעיגו עליהן.

אפילו לילנבלום הודה שיל"ג טעה בקונספציה שלו: "הסופרים שיעצו לנו להסתיר את 'היהודי' שלנו... בסתר אהלינו, כאילו חרפה היא לאיש מן המאה התשע עשרה שידעו בו שהוא יהודי. רבים שמעו לקול הקריאה הזו ופריה נראה עתה על בנינו" (מל"ל, בקורת לכל שירי גארדאן, המליץ תרמ"ה). ב1878 כותב מל"ל תחת הכותרת 'מהי השכלה': "ומהי ההשכלה בכלל לפי מובנה אצל בני הנעורים שבנו והרבה מסופרינו? נאד נפוח

מלא רוח, ערבוביא ריקה והבל הבלים!", ובחטאות נעורים כותב הוא 'כאוס הריק המכונה אצל סופרינו בשם השכלה (בתוך כתביוס אטוביוגרפיים י-ם תש"ל עמ' 129). כך העיז מל"ל לבזות את קודש הקדשים, המונח 'השכלה', שעד לפני דור העביר צמרמורת של קדושה ויראה בלב כל משכיל, וויכוחים תיאולוגיים עמוקים התנהלו בדבר המשמעות המדוייקת של המילה.

מרדכי אהרנפרייז פרסם ב'השלח' של אחד העם ב1897 מאמר בשם 'לאן', בו הוא כותש לחלוטין את השכלת ברלין, וכותב עליה: "כל הפרוגרמה שלהם היתה שאין צורך בפרוגרמות כלל... ה'השכלה' של בעלי המאספים אינה רק מין ספרות גרועה מצומצמת, כי אם מין אחר לגמרי של עבודת ספורים שאינו נכנס בחוג ספרות כלל... נפתלי הירץ וייזל, במחילת כבודו, מעין בטלן פשוט שריח בית המדרש נודף ממנו ומכל ספריו... מוכרחים היו לברוא במקומה איזו בריה משונה וגרועה ששמה: השכלה". (אצל אותם אומללים 'ריח בית המדרש' נחשב לגנאי).

פייארברג, ('מכתב מוואהלין', כתבים עמ' 4-153) כותב: "בני הנעורים בישראל וביחוד בני הדור הישן בערי השדה עודם אוהבים את ההשכלה לשמה, ובתמימותם ידמו כי 'ההשכלה בת השמים' תעשם לבני עליון ומופשטים מכל חומר". ברנפלד, קונן על כך שהאידיאולוגיה המרכזית של המשכילים נכשלה, האמונה "שככל שתתרבה הדעת באדם יתרבה גם המוסר ויתמעט עיוות הדין וקלקול המעשים" הוכחה כשגויה (שנות דור ודור עמ' 27). יהל"ל במאמרו קץ המאה: "אין עוד משא נפש, אין עוד אידאליזם רמים ונישאים, כי אם ריאליזם גס ומגושם... הכל נקנה בכסף והכל בשביל כסף". שמעון לזר ב'המגיד' לכבוד קץ המאה: 'הרבינו לשחד מכחינו בעד מעט הארת הפנים שהראו לנו, ושכרינו יצא בהפסדינו'.

ברדיצ'בסקי ב1897: "אנחנו הצעירים חדלנו לשנוא את החסידות ולהתלוצץ עליה... חלפו ימי ההשכלה... כולנו לאומיים", (ברדיצ'בסקי, על דבר החסידות, עמ' 264).

יהל"ל כותב ב1878 ב'השחר' של סמולנסקי: "העת החיה, הנאורה, המשכלת / המאה התשע עשרה המהוללת... אולי חזון שוא הוא אחיזת עיניים / נגה עץ רקבון קצף על מים"!

גיבור הרומן 'על הפרק' של אז"ר הוא למדן שהופך למשכיל, בוגד ברעייתו ומתעלל בה, הופך לנהנתן, ומאבד את המוסר לחלוטין. בראשית המאה העשרים, כותב יצחק קאמינר:

”במה נחשבו להם זה מענדלזאן וכל החבריא? מה יתנו ומה יוסיפו להם כל החקירות? הן הם עתה על הבירוא [הבורסה] ישחקו”.

מנדלי מוכר ספרים 'הזדעזע' מכל ההתפכחויות האלו, וקרא: 'עולם הפוך אני רואה – משכילים שונאי השכלה'.

פרשת דרייפוס, היתה נקודת משבר עבור המערב אירופאים, שכן התרחשה בצרפת הנאורה. הרציחות והפוגרומים הקבועים ברוסיה, לא שפכו אלא דם זול של 'אוסט יודן', וגם האוסט יודן עצמם, הבינו שבסופו של דבר רוסיה בדרך להיות אירופה, צריכים רק עוד מעט להמתין... (אנחנו עדיין ממתנינים), אבל בצרפת המנומסת, צרפת של שאנו אליזה ופיקאסו, זה מוטט אצלם את האמונה של השתלבות באירופה. הרצל, העיתונאי האוסטרי המנותק מכל זיק של יהדות, אפילו לשנוא את היהדות כבר לא שוא, ניתוק מוחלט, עבר זעזוע כתוצאה מהפרשה. 'אחד העם' כתב על פרשת דרייפוס: "אם לכך הגענו אחר 'פרוגרס' של מאת שנה, מה תקוותינו לעתיד?... אין הדבר מן הנמנעות שבמשך הזמן תתחזק ותתפשט ההומניות יותר ויותר עד שתקיף באמת כל בני האדם, והעולם ימלא צדק ויושר, חמלה וחנינה ביחס לכל הבריות- רק חוץ מן היהודים... כשאנו עסוקים בהומניות נשכח את היהודים, וכשאנו עסוקים ביהודים, נשכח את ההומניות", (אחד העם, כתבים, עמ' רפב-רפג).

פרפורי הגסיסה של ספרות ההשכלה היו קשים, הסופרים שואו את המשכילים, ההשכלה, היהודים, וגם את עצמם, מין פכפוך מוזר של מלים גסות חרחורי גסיסה ולעג טפל, פרופ' ש"ז שכטר, באחד הכנסים חירף וגידף את הספרות העברית בטענה שהיא "מלאה זימה וזנות". ביאליק שנכח במקום השיב: "אדוני, אתה אומר שהספרות החדשה נדונה בצואה רותחת; כעת הצואה עודה רותחת, אבל לאחר 300 שנה, כשהצואה תקפא ותהיה לגללים — אזי יקומו הפרופסורים לחטט בגללים אלה..." (שמעון ראבידוביץ, "שיחות עם ביאליק", י-ם 1983, עמ' 56).

פרופ' יוסף קלוזנר כתב: "היהודים... אינה אומה אלא פירורי אומה... היהודים עם של תגרנים ואנשי אויר, שזולת האמונה באלהים שאף היא הולכת ונחלשת בקרבם, אין להם אלא שאיפה אחת בחיים "פרנסה בריוח", והיהודים הם עם מזרחי חמום דת וקל דעת ברובו (עם כל העמקות של יחידים ממנו), שהוא להוט אחר החיקוי... הוא כרוך בכל

מקום אחר העם העיקרי תושב הארץ ובעל הקרקע, מחקה אותו, ולומד לעשות כמקולקלים שבו" (התקופה כו' תרצה). על כגון דא אומרים: 'דבר בשם עצמך'...⁸⁸

אחד מאובדי הדרך האומללים האלו היה יוסף חיים ברנר, מפנינו: "הן עם של יהודים אין בעולם, הן הגלות, סוף-סוף, יכול יכלה לנו. אין כבר עם. יש בהולים-מטומטמים ומופלגי-תורה בליטה, טיפשים ופראים בפולניה, הדיוטים ונבזים בגליציה, נרקבים ומעלי-באשה באונגריה ורומניה, גסים וקהים באנגליה ובאמריקה, שנוררים ומזוהמים בפלשתינה, צבועים-אנוסים ודשנים-כרסנים בגרמניה ובפרנציה ובאיטליה, וכולם, כולם ספחת הם לעצמם ולעם אשר בתוכם הם יושבים – אבל לא עם!", (כל כתבי ברנר, כרך ו' עמ' 51).

הוא היה אומר: "עמי אירופה, למרות אשר חנקו אותנו, לפעמים גם שלא במתכוון, כאשר יחנקו את הדבר הנתעב העומד בדרך, האם לא ראויים הם לכבוד, בעוד שטבענו אנו, הנוכל להגות כבוד אליו? די להאשים את כל העולם! אנו היינו מימות יבנה ועוד קודם לכן אנשים גרים ונודדים, חסרי-אדמה וחסרי-עבודה, סרסורים, היינו תלויים באחרים, ומה הפלא אם אלו האחרים שונאים אותנו, אם צועני עולם נעשו לצנינים בעיני העולם?... ואם יש לנו תיקון הרי הוא באדמה ובלימוד דרכי העמים החיים, החיים באמת – יורשי ין ורומא..", (כל כתבי ברנר" כרך ז' עמ' 271).

ואתה דע זה, התפכחות של נאורים, לעולם אינה חוזרת לאחור, יכולים הם לראות את הטעות, לחרף ולגדף, ומיד פונים הם אל הטעות החדשה, לשמרנות אינם יכולים לחזור.

---

⁸⁸ וכדלעיל הערה 46. אין פלא שב'השילוח' שבעריכתו של קלוזנר, החזיקו בכל תוקף במסקנות ולהויזן, ובסדרת המאמרים 'אין מוקדם ומאוחר בתורה', תרע"א, כתבו "רק מעטים הם החולקים על ולהויזן, ואלה שניסו לסתור את דבריו העלו חרס בידם". על דליטש האנטישמי, אומר קלוזנר במאמרו 'כתבי היתדות וכתבי הקדש': "דליטש הוא אחד החוקרים היותר גדולים במקצוע האשורולוגיה, חוקר אמיץ, אשר למרות שהיהודים נבהלו מאד מהחלטותיו, אין הוא אנטישמי, ויכול אדם לכפור במקוריותו של המקרא בלי להיות שונא יהודים". על שפינוזה הוא אומר: "הותר החרם! סר עוון היהדות נגדך, וחטאתך לה תכופר! אחינו אתה, אחינו אתה, אחינו אתה!", (קלוזנר, 'פילוסופים והוגי דעות', 1934, ח"א עמ' 242), השווה שד"ל: "האיש הזה שפינוזה הוא נתעב ונמאס בעיני, לא על מחשבותיו, אלא על מירמותו, כי התחכם להטעות את הבריות בדברי שוא ומדוחים, שידע בעצמו שאינם אמת", (אגרות שד"ל, העבריות VII 1197).

מחקר מגוייס למהפכה

דע אהובי אחי היקר, כי כל עוד לא נקרע הלוט, המסכה הנסוכה על פני המשכילים, לא ניתן היה לדון באובייקטיביות ב'מחקריהם'. אך עם שקיעת ענני האבק מעל כל המאבקים בין ישראל ובין האיש המשכיל,⁸⁹ נפנו חוקרים והיסטוריונים לבחון את 'חכמת ישראל', שהיתה גאוותם של המשכילים, המחקר עליו ביססו את הצורך ברפורמה. המיתוס החילופי אודות הדת, ממנו נגזר יחסם אליה בהווה.

הרעיון של 'ניקוי' הדת, שהזכרנו בראשית דברינו, קשור לתופעות תרבותיות באירופה של המאה ה-18, במאה ה-17 היתה התעוררות דתית לדרישת היהדות ע"י נוצרים, מתוך הבנה שהיהדות היא אימה של הנצרות, העליה הזו של קרן היהדות עוררה ריאקציה במאה שלאחריה, להוגים האירופים נמאס מציטוטים מספרות עברית, "הדאיסטים האנגלים והצרפתים והמטריאליסטים הרדיקאליים הפנו את מלחמתם בכנסיות נגד היהדות כשורש הנצרות, גם עשו את ההתקפות על היהדות טכסיס במלחמתם זו, שהרי נקל היה לערער את יסודות היהדות ולהשפילה מאשר לצאת גלויים נגד הדת השלטת. לצורך מלחמתם נעזרו בנימוקיהם של שונאי ישראל מדורות קודמים ולא הבחינו כלל בין הישראלים הקדומים לבין היהודים שבזמנם... כך קלטה ההשכלה האירופית לתוך עולמה הרוחני, ליד הערכת האדם... גם את ההסתייגות מן היהדות כמפעל זיוף של כהנים ורבנים... גם אלה מבין המשכילים שהתנגדו בכלל להתקפות על היהדות... האמינו שבתיקונים שהם מציעים ליהודים... יגיעו היהודים עצמם לעזיבת הבליהם הישנים", (אטינגר עמ' 37). ההסתייגות מן היהדות כמפעל זיוף של כהנים ורבנים, נעשתה ליסוד כביכול מחקרי, ובהמשך היתה יסוד ביקורת התורה שבכתב ושבעל פה, ראו למשל [כאן](#). הפקפוק על אמינות התורה, נעשה בטענה הבדויה שיש כביכול 'מקור כהני' שהשתלט עליה וסילף אותה, ראו [כאן](#).

הראשון שעמד על כך שההשכלה היתה בסך הכל יצירה גויית, המנוגדת לאמת ההיסטורית ולרוח היהודית, היה פרץ סמולנסקין, שבמאמריו כתש את ההשכלה באופן כללי, על מנדלסון הוא כותב "הוא היה בכל רע אשר מצא את עמנו, אך הוא הרבה

---

⁸⁹ בראשית המאה העשרים שיער הסוציולוג ארתור רופין שמבין שנים עשר מליון יהודי העולם רק מחצית הם אורתודוקסים. שני הצדדים הכריזו 'כי שריתי עם אלהים ועם אנשים ותינצל נפשי'. ושניהם יצאו צולעים על ירכם.

שונאים בנפש לנו מקרב אחינו, כל בניו ובנותיו וכל תלמידיו השומעים בקולו היו האויבים היותר גדולים לעמנו" (התועה בדרכי החיים ד עמ' 61). "אם גם הוא בעצמו לא גבר בדעת שפות יוון, בכל זאת אסף את הרוח ההיא בחפניו ויתאמץ לפזרו בקרב אחיו במלא חפניים וגם עלתה בידו מבלי אשר ראה והבין כי לרוח זר וצורר לעמו לרוח מפרק הררי ישראל ומפוצץ לרסיסים עמודי הלאום והדת גם יחד נותן תעצומות ועוז", (עת לטעת כתבים, כרך שני, י-ם 1925 עמ' 200).

סמולנסקין היה מאלו שהפנימו לעומק את משמעות ההתפרצויות האנטישמיות בגרמניה וברומניה, ובמיוחד הפרעות באודסה ב1871, אז כתב סמולנסקין, בהשחר "בשמעו כל היום תהלת עת חדשה ודור ההווה, כמו אך עתה נתונה תורה חדשה. תורת האדם ומשפטי יושר אשר לא ידעו הדורות החולפים. הנה רבים יתנו את הדורות הראשונים כפראי מדבר אשר איש על אחיו לא חמלו ואת החיים כיום כיודעי משפט, אבל מה נחזה אם נביט בעין אמת? במה גברו חיל בצדק ויושר בני העת הזאת? האם שבתו מלחמות מן הארץ? האם לא ישפכו דמי רבבות כמים על פי עריץ אחד... האם לא לעינינו קמה עצרת בוגדים ומרצחים לקרוא מלוכה ולדכא יושר?... ובכל זאת יבערו ויכסלו רבים להלל את העת החדשה", ('ללמד לבני יהודה קשת', השחר ב תרל"א, עמ' 361).

אך הוא לא נשאר בתחום האידיאולוגי, ובחן גם את השלכת האידיאולוגיה הזו על ה'מחקר', כנגד ההיסטוריון גרץ, יצא סמולנסקין בחיבור מיוחד, בשם 'משפט וצדקה'. סמולנסקין פותח את דבריו, באמרו:

"הפלפול לא מת... וילך לנוע אל ארץ אשכנז... ככחו אז כן כחו עתה לבנות מגדלים פורחים באויר... רבי המבקרים בכתבי הקדש כבני ברית ככאלה שאינם ברית בחרו להם הדרך הזה... אנשים חכמים באים נאזרים ברוב דעתם להפוך המישור לעקוב והיופי ללא תואר והדר ועוד יתפארו כי קסם על שפתותיהם...".

"בימי רש"ל רפאפורט וסיעתו החל המנהג לאחר את רוב כתבי הקדש, ויחרו החזיקו אחריו רבים לעשות כמהו וכל השערה טפלה וכל משפט הבל עלו על שפת לשון... המחלה הזו עוד לא חדלה, והנה נלוותה אליה עוד שניה לה, היא בקשת מלות זרות... עד כי אם יבא איש להראות באור הכתובים באר היטב, מהכתובים בעצמם בלי כל שבוש, יניעו עליו בראשם כמו יהגה איולת".

על מאמציו של גרץ לקבוע את שיר השירים בימי יוסף המוכס, כותב סמולנסקין:

"מלות יווניות נחוצות לו עוד מאד, כי בכל המלות הארמיות הסוריות והפרסיות, (יהי שם ה' מבורך כי לא ידע שפת כושים, כי לו היתה כזו, כי אז הוסיף על ספרו כעשרה בוגין, ה' ישמרנו מכל שטן ופגע רע, וממבארים יודעים שבעים לשון), בכל המלות האלה לא מצא מנוח לנפשו... על כן נטל עליו להחזיק בעורף מלות אחדות ולצוות עליהן במפגיע: היינה יווניות! ויהיו יווניות".

במקום 'נרד וכרכום' הגיה 'ורד וכרכום', כדי לגזור את 'ורד' מיוונית, אבל לשם כך שיבש את השיר כולו, ועל כך אומר סמולנסקין: "לולא ידענו את המבאר הזה לחכם גדול כי אז חרצנו משפט כי לא הבין המשך הכתובים, כאשר קרה לרבים ממבארי העמים, האין זאת חבול והשחתה לקחת שיר יפה אף נעים ולסכסכו ולעשותו בלי טעם, יען מה? יען נחוץ לו למצוא בו מלות יווניות!".

ובהמשך הוא מונה כל מיני הגהות זרות ללשון העברית ולרוח שה"ש, (אחת מהן היא "בין שְׁדֵי ילין", כלומר, הוא נמצא בין השדות של מקום ששמו 'ילין', ואף שלא ידוע על מקום כזה, בהכרח יש להניח שהיה... סמולנסקין מדמה את זה לוורט חסידי, שהפסוק מדבר על צדיק בשם 'ארחמך', שלא ידוע ממקום אחר. במקום 'דובב שפתי ישנים' – 'נובב שפתי ושני', במקום 'שער בת רבים' – 'שער רבת בני עמון'), וכותב: "גם שגיאות גדולות למשפט הלשון שגג מבלי משים הוראת פעל, חבל בבנין פיעל... המבקר הזה לא ידע כי על פי משפט הלשון לא נוכל לומר 'איפה הלכת'... אף חכמתו עמדה לו לכתוב בשגיאות".

יש להבין, שלולי הפוגרומים, השחיתות, והאונס ההמוני, היה סמולנסקין ממשיך לשאת את כליהם של סופרי ההשכלה הגדולים, רק הכחשה אכזרית של המציאות, מול עיניו, גרמה לו, כיחיד מול רבים, לצאת נגז הזרם הנאור.

אחרים כותבים על גרץ:

"כתיבת הסטוריה יהודית בלשון הגרמנית... ע"י מחבר שיעור עמו ועתידו לא היו ברורים לו כלל וכלל לא היתה מן התפקידים הקלים, לכן נכשל גרץ לא פעם בחוסר עקביות, בסנטימנטליות יתירה ובגישה אפולוגטית.. בהתאם לדרך התפתחותו הרוחנית ולאפיו היה בטוח באמת המדה הראציונליסטית ולא היה מסוגל להתעלות מעל לדרך שיפוט זו לפיכך לא הגיע להבנת כחות ותנועות שמהותן בתחום האי ראציונלי... צמידותו למסורת אנשי ההשכלה גרמה לו לשנאה

ממש ל"תלמודיסטים הפולניים המטופשים" הוא מכנה את היידיש בשם "שפת חיות למחצה". בתיאור הסבות לגזרות ת"ח נגרר גרץ אחרי ההסטוריון הרוסי האנטישמי קוסטומארוב שהטיל את האשמה במאורעות הדמים על שחיתות היהודים פרי הפלפול התלמודי שעיקם את מוחם" (אנצ"ע ערך גרץ). ואין לנו אלא לשמוח שהפרוטוקולים של זקני ציון לא הגיעו לידיו של גרץ, אותם היה 'קונה' בשמחה..

אך נחזור להתחלה, שתי דמויות מרכזיות ייצרו את 'חכמת ישראל', גייגר וצונץ, גייגר הוא אבי הרפורמה, צונץ הוא אבי המחקר החדש של תולדות ישראל. יצירותיהם המחקריות מרשימות בקנה מדה יוצא דופן, וכבר נאמר כי כל המחקר החדש הוא רק הערות שוליים לצונץ (יונה פרנקל, דרכי האגדה עמ' 718), למרות שבלי ספק ניתן להכניס גם את גייגר לאותה כותרת, שניהם עסקו ברוב הנושאים הקיימים עד היום במחקר ההיסטוריה של ימי המשנה והתלמוד, ונידונו בהם הכיוונים הכלליים.

אך האם ניתן להפריד בין האדם ובין מחקרו? כאשר מדובר בתחום כל כך טעון, ובעיצומה של מהפכה תובענית שחצתה את כל הגבולות?

לאחר שנים רבות, התקדם עולם המחקר צעד אחר צעד, זיקק וניפה את הספרות של ראשוני חכמת ישראל, ורק אז גילה כי התשובה שלילית, אי אפשר להפריד בין האדם ובין מחקרו, מה שנראה כמחקר של חכמת ישראל לא היה אלא דרשנות סמויה, שיקוף של אידיאולוגיה, משאות נפש, והשלכה מן ההווה על העבר.

גייגר, למרות היותו אבי הרפורמה, היה קיצוני הרבה יותר מהרפורמים ה'קלאסיים', הוא ביטל לחלוטין את האמונה בתושב"כ ותושב"ע, וראה את הכל כמניפולציות של יהודים, לא רפורמה הוא רצה, אלא ביטול של הכל, למרות שהבין שבאופן זמני יש מקום לתת לדת בחיי הציבור, כמו שעושים גם הנוצרים, בינתיים, "עוד דורות מעטים וכל היהדות העתיקה תחלוף, כמו גם הנצרות הקתולית" (גייגר כתבים ה עמ' 161). האמונה הישנה של נאורים שבקורב, אם המדע יתקדם עוד קצת, האמונה תחלוף מן העולם.

אך גייגר היה קיצוני הרבה יותר, הוא ביטל לא רק את הדת, אלא גם את הלאום, אותה זיקה יהודית הדדית, שהיא חלק מחייהם של רוב היהודים, גם הנידחים ביותר. ב1840 הואשמו יהודי דמשק בעלילת דם, משה מונטיפיורי (יהודי שומר מצוות) נחלץ לעזרתם, גייגר כתב כי הנסיעה הזו היא 'מעשה בדחנים' שאינו מתאים ליהודי גרמני משכיל. אך

התנחם בכך שמונטיפיורי לקח עמו את מונק החוקר הגדול, שאולי יגלה במהלך המסע תגליות מדעיות... כבר ב1933 כתב מקס ווינר כי גייגר איבד לגמרי את תחושת 'היהדות' הלאומית (מצוטט אצל היינמן עמ' 59). גייגר טען שסמינר עצמאי לא יספיק, "רק פקולטה אוניברסיטאית הקשורה קשר אורגני עם שאר הפקולטות תוכל ליישר את עץ היהדות הכפוף", (מצוטט אצל היינמן עמ' 169), ואכן האקדמיה הישראלית הגשימה את נבואתו בשנים האחרונות, בהיותה חלק בלתי נפרד מהכפר האקדמי הגלובלי, זה הכח שהצליח לערער את התודעה הלאומית של יהודים בזמננו.

"גייגר מגדולי החוקרים של חכמת ישראל... התמונה ההיסטוריוגרפית העולה מיצירתו משמשת את צרכי הרפורמה הדתית והאמנציפציה האזרחית, היא רחוקה מלהיות אוביקטיבית, ועיקר ערכה כתכנית והצדקה לשיטת הרפורמה... ציור הדת והיהדות שהעלה גייגר מרצונו ומחקירתו קשור בתפיסה האבולוציונית האפינית לדורו" (אנצ"ע ערך גייגר. כך גם בערך חכמת ישראל עמ' 411). לדעתו של גייגר: "המילה היא מעשה ברברי של שפיכת דם".

פדרבוש כותב:

"גייגר כתב בבטאונו הגרמני: "אנו זקוקים לאנשים, שאינם יראים להוכיח, כי בניגוד לדעה המקובלת דברים רבים אינם נובעים מן המסורת או מן התורה שבכתב לפי פירושו. הנכון, כי אם מקורם בעת ההיסטורית, ועקב זאת אפשר לדחותם בחילוף הזמנים". את הכיוון הזה אפשר להגדיר: חקר היהדות לשם ביטולה", (חקרי יהדות פי"ג).

באופן לא מפתיע, למרות עמדתו זו, מחקריו של גייגר עמדו בבסיס כל דיון היסטורי על תולדות ישראל ותורתו, אחת התזות המרכזיות שלו, היתה שחז"ל ביצעו רפורמות הלכתיות, ואילו ההלכה הקדומה והאותנטית, היתה ביד הצדוקים, בין השאר, עקבות לה יש לזהות בתרגום אונקלוס או בשיטות בית שמאי.

יעקב זוסמן, במאמרו 'חקר תולדות ההלכה ומגלות מדבר יהודה' (תרביץ נט תש"ן), כותב:

"מן המטרות הגדולות שהציבה לעצמה 'חכמת ישראל' בראשית דרכה היה חקר תולדות ההלכה והתפתחותה... החוקרים גם הפליגו בדמיונות רחוקים שלא היו נקיים מפניות אקטואליות, ואף הצהרות מפורשות בכיוון זה לא חסרו – גייגר

הלוחם הגדול בהלכה בת זמנו, גייס בחריפות ובלמדנותו את חקר תולדות ההלכה הקדומה למגמותיו הפוליטיות".

ובהערה הוא אומר:

"עלינו לקחת בחשבון גם את הסיבות האובייקטיביות לרתיעה מעיסוקם החובבני לעתים של ראשוני חכמת ישראל – כגון שימושם בטקסטים בלתי בחונים, שלעתים קרובות הכשילו אותם, ומגדליהם ההיסטוריים נמצאו לעתים בנויים על חול", (הע' 10). כבר גרינץ (אנשי היחד, סיני לב, תשי"ג) מדבר על "הצורך שהיה לגייגר לאמת את ס' היובלות המחמיר כמייצג 'ההלכה הקדומה'",

בהמשך הוא כותב, לאור הידוע לנו מן המגילות הגנוזות: "שלא כגייגר, אין ההלכה הפרושית התפתחות מאוחרת דווקא, לעומת ההלכה הצדוקית הקדומה, כעת אנו רואים ששתיהן נתקיימו זו ליד זו ונאבקו זו בזו מקדמת דנא, עכ"פ ברור שהלכות התנאים אינן רק פרי יצירה מלאכותית של בית המדרש וספקולציה רבנית מאוחרת המשמשים תחליף למקדש ולעצמאות מדינית".

"תפיסותיהם של חכמי המאה ה-19 את הכתות משקפות בדרך כלל את השקפותיהם הפוליטיות והדתיות של הכותבים... בספרות המחקר האינסופית כמעט על כתות ימי בית שני נאמרו השערות מרובות ורחוקות, הכתות ייחודן ותורותיהן תוארו לעתים קרובות על יסודות דמיוניים. צירופי הידיעות החלקיות שנמסרו במקורות השונים יצרו תיאוריות פורחות באויר... השערות שנתקבלו ללא ביקורת מספקת ודעות אישיות של חוקרים – כל אלו משמשים בערבוביא", (זוסמן, הע' 135).

דוד נחמן, ('ההלכה בכתבי יוסף בן מתתיהו', תשס"ד, עמ' 8-27) כותב:

"מאז גייגר חזרו חוקרים שונים בצורות כאלו ואחרות על עיקרי תפיסה זו, לפיה ההלכה הצדוקית היתה נוקשה ושמרנית ואילו ההלכה הפרושית מקילה ו'מתקדמת' וממילא גם מאוחרת... אך הקביעה כי ההלכה הצדוקית היא ההלכה הקדומה ואילו ההלכה הפרושית היא הלכה 'חדשה' ורפורמטורית נעדרת תשתית ראייתית של ממש (ומאידך: היא מגמתית באופן ברור)... זאת ועוד. הגישה שלפיה ההלכה הפרושית היא מאוחרת וחדשנית מתעלמת מהאלמנט החשוב ביותר שלה: מסורת האבות, ברור שהמשמעות הבסיסית של המושג מסורת

האבות היא: המנהג המקובל והמוחזק בעם מדורי דורות, ואין ספק שהפרושים נשענו באופן בסיסי על מסורת זו".

ובאשר לצונץ, גם מגמתו אינה סוד:

חכמת ישראל באשכנז נולדה על רקע תנועת התקונים הדתיים מיסדה היה הד"ר צונץ... ואעפ"כ לא נעשתה לגורם מפרה את האומה, בכל הישגיה המדעיים הנערצים גם בזמננו מעוררת היא בנו מורת רוח וכתופעה תרבותית לאומית היא בעינינו כיום כמזכרת עוון וחרפה, כאות הכשלון של רוח העם בנכר... התנכרותם של יוצריה ללשון העברית מבליטה את יסודותיה הרקובים... הם נאחזו בהשכלה הרציונליסטית אע"פ שבעולם הגדול כבר עבר זמנה, הם נאחזו בה מפני שקיוו כי היא תביא לאמנציפציה ולדכוי השנאה לישראל.. חכמי ישראל באשכנז ראו את היהדות ההסטורית כחומר ארכיאולוגי שנשתמר ע"י החניטה או כחומר תרבותי שנדון לגניזה ועליהם התפקיד לערוך את טכס ההלוויה... ואכן נראים הם בעינינו היום כקברנים", (אורינבסקי, תולדות הספרות העברית החדשה עמ' 88).

חוקר האגדה יונה פרנקל, כותב: "אין כל ספק שהדחף לכתיבת 'הדרשות בישראל' היה הרצון לשפר את ההטפות וההרצאות בבתי הכנסת של היהדות המודרנית", (דרכי האגדה והמדרש, יונה פרנקל, עמ' 544. הוצ' מודן 1996). זה בהתאם למה שאומר צונץ עצמו: "בסעיפים שונים של מדע זה תימצא כנראה תשובה על השאלה הסבוכה של גורל היהודים", (במאמרו: משהו על הספרות הרבנית, ברלין 1818). המטרה היתה ברורה: "השויון המוסרי והחברתי של היהודים יבוא כתולדה מן השויון, שתרכוש לה חכמת ישראל בעולם המדע", (אחד העם כתב על כך: "מוצאים אנו דברים שהתמלטו לפני המשים שנה מקולמוסו של אבי 'חכמת ישראל', אשר יתנו מקום לחשוב, כי מתחילת ברייתה של חכמה זו מיועדת היתה יותר לזולתנו מאשר לנו").⁹⁰ כבר הרמן כהן כתב: "מדע היהדות נוסד בתחילה על-ידי צונץ ורפפורט בתור מדע העתיקות".

⁹⁰ עוד אומר אחד העם:

"חכמי ישראל הולכים בעקבות חכמי אומות העולם מבלי לנטות מן הכללים ודרכי החקירה, שקבעו מוריהם אלה, אף במקום שיש ויש להרהר אחריהם. עד הימים האחרונים לא נראתה התנגדות מצד חכמי ישראל אפילו לאותו המוסכם בין החוקרים הנוצרים, שבמקום שיש סתירה בין הידיעות ההיסטוריות שבתלמוד ומדרשים ובין אלו שבספרות היוונים — האחרונות נאמנות יותר. ורק בעונה האחרונה בדק חוקר יהודי אחר הכלל הזה "בנוגע לשאלה אחת פרטית, ואחר העיון מצא, כי אין לו שום יסוד, וכי להפך, הידיעות ההיסטוריות שלנו נאמנות יותר... אבל חזיונות כאלה של חקירה "חופשית" באמת. מעטים מאד בחכמת ישראל, וגם אלה המעטים הללו החלו להראות רק בזמן האחרון".

יונה פרנקל מראה זאת גם לגבי החוקרים הבאים אחריו: "לגבי שימושו של (זכריה) פרנקל בחומר האגדה יש לומר כי יש כאן בחירה אפולוגטית של חומר 'חיובי' המבליט את מימרות המוסר הקרובים ללב המחבר", (יונה פרנקל, שם, עמ' 550). על היינמן הוא כותב: "מתפתחת כאן השוואת דרכי האגדה לדרכי המדע כשיטה אפולוגטית עם כיון הטפתי. היינמן היושב בזיקנותו בתוך עמו, רואה חובה לעצמו לקרב את דרכי האגדה המוקשות ליהודי המשכיל המודרני... תערובת משונה עם רוח הטפה אפולוגטית", (שם עמ' 559).

"מפעלו של ברדיצ'בסקי באגדה... כורך באחת את הכל - מימי המקרא ועד לחסידות המודרנית. בכל מפעלו בשטח זה אמנם יש הרבה אינטואיציה ודמיון יוצר, מלחמה נגד המימסד הרבני בימי התלמוד, גישה סטיכית אל המקורות, אך אין בו שום דבר שיש בו קשר לעניינינו, כלומר לחקר דרכי האגדה של הספרות התלמודית", (שם עמ' 724, הערה 87).⁹¹

נושא זה עדיין אקטואלי בזמננו. ראה לדוגמא [ביקורתו של מאיר בר אילן](#), על ספרו של ישי רוזן צבי 'סוטה - הטקס שלא היה'. למה לא היה? לאחר דיון ארוך ומעמיק, מתברר כך: "נמצא שהסך הכולל של הדברים (של רוזן צבי) הוא שהתיאור ההיסטורי המובא במשנת סוטה מתאיין כתוצאה מהשערתו של חוקר אחד, השערה ההופכת לתיאוריה הכרחית אצל חוקר אחר... (האמת לעומת זאת): כללו של דבר: העיון בעדויות ההיסטוריות, כל אחת בפני עצמה, ובוודאי בהצטרפותן יחדיו, מלמד כי טקס הסוטה התקיים בימי בית שני... יש לדחות מכל וכל את עמדתו של ר"צ כאילו הטקס לא היה, ולומר כי טענתו זו אינה עומדת במבחן בסיסי של הערכה היסטורית".

⁹¹ גם מבחינת ספרות יפה, משה גרנות, [כאן](#), סוקר את עבודת הדיסרטיציה שלו 'דמויות מקראיות בספרות ההשכלה בשנים 1789-1829', החוקרת את העיסוק של ספרות תקופת ההשכלה בנושאים ובדמויות תנ"כיות, בה הגיע למסקנה שביצירות מתקופה זאת אין כל עניין לקורא המודרני.

"מספר רב של יצירות מתרבות סביב דמותו של דוד המלך, מוצאו בנאות הרועים, וההוד האופף את מלכותו - אלה משכו את ליבם של המשכילים הראשונים, אשר קינאו בחיים "הטבעיים" ו"המכובדים" של הגויים. בתקופה זאת לא עוצבו כלל דמויות מימי כיבוש הארץ, או מימי שיבת ציון, אך לעומת זאת, עוצבו דמויות שהושיעו את ישראל משעבוד הגויים (משה, יפתח, שמשון, שאול, דוד) ודמויות אשר זכו לעלות אל מרומי סולם ההצלחה בעולם הגויים (יוסף, אסתר). הן בחירת הגיבורים והן אפיק השיח מצביעים על הרצון העז להתאזרח בארצות מושבם. אנשי מעלה מביין בני ישראל יוכלו להרים קרנם בעיני הגויים, ויצליחו להוכיח נאמנותם למדינות המארחות, וכך יתקבלו בני ישראל כאזרחים רצויים במדינות אירופה".

יחד עם זאת, מורגשת ביצירות אלו אזהרה חמורה מפני טמיעה והמרת דת. עיצובם של גיבורים כגון אברהם, חנניה, מישאל, ועזריה, המושלכים לכבשן האש בשל אמונתם - מוכיחה כי משכילי הדור חשו בסכנות הטמונות בטמיעה התרבותית, ולא היו תמימים חסרי תקנה באשר ל"ידיים הפתוחות" של העולם המערבי. הם אמנם ראו עצמם פותחי תקופה חדשה ומבטיחה, והאמינו באפשרות של שוויון חברתי ותרבותי עם עמי אירופה, תוך שמירה קפדנית על עיקרי הדת, אך הם חשו גם בסכנה הטמונה בחתירה לשוויון. יצירי דמיונם לא ביטאו כלל את הרצון להתרחק ממסורת ישראל. אדרבה, הם שימשו כמעין סכר נגד נטיות ההתבוללות והטמיעה אשר פשטו במחנה ישראל בעקבות הזרמים הכבירים של ההשכלה האירופית.

רוב הדמויות בתקופה זאת בנויות כ"אשכול של תכונות", כלומר, דמויות שטוחות וסטטיות, הצומחות סביב תכונות דומיננטיות אחדות, והמכריזות בכל מצב על רעיונות שגורים אחדים. התאמת "אשכול התכונות" לכל המצבים בספור, והרקע העל-טבעי והבלתי מתקבל על הדעת שבו פועלת הדמות - מונעים ממנה סבירות מינימאלית. דרכי האפיון של הדמות הזאת נחשפות בבחירות לקורא - הן נעדרות כל תחכום, והן מגלות לאורך כל היצירה את מעורבותו הרגשית החזקה של המחבר.

ביאליק כתב על החוקרים היהודים שכתבו גרמנית (כמו יוסט,⁹² גרץ, דובנוב, ועוד רבים): "כותבים בשפת העם השולט בהכרח ישאו עיניהם למצא הן בעיני הסביבה העוינת, והשתיקו כל חזיון בתרבותנו העשוי להבליט את יחודו הלאומי והדתי של ישראל, ולא נרתעו לפעמים לגלות לשם זה פנים בתורת-היהדות שלא כהלכה", (מאה שנות מדע היהדות, דביר תרפ"ג). וכבר קדם לו שד"ל באגרתו: "לפנים כתבו עברית, כי כתבו בשבילנו ובשביל אנשינו, וכתבו מה שחשבו. עכשיו כותבים איטלקית, גרמנית, צרפתית, אנגלית, ועל כן אי אפשר שלא יחשבו הכותבים מה יאמרו הגויים, ומשנים כל דבר, ומכבדים החיצוניות, והולכים לאט לאט הלוך והתנצר, והפשטות של היהדות הולכת ומשתנית בתנופה לצורות יפות בלי שום תוכן".

"רוח נכאה זו וצרת ראייתם המדעית משתקפות בדברי אחד מנציגי "מדע העתיקות" היהודי, כפי שנמסרו לנו מאת פרופ' שלמה שכטר: "באספת זכרון, שנערכה לכבוד חוקרי מדע-היהדות שמתו, קם אחד מזקני חכמיו ואמר: מות המורים הגדולים שבחכמת-ישראל היא אמנם אבדה שאין לה תשלומים, אבל אל נא תשכחו, כי העבודה שעסקו בה, כבר נגמרה בשלמות, ולו גם חיו יותר, לא היו יכולים להוסיף מאומה על סיכום פעולתם... הספריות שלנו כבר נחקרו, כתבי-היד הנמצאים בהן כבר נבדקו, ההיסטוריה שלנו כבר נכתבה... כל מה שאפשר היה לכתוב על דבר הליטורגיה שלנו כבר נכתב... העתיד אינו מבטיח הרבה לחקירה המדעית", (פדרבוש, חקרי יהדות פי"ג).

גרשום שלום 1945, במאמרו המפורסם 'הרהורים על חכמת ישראל', (בתוך דברים בגו, הוצ' עם עובד, עמ' 385), כותב:

"הסתירה בין ההכרזות החוזרות על 'מדע טהור' ואובייקטיבי, שאינו אלא סניף של המדע בכלל ואין לו שום תכלית שמחוצה לו, ובין העובדה הבולטת של התפקיד הפוליטי שמדע זה בא למלא... אנשי המדע הציעו עצמם כלוחמים ואף כחלוצים למלחמה הפוליטית, אבל דו פרצופיותם עשתה אותם חשודים על גיבורי חיסול היהדות... בתקופה האחרונה נוטים אנו לפעמים לטשטש יותר מדי את המגמות להתאבדות היסטורית, לחיסול ופירוק, הפועלות בהשכלה היהודית...

יצירות המשכילים נועדו למטרות דידקטיות: להשכיל, לנתב את הקוראים להשכלה האירופית, להרחיב את מילון השפה העברית. אלו אינן מטרות המקובלות על הקורא בתקופתנו, ורוב היוצרים והקוראים לא ימצאו בהם כל עניין.

⁹² אודות יוסט ו'מחקרו' המגוייס, ראה הערה 66.

יש חכמים שברור להם מה הם עושים והם עובדים למען החיסול וחוגגים את טקס הקבורה במחשבה דיבור ומעשה, כגון שטיינשניידר, ויש מהם שהסתירה היא בנפשם ונתרסקו מתוך מתיחותם, כגון צונץ... כמה צינה יש בהיכלי המדע האלו... משהו לגמרי לא אנושי מביט אליך ומאבן את לבך מתוך חצאי משפטים או מהערה צדדית, איזו שנאה שלא מעלמא הדין... מחומר אחר קורץ גייגר, המוכשר ביותר מכל חכמי החיסול... אחד מתלמידיו של שטיינשניידר התפעל למראה ספרייתו... והישיש בן התשעים ענה לו: אל נא אדוני, לנו אין כל תפקיד אחר מאשר לערוך 'קבורה הגונה' לכל זה".

מה שמעניין, שגם גרשום שלום, השתמש במחקרו כרקע אידיאולוגי לשאיפותיו ולציפיותיו מעמו,⁹³ כפי העיקרון שקבע עוד לפניו אלכוגן: "מדע היהדות זכאי למקצוע

---

⁹³ האריך על זה קורצווייל בביקורתו עליו (ברוך קורצווייל, במאבק על ערכי היהדות, 1969), וכן חיים ליברמן. שלום דגל באתוס החילונית המתחדשת, ולשם הוא לקח את מחקריו.

לפי קורצווייל, שלום במחקריו על השבתאות והקבלה (ובפרט במאמרו המפורסם "מצווה הבאה בעבירה" ובספר "שבת צבי") יצר - במעטה של מחקר אובייקטיבי - היסטוריוגרפיה חדשה של היהדות התואמת את עולמה של הציונות החילונית. לפי תמונה היסטורית זו, החילון שעברה היהדות בתקופה המודרנית איננו תוצר של התערערות היהדות מבחינה סוציולוגית ורוחנית עם שבירת המסגרת הקהילתית וההיחשפות להשכלה, אלא שלב לגיטימי ברצף השלבים שבהם נתגלגלה היהדות. לשם כך הציג שלום את התנועה השבתאית במימדים גדולים במיוחד, ותיאר אותה כהתרחשות רוחנית של שבירת המסגרת ההלכתית שבאה מתוך היהדות המסורתית עצמה, מהמקור הפנימי של תורת הסוד.

קורצווייל מנגיד בין חוסר האובייקטיביות של שלום לתמונה שבה ניסה שלום עצמו לאפיין את העבודה הדרושה למדעי היהדות בדורנו. במאמרו "מתוך הרהורים על חכמת ישראל" הציג שלום את אנשי 'חכמת ישראל' כנגועים באפולוגטיות בוטה, לאורה הגיעו למסקנותיהם המדעיות.

על נתן רוטנשטריך שתיאר את 'המחשבה היהודית בעת החדשה', אומר קורצווייל:

דרך התיאור התמים של השיטות מבשר לנו רוטנשטריך את עובדת מותה של היהדות כדת חיה הרלוונטית לאדם המודרני. העמדת השיטות זו בצד זו מבלי להעדיף אף אחת מהן, ומתוך הימנעות קרה מכל נקיטת עמדה, יש בה כדי לחשוף את יחסו של רוטנשטריך עצמו ליהדות ואת ניסיונו לשכנע את הקורא בצדקתו.

"מהפרק הראשון בולט בין השיטין יחסו של המחבר ליהדות כאל עמדה דתית-רוחנית אבודה. אפשר לומר שהספר כולו כתוב מעבר לכל אמונה ביהדות, וכמו מכריז בעקיפין: ראו נא איך תלוש ורחוק כל זה ממציאותנו, משם אלינו לא תוליך הדרך!... רוטנשטריך מעלה ברוב פאר את הבר-מינן של היהדות."

וגם אל המחקרים של הכחשת המקרא וההיסטוריה היהודית, הוא מתייחס כניירת אינסופית גרידא:

"אמת אחת, גדולה ואכזרית, מדברת מתוך העדויות הספרותיות, המתרוממות כציוני דרך בקיום עמנו. לשווא היו כל המאמצים המדעיים כביכול לערער על תוקפן ומשקלן של עדויות אלה, כדי למעט את אמיתותן המוטלת כאילו בספק לאור ביקורת המדע. עובדה היא: העם הזה הגיע בעדויות אלה – ורק בהן – לתודעת עצמו. בהן מצא את דיוקנו המחייב והמכוון... חיי העם לא התנהלו ואינם מתנהלים לפי 'מציאות הסטורית'... שהיא פיקציה יומרנית בלבד. ומשום כך יש ממשות מכרעת לדיוקנו של אברהם, של יעקב, משה, דוד, ואפילו לדיוקנם של ר' יהונתן אייבשיץ – כפי שהם נשמרים בתודעת העם. המבחר השרירותי של 'עובדות', של ניירת אין סופית לא ישנה מאומה."

אין לבלבל זאת עם משה הפיקטיבי של אחד העם, קורצווייל אומר, שלמרות הניירת האינסופית, הסיפור הצרוב בתודעת העם, קרוב לאמת ההיסטורית לא פחות מהשחזורים.

מיוחד רק אם הוא נוצר ופועל בעד יהדות חיה ובעד התפתחותה המתמידה על יסודות ההיסטוריה היהודית. חכמת־ישראל היא מדעית, אך יש לה גם מטרה, והיא: המשך עיצוב יהדות חיה על יסוד המסורת, כלומר: חוקרי גרמניה, יצרו מחקר מגוייס של קברנות, ואילו אנחנו, ציונים אנחנו, יוצרים אנו מחקר מגוייס של התחדשות, לאומיות, וציונות.

בולט הדבר לגבי אחד העם, שפיתח משנה מוסרית של 'מוסר יהודי', וניסה להכניס את כל תולדות ישראל בעבר ובעתיד לאותה כף נעליים ואמות מידה שתפר בעצמו, כבר קויפמן לגלג עליו שאין בנמצא 'מוסר יהודי', כערך מופשט עצמאי, ישנה רק תורת ישראל שעיצבה את העם, וקורצווייל אומר עליו: "אי אתה מוצא בו שמץ של רצון ויכולת להבין את ארועי העבר מתוך עולמם הם... [אחד העם] לא הבחין במרכזיות המכרעת של הספירה הדתית בעולמה של היהדות מתוך הלהט שלו להתאימה למשנתו המוסרית. מסיבה זו, תאר את הרמב"ם ואת משה רבנו כאחד בדמות ליברל-רציונליסט בן המאה ה-19 וערטל מהם לגמרי את היסוד הדתי והנבואי, כאילו כל העושר החויתי, המתח הבלתי פוסק שבין שליח אדם לבין השולח האל לא היו ולא נבראו".

שמעון פדרבוש, בספרו 'חקרי יהדות', הקדיש את פרק 13, לנושא זה: 'למהותה של חכמת ישראל', הפרק ארוך מאד ומלא במקורות, נעתיק כאן משפטים ספורים:

"אחד מאחרוני בעלי חכמת־ישראל במערב מסכם את הישגי ההשכלה בדברים אלה: "לא סייעה להרמת היהדות עצמה, ולא יצרה ערכים יהודיים כל שהם"... בשנת 1818 טען צונץ, כי הספרות הרבנית נמצאת בסימן של שקיעה זה חמשים שנה ולא יצרה כל דבר חדש, וניבא לה קץ מהיר (ג.ב. – 1816, נולד הנצי"ב מוולז'ין, וב1820 נולד ה'בית הלוי'),...הארי שכתבורה צונץ הכריז על חכמת ישראל כעל אמצעי בלבד להשגת שיווי זכויות... הכוונה היתה לא לחקירה מדעית של הספרות התלמודית אלא לבקורת שלילית בטלית מדעית, מעין בקורת־המקרא הנוצרית, שהשם גופו רמז כבר לא לחקר המקרא ללא משפטים קדומים, אלא לביקורת הרסנית לשם הטלת דופי בקדושת המקרא ובמסורת ישראל. הכיוון הזה בחכמת־ישראל לא פסק בחוגים מסוימים עד ימינו אנו... דוק ותמצא, כי כמעט כל גישה מדעית בחקר־היהדות שבכל דור היתה תואמת לזרם דומה בספרות הכללית שבאותו דור... ויש שמלומדים יהודים היו לא רק מושפעים בלבד, אלא הלכו בעינים עצומות אחרי כל דברי הסופרים הנוצרים, ובאותה שעה הבליטו את השתחררותם מן חכמי ישראל. ולא עוד אלא אף דעות, שחקירת אמת מחייבתן,

נפסלו בעיני חוקרים יהודים, אם נשמעו בתחום היהדות המסורתית... הרמן כהן: "מדע היהדות נוסד בתחילה על ידי צונץ ורפפורט בתור מדע העתיקות"... שפתם הגרמנית של מייסדיה המערביים כפתה על כתיבהם תכונה של ספרות אפולוגטית. מן הראוי לציין, כי פירסומו הראשון של צונץ היה קונטרס בגרמנית על שמות היהודים, בו הוכיח, שמימים קדמונים היו היהודים נוהגים להקרא בשמות גויים, מטרת מחקרו זה היתה להניע את הממשלה הפרוסית להרשות למתבוללים לקרא לילדיהם בשמות נכרים... אסכולת ברסלאו, למרות התקרבותה ליהדות המסורת, התמידה בנקיטת עמדה שלילית לשיטה התורנית של מרכזי התורה שבמזרח אירופה. דבקותה בשיטה המדעית כדרך יחידה לברר את האמת שבהתרחשויות הרוחניות בתולדות ישראל, הכבידה על פראנקל ותלמידיו לראות באור הנכון את ערכה הרב של אהבת התורה ולימודה לשמה", (פדרבוש גם ייחד חיבור נפרד ל'חכמת ישראל').

כמובן שעל מחקריהם בפרוטרוט יש להאריך, כל נושא לגופו. ולא באתי אלא להראות את הבסיס והיסוד, מחקרים במדעי הרוח מונעים מהשקפות עולם ואידיאולוגיות של החוקר, ולכן אין להתרשם מהשם 'מחקר' שנושאים הכתבים האפולוגטיים הללו.

מה אומרים בבית המדרש?

ועתה הנני לשאלתך תלמידי היקר, מדוע לא השיבו למשכילים כגמולם? מדוע לא ענו לטענותיהם? מה עשו החרדים לדבר ה' כל אותו הזמן?

מכירים אנו את נאומיהם של הנו"ב, ר' דוד טעביל, ובעל ההפלאה, בתגובה לאגרת רנה"ו, והרי זו תגובה הולמת, שלשה מגדולי הדור יצאו בתגובה רשמית ומפורטת לבאר את סיבת התנגדותם.⁹⁴

⁹⁴ פירוט על המתנגדים וההתנגדות, בסדרת מאמרים של ריי"נ השל מב"ב, בקובץ בית אהרן וישראל (תשנ"ג), גליונות א-ה. המאמר האחרון עוסק בתמיכת רבנים מאיטליה בויזל).

למרות ההתנגדות החריפה, רנה"ו לא נדחה לגמרי מקהל עדת ישראל, והרבה מגדולי ישראל התייחסו אליו בכבוד, גם באותה סביבה עצמה בה נוצרה ההתנגדות. תלמידו של הנו"ב ר"א פלקלעש (בשו"ת תשובה מאהבה סי' א' אות י') כותב: "ובבאור החכם ר"ה וויזל שם", (וראה בספרו אהבת דוד: "האלהים אינה לידי דברי האגרת מהמשורר שירי תפארת המליץ א' מני אלף המהולל ונודע לרבים מימי נעוריו בחבוריו ובאוריו נה"ו"), רא"פ אמנם מפורסם בגישתו הרציונליסטית, אותה הוא מייחס לנו"ב בהרבה מקומות. ראה גם בענף יוסף חגיגה יג' שמשמש בדברי רנה"ו. אף ר"י עטלינגר (בעל ערוך לנר) כתב הסכמה מלאה שבחים לספרו 'עוללות נפתלי', שנים רבות לאחר הפולמוס (תר"ב, נדפסה בבנין ציון השלם מהד' דבר ירושלים תשס"ב כרך ב עמ' שלט). ספר המדות של ויזל, היה חביב על ר"א גורדון מטלז, כפי שמספרים תלמידיו.

גם המלבי"ם, שאסר מלחמה כנגד ההשכלה, מביא ממנו כמה פעמים (למשל: ישעיהו א כו, שם יז, ובריש משלי, ועוד. ע"ע 'אוצרות גדולי ישראל', ר' מ. צוריאל עמ' קנא, שלפעמים המלבי"ם מביא רעיונות של רנה"ו בהצלמת שמו. אמנם מה שכתב הר"צ במאמרו המקוון: 'הנחשד בחינם', תשרי תשס"ז, שיש עשן בלי אש, והערכת גדולי ישראל לדבריו מלמדת שהנו"ב חזר מהתנגדותו, נראה שגוי, ואכן הרב צוריאל שם לא מגלה הבנה לעיקר טענות הנו"ב כנגד ויזל. בדרך ההפוכה הולך ריי"נ השל הנ"ל, ונראה שסובר שכל מי שציטט מרנה"ו כנראה לא ידע על הפולמוס נגדו ולא הכיר במי מדובר).

לגבי בית מדרשו של החת"ס, ראה ליקוטי שו"ת חת"ס סי' ב', (לונדון תשכ"ה), שהיה החת"ס אצל מהר"ם שיק, וביקש חומש ולא מצא כ"א חומש עם הבאור, והוכיחו הח"ס ע"ז, ואמר "שגם גאון ידוע למד בהם בפרט בס' ויקרא". מכאן לא ברורה דעת החת"ס עצמו לגבי ביאור ויקרא. אם כי מהר"ם שיק מביא ממנו בדרשותיו ס"פ בהעלותך (רד"צ הופמן היה תלמידם של מהר"ם שיק ושל הכתב סופר). וראה עוד בתשו' מהרי"א אסאד "הרב מו"ה נה"ו". וראה גם תשובת החת"ס בליקוטים סי' ו', (המאמר האנונימי, שנדפס בהקדמה ליי"ן לבנון, מהדורת ראשל"צ תשס"ג, בו נטען שתשובה זו זוייפה, נראה מגמתי ולא מבוסס). לעומת זאת, ראה מכתבו של הגאון הליטאי ריי"ז שטרן (בעל 'זכר יהוסף') המובא בשדי חמד (פאה"ש א סד), שהתרעמו עליו שמביא מדברי ה'ביאור' לויקרא, ובתוך תשובתו הוא כותב: "חדא שבאור ויקרא הוא מרנה"ו ושכולה אין בו וכבר הסכימו על ספריו גדולי הדור", וכתב שם, שאזהרת החת"ס על הביאור, הוא רק על חנוך הילדים בקטנותם קודם שידעו להכיר וכו', ומסיים בעל שד"ח שדבריו קילורין לעיניי. הזכר יהוסף מפורסם בנטייתו הרציונליסטית, ואינו מייצג בהכרח את הדעה הרווחת, אך בליטא אנו מוצאים קודם לכן, את הרש"ש (יומא ג: כג:) המביא ממנו בכינוי "מהרנה"ו" (בכלל מצטט הוא בכמה מקומות גם מן ה'ביאור' וגם מ"ל בן זאב). ובהמשך הנצי"ב משתמש בדבריו (ראה עמק הנצי"ב, ח"ג עקב מט': 'החכם נה"ו') השווה מאמרו של ר' יעקב ליפשיץ, יד ימינו של ר' יצחק אלחנן ספקטור, בספרו זכרון יעקב ח"א, המתאר את פולמוס רנה"ו באופן אמביוולנטי, להגדרתו היה רנה"ו חכם תורני גדול, אבל אינו מחובר למציאות, תמים לב וממהר להתפעל ו"לרכב על כרוב הדמיון". (שמעתי גם שבימונו של מונטיפיורי, 'ספור משה וירושלים', נכתב כי מלמדי דרדקי בביכנ"ס החורבה לימדו את הילדים מתוך הביאור של מנדלסון).

ברור שעכ"פ באשכנז נחשב ביאורו לאחד מהספרים העבריים הנאמנים, הכתב והקבלה מביא ממנו באופן שיטתי, כך רש"ר הירש בהרבה מקומות, ולעתים: "הגאון רנה"ו נ"ע" (ראה ויקרא ג ה, יא, ועוד), בעל תפארת

מה התרחש במאה השנים הבאות? איך הגיב בית המדרש לטיעוניהם של המשכילים?

מקובל לחשוב שהציבור שנתכנה במשך הזמן 'חרדי', לא הגיב על טיעוניהם, אלא אסר על התקרבות אליהם, השתמש בנשק החרם והנידוי בלבד.

אך טענה זו אינה מדוייקת.

הספרות משתמשת בפתגם 'חדש אסור מן התורה', ורואה בו חזות של חברה שממציאה הסתגרות וכו', שאם ישנו דבר קטן, יבואו בהמשך לשנות דבר גדול וכו'... בעוד לא מניה ולא מביה, החת"ס נלחם ברפורמים, שרצו לבטל חלקים מהתורה, אהרן חורין, וניאולוגים הונגרים נוספים, הפתגם 'חדש אסור מן התורה', נאמר כלפי הזות הבימה לאמצע (משיקולים פרקטיים לכאורה, ובעצם: השוואה לכנסיות) או הכנסת עוגב (כנ"ל), שהיתה סממן ברור של רפורמה. ההונגרים היו יהודים תמימים, החת"ס היה מיוצאי גרמניה עם מודעות ונסיון למגמת ההשכלה,⁹⁵ חידושו של החת"ס הוא שאפשר (אולי)

ישראל. גם הרב פנחס וולף – תלמידו של רד"צ - מביא מדברי רנה"ו, בספרו 'דיוקים'. וראה במאמרו של הרב רפאל בנימין פוזן ('אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה - אתם מה טיבכם?', בתוך 'המעייין', ניסן תשע"ה), המפרט על יחס הכבוד של קהילות אשכנז האורתודוקסיות לרנה"ו, ואף ל'ביאור' (המאמר גרר תגובות ותגובות לתגובות).

⁹⁵ בפסח תקמ"ה נדד עם רבו רבי נתן אדלר, והם התאכסנו אצל נגיד מפורסם בשם ארנשטיין, החת"ס עבר בטעות אצל חדרה של כלת הנגיד, הנשואה, וראה שספר מעצב את שיערה ('יושבת בגילוי ראש והמפרכס את השער שקורין פריזער עומד אצלה ומפרכס שיערה'), והוא התמלא תמהון על המנהג הזה, וקרא איך ייתכן כדבר הזה? הוא לא ידע עד כמה הכתה החוצפה שורש, ועד כמה מנותקים הצעירים הברלינאים מהלך הרוח של המבוגרים, שהרי הנגיד ארנשטיין היה יהודי מכובד ומוכר בקהילתו. בתגובה דרשה האשה מחמיה לגרש את האורחים האלו, ולא – תחזור היא לבית אביה בברלין בעיצומו של החג... האירוע הזה גרם לו להתחקות אחרי שורש ההתפרקות הזו, (כך מספר תלמידו של החת"ס, ליקוטי חבר בן חיים תחילת ח"ב). למרות המלחמה החזיתית שנלחם החת"ס, בעיקר ברפורמים, תלמידיהם של משכילי ברלין, הוא לא ביטל את מנדלסון כרשע, ומכנה אותו רמ"ד. רוב חכמי ישראל באירופה, כינו אותו כך, כנראה כדי שלא לסגור דלת ולהרחיק מהם את המון היהודים הפשוטים שחונכו על היותו דמות מופת דתית. (החת"ס שולל את דרכו, ובצוואתו כתב 'בספרי רמ"ד אל תשלחו יד', אבל לא שלח יד בשמו לקללו, כמנהג הרבה קנאים אחרים).

החת"ס היה בעל השכלה, כמנהג יהודי גרמניה, הוא למד אצל הרב טבלי שייאר במיינץ, מתמטיקה, אסטרונומיה והיסטוריה, והיה לו ידע נרחב בפילוסופיה, אנטומיה ושפות כגרמנית וצרפתית (ראה 'אלה תולדות רבינו', לייב לאנדסברג, פרסבורג 1876, עמ' 10 ואילך). הוא שיבח את תוכניתו של דוד פריזנהויזן, בספרו "מוסדות תבל", לייסד בית מדרש לרבנים בו ילמדו תורה לצד מדעים כלליים. אמנם בהמשך חזר בו מהסכמתו בפועל, משום שחשש שצעד זה יסייע לרפורמים ("ממשה ועד משה", מונקאטש, 1902, דף ל"ח). בהספדו על ידידו, הגאון רבי דוד זינצהיים (ה'יד דוד') הזכיר החת"ס לשבח את העובדה שרד"ז רכש השכלה כללית לצד השכלה תורנית רחבה, ולכן הייתה לו השפעה רבה בחוגי הממשלה הצרפתית. כאשר קהילת פיורדא התלבטה בין מספר רבנים לכהונה בקהילה, צידד ברבי יהושע מראביץ שנוסף על למדנותו ויראת השמים שלו "היה בקיא גם באשכנזית ולפני מלכים יתייצב". הוא גם אישר הקמת בית ספר לצעירים יהודים ללימוד לשונות חול, מלאכה וחקלאות (אוצר נחמד עמ' 73).

החת"ס עצמו כידוע התנגד לשימוש מרובה בקבלה, ואף רומז לקבלת דברי היעב"ץ במטפחת ספרים אודות הזוהר, "הוא סבר שיש ללמוד כדי להגיע למסקנות הלכתיות, ולא לשם לימוד השקלא וטריא התלמודי כשלעצמו. החת"ס סופר נקט בשיטת הלימוד הפילולוגית-ביקורתית בדומה לשיטתו של הגר"א. תחת ידיו היו הרבה כתיבי יד, והוא עמל לברר את הגרסה הנכונה בתלמוד ובפוסקים, מפני שלדעתו שיטת הפלפול צמחה

להתייחס לרפורמים כאל פורשים מן הציבור ("אילו היה דינם מסור בידינו היה דעתי להפרישם מעל גבולינו. לא יותן מבנותינו לבניהן ומבניהם לבנותינו, כי היכי דלא ליתי לאמשוכי אבתרייהו. ויהיה עדתם כעדת צדוק ובייתוס ענן ושאל. אינהו בדידהו ואנן בדידן. כל זה נ"ל להלכה ולא למעשה מבלי רשות דמלכא יר"ה. וזולת זה יהי דברי בטילים וכלא חשיבי", שו"ת חת"ס ח"ו פט"), למרות שבזמננו זה נראה מובן מאליו, בזמננו היה הדבר חידוש, במשך מאות שנים הקהילות היהודיות היו מורכבות מרמות שונות של דקדוק במצוות, והיו אנשים שידוע שלא שמרו על כל המצוות, מן הכלל הוציאו רק מומרים, וברוב המקרים גם 'מוסרים', רש"ר הירש נאבק בכל כחו להפרדת הקהילות, מהיהודים הרפורמים או המשכילים, אבל רוב הרבנים לא הסכימו איתו, אפילו הנצי"ב, בתקופה מאוחרת יחסית שלל את ההיפרדות.⁹⁶ הפרדת הקהילות התחילה רק במאה העשרים.

נגד הרפורמים כמובן שאין צורך בדיון ובטיעונים, שכן מעצם האמונה בתורה מן השמים, ובתורת חז"ל כתושבע"פ, נגזר שאי אפשר לשנות את התורה, וכל מגמת השינויים היא מפלגה חילונית שמאמצת ערכים או טקסים מן הדת, וכמובן שאין זה ענין לרבנים או לאנשים מאמינים לענות בו בכלל, כיצד יחלקו החילוניים את המנדטים בין מפלגותיהם.

אך מה בדבר כל ספרות ההשכלה, במקומות בהם כן היה מקום לדיון?

אחד הרבנים המפורסמים שדן מול המשכילים היה מהר"ץ חיות (1805, תקס"ו – 1855, תרט"ז), אב"ד זלקאוה, הוא השכיל לנהל דיון עניני, עד כדי כך שבשום מקום לא חצה

בשל גרסאות משובשות (שו"ת או"ח קכז). בלימודו הסתייע גם בסיגול השיטות המדעיות של בחינת מקורות מקבילים מבחינה היסטורית, פילולוגית, ונסיונית. הוא סבר כי הרבה מהבעיות ומהמבוכות בתלמוד היו מפני שייחסו דעה של חכם אחד לחכם אחר. הוא השתמש בניסויים כדי לברר שיעורי מידות המופיעים בהלכה, ובדיני כשרות לברר אנטומיה של בעלי חיים.

⁹⁶ בשו"ת משיב דבר (א' מד') מייחד הנצי"ב תשובה, כהתייחסות למה שנכתב "בעלה מחזיקי הדת גליון ג' מאמר נערך ממעריכי העלים", (כלומר, מאמר מערכת של העיתון), עליו הוא רואה חובה להשיב, כדבריו: "ובאשר עלינו להשתתף בהחזקת הדת בישראל לא יכולתי מלט נפשי ולהציע לפני עדת ה' בעלי מחזיקי הדת יברכם ה' את אשר בלבי בחקירה זו", העורך שם שאל האם ראוי שייפרדו הצדיקים מהרשעים? והנצי"ב כותב: "והנה המעריך הורו והוגו עצה להיות נשמר מדור זה להפרד זה מזה לגמרי כמו שנפרד אברהם מלוט, במטותא מן המעריך עצה זו קשה כחרבות לגוף האומה וקיומה, הן בשעה שהיינו באה"ק וברשותנו כמעט בבית שני נעתם ארץ וחרב הבית וגלה ישראל בסכת מחלוקת הפרושים עם הצדוקים וגם הסב מחמת שנאת חנם הרבה ש"ד מה שאינו מן הדין היינו בשעה שראה פרוש שאחד מיקל באיזה דבר אף על גב שלא היה צדוקי כלל אלא עשה עבירה, מ"מ מחמת ש"ח היה שופטו לצדוקי שמורידין אותו, ומזה נתרבה ש"ד בהיתר ולשם מצוה בטעות וכבר רמז ע"ז בתורה (ס' במדבר סי' לו מקרא ל"ד) כמבואר בהע"ד והר"ד, וכ"ז אינו רחוק מן הדעת להגיע ח"ו בעת כזאת ג"כ אשר עפ"י ראות עיני א' ממחזיקי הדת ידמה שפלוגי אינו מתנהג עפ"י דרכו בעבודת ה' וישפטנו למינות ויתרחק ממנו ויהיו רודפים זא"ז בהיתר בדמיון כזב ח"ו, ושחת כל עם ה' חלילה זהו אפילו אם היינו בארצנו וברשותנו".

את גבולות הדיון המכובד, הוא התכתב עם רנ"ק, צונץ, כתב ספר כנגד שד"ל, ועם זאת חיבוריו בד"כ אינם חיבורי פולמוס, אלא כעין אנטי תזה לספרות המשכילים, בהם הוא מברר נושאים רחבים הקשורים לתושבע"פ לסמכות חכמים ולהיסטוריה שלהם. הוא עמד בקשר עם החת"ס, והשניים התכתבו אודות ספריו של מהר"ץ. מהר"ץ היה משכיל בחכמות מנעוריו, אך עם הגזרה האוסטרית ב-1846 שרק בעל תואר יכול להיות רב, השלים מהר"ץ את התואר, וזכה בתעודת 'מגיסטר' מאוניברסיטת לובק. רק כנגד גייגר כתב בחריפות כל שהיא. אך החסידים בעירו, ובהמשך בעיר קאליש, לא אהדו את מהר"ץ, שכן עמד בקשרים טובים עם רנ"ק, שהיה שונא לחסידות, ולא מטעמי 'מתנגדות' ליטאית. בכתביו ישנם רעיונות מקוריים שייתכן שלא ימצאו חן גם בעיני מ'תנגדים' מבית מדרשו של הגר"א. אך בסופו של דבר חכמתו עמדה לו להיות מרוצה לכל בשם טוב ובשיבה טובה.⁹⁷

בהמשך לא נכנסו גדולי הדור לפולמוס פומבי עם המשכילים, משום שהם ידעו נכוחה שהכח המניע את תנועת ההשכלה חזק הרבה יותר מטיעוניהם.⁹⁸ הרי כפי שראינו, המציאות היתה הטיעון הגדול והמכריע ביותר נגד ההשכלה, לא רק גורלם של יהודי ברלין והתוצאות מהשכלת ברלין. אלא בכל מקום שידם של המשכילים נגעה, לא אהבת ישראל יצאה מידם, אלא מלשינות, כפיה, מלחמה, מחלוקת, ולבסוף חילון. הנאורות היתה תנועה פרוגרסיבית אדירה באירופה, וההשכלה היתה רק סעיף קטן שלה. לנסות להכניע את התנועה הזו על ידי טיעונים, זה נסיון חסר טעם, שרק יגרום לתוצאה ההפוכה. הרי השלטונות עמדו תמיד לימין המשכילים, הם אלו שפרסמו והפיצו כתבי עת שהצעירים היו להוטים אחריהם, והם כתבו בלשון לימודים והשתמשו בציטוטים ומקורות ואריכות לעייפה. ולו היה אחד מגדולי הדור יוצא באיזה מניפסט תשובה, ארוך ומקיף ככל שיהיה. בלי שום ספק היה זוכה לניתוחים ארוכים ומייגעים ותשובות אינסופיות, שרק היו גורמים לצעירים להבין מדוע הרב לא מבין מאומה מימינו ושמאלו, ואם היה טורח להשיב שוב, הסיפור היה חוזר על עצמו. הכתיבה והפניה אל הציבור במכתבים ומליצות ובשפה מודרנית, היה המגרש של המשכילים, ולהיכנס למגרש שלהם, היתה זו טעות טקטית.

⁹⁷ באגרת לר"ש רוזנטהאל בו מבקש שי"ר שידבר עליו טוב אל החת"ס כותב שי"ר בתו"ד: 'ויאמין לי כ"ת כי לא נופל אני מהרב אב"ד בזאלקווא, ואכן, מבחינה אינטלקטואלית שי"ר היה עילוי, ויותר ממהר"ץ, אך כנראה שאין זו אמת המידה היחידה. לגופו של ענין, סביר שמינויו לרב בפראג, גרם לו לשמור על גבולות במדה מסוימת, ואם היה נדחה מן הרבנות, מן הסתם היה פונה יותר שמאלה.

⁹⁸ ייתכן שבעתיד ישאלו, מדוע האנשים השפויים בדורינו לא נלחמו בפרוגרס דרך טיעונים, בעוד מי שחי במציאות רואה שטיעונים לא רלבנטיים מול הטרלול הפרוגרסיבי, זו תופעה נפשית עמוקה, שסוחפת אנשים מסוג מסויים. טיעונים מועלים כמובן, אלא שאין להם משמעות לצד השני, הם באים רק לחזק את המשוכנעים.

ועוד סיבה מהותית: ככל שיש דיון מקומי, יכולים חכמי הדור להיכנס לעומק הנושא. אבל ברגע שספרות ההשכלה לא פתחה איזה דיון מקומי, אלא הסתערה על כל חכמת ישראל, על כל המדרשים, הזוהר, ספרות חז"ל, הרי כדי להיכנס לעובי הקורה צריכים להיות חוקר כמותם. כלומר יצטרכו חכמי ישראל לעזוב את בית המדרש, לעזוב את ההוראה, ולהשקיע חיים שלמים כדי לכתוב מחקרים הפוכים. לא משנה מה תהיה התוצאה, זה כבר יהיה נצחון ה'נאורות'. עיסוקם העיקרי של גדולי ישראל הוא בתורה עצמה, ולא בשאלה האם התורה אכן תורת ה'.

אמנם, אנשים אחרים, שאינם מגדולי ישראל, כן השקיעו את ימיהם וזמנם להשיב למשכילים, ואף לחשוף טעויות מביכות אצלם, תופעה זו היתה מראשית תקופת ההשכלה. אלא שכמו שאמרנו לעיל, הספרות הזו לא היתה ברת השפעה גדולה, ואנחנו מאתרים אותה בארכיונים יותר מאשר בדיונים המחקריים. ייתכן בהחלט שהרבה אוצרות גנוזים בספרות זו, אלא שעד היום לא נמצא לה דורש.

בהמשך פתחו החרדים ושומרי המסורת מאספים וכתבי עת, בהם פרסמו מאמרים והשיבו על טענות המשכילים. וגם שם, ההשכלה רצה קדימה, בעוד המאסף המסורתי משיב על טענות פלוני, כבר התנצר פלוני, וכעת אלמוני הוא המעלה סיפור חדש, וכך הלאה.⁹⁹

זלקין כותב: "פובליציסטים אורתודוקסים ו'מלמדים' בני הזמן לא הותירו את הזירה למשכילים והשתמשו בכל כלי ביטוי אפשר כדי להשיב מלחמה שערה ולהציג את ערכי החיוביים של ה'חדר' או לפחות להצדיק את מצבו" (אל היכל ההשכלה, עמ' 28). בין כתבי העת שיצאו ע"י החרדים, היה 'מחזיקי הדת', שיצא לאור בגליציה החל מ-1879, ובהמשך הלבנון, דער איזראעליט, הפלס - המודיע, ועוד, (חלקם [זמינים בספרייה הלאומית](#)).

⁹⁹ חלק מהענין של 'לתפוס צד', זה לא לראות את המציאות נכוחה, כשם שראינו שהמשכילים חיברו קינות על היהודים שלא עוסקים במלאכה, בעוד זו לא היתה המציאות, (כפי שהבאנו לעיל מאורינבסקי על יל"ג: "כתב ההאשמה של יל"ג הוא אנכרוניזם המוליך את הקורא שולל", או בסוגיית המלמדים, כאשר המשכילים דיברו על עולם אידיאלי ולא על המציאות, ייחסו למלמדים חסרונות שאינם שלהם, וייחסו לבתי הספר שלהם את ההיפך, גם בניגוד למציאות, ראה באריכות בפרק 'אלה מחנכיך ישראל'). אנשים שהתנתקו רגשית מהציבור החרדי כיום, מדברים מול כל מיקרופון, על כל מיני חסרונות בצורה שלא משקפת את המציאות. אדם שכבר עשרים שנה מדבר על הבעיות בחינוך החרדי, קפא בזמן על שמריו, הוא חוזר תמיד על אותו משפט שבחינוך החרדי לא מכניסים פסיכולוגיה מקצועית, במשך הזמן שזקנו מלבין מול המיקרופונים, עם כל שנה שעוברת, מוכנסים עוד ועוד פסיכולוגים לשירות של כל חיידר וחיידר, אפילו הצוליי"ם ביותר... אם ישאלו אותו, הוא יאמר שזה קרה כמובן בזכותו... חלק גדול מדברי הקטגוריה מנותקים מהמציאות, ובהיעדר למ"ס ונתונים בדוקים, אין טעם אפילו לנסות להסביר. אנשים שהתנתקו רגשית מהחברה היהודית, ראו אותה ככתריאלובקה, הם באמת האמינו שכך הם פני היהדות שומרת המצוות.

הרוצה למצוא את מאמרי ההגנה, יצטרך לאתרם בארכיונים מאובקים.¹⁰⁰ למרות שחלק מהספרים זמינים לנו כיום בזכות המאגרים הממוחשבים (ראו למשל: [יהונתן אלטאר](#), [מפיבושת בן יהונתן](#), נגד אהרן חורין, פראג תקפ"ו. ר' [משה הארמליין](#), [החלוץ](#), תרי"ב, "לחלץ מבית יעקב את אבני הנגע, הם המה דברי החלוץ, המחורף את דת קדשינו, ולהשליכם החוצה הלאה הרחק ממחנה ישראל, אל מקום לא עבר בו איש ולא דרך בו בן אדם", החלוץ היה המאסף של יה"ש. ר' [ישראל דוד שלזינגר](#) מסערד, [הר תבור](#), תרכ"א – "הוא עומד כנגד הכרמל", הכרמל הוא המאסף של ש"י פיין. ר' [משה וואלדברג](#) [כך היא דרכה של תורה](#), יאסי תרכ"ד.¹⁰¹ ר' [דוד כהנא](#) [מסורת סייג לתורה](#) וינה תרמ"ב. ר' [מאיר קאהן](#), [ביעור טיט היוון](#), פרסבורג תרמ"ט, "ביעור טיט היוון, שבו הטיח יה"ש, הוא בעל החלוץ, פני ארבע מאות וחמשים מאמרי חז"ל, וביאורן ברוח היהדות". ר' [יהודה הלוי](#)

¹⁰⁰ וולפסון בהמאסף (תקנ"ד, ד' עמ' שא') מתייחס לכתבי התקפה נגד המשכילים, אחד מהם הוא 'עין משפט' שנדפס בברלין מאת נחמן ברש, והשני 'האורב', שנדפסה בשם בדוי בוניה. לדבריו של וולפסון, כמובן, אין הטענות ראויות לתשובה בכלל, זה מוזכר רק דרך אגב, משום שהמשגיח על השוחטים בוניה, יהודי בשם בערל, שלח למאסף מכתב התקפה על דעותיהם, גם המכתב הזה לא פורסם במלואו, כצפוי, וולפסון מעתיק ממנו קטעים כדי ליצור סאטירה, 'תשובתו' נשמעת כך: "כסוסי ברכב מצרים, נאו לחייך כמצלתיים... כחמור גרם רובץ בין המשפתיים אתה, לכן ישאוך על כפיים".

בלונדון נדפסה בשנת תקמ"ט חוברת בשם 'עולם חדש', ובניצון כץ כותב "חוברת אחת, נדפסה עוד בשנת תקמ"ט בלונדון בעילום שם המחבר, ועליה לא באה כל תשובה. שם החוברת עולם חדש, ומחברה, אחד הקנאים הקיצוניים, דיבר רתת על האפיקורסים והצבועים החדשים הנקראים בפי כל בשם 'עולם חדש', קצתם מעמידים דבריהם על דרך יראה ומוסר ובוזה הם צדים את העם, וכל כוונתם להידמות אל הגויים, המחבר מתריע: "על דבר הפריצות והמודה המתחדשות מדי יום ויום, בגדים שונים והלשונויות פעם לשון צרפת הנבחר ופעם לשון 'הויך דייטש', ומפזרים הון רב על הדברים החיצוניים, אבל כשבאים אצלם בעבור נדבה לדבר מצוה, או מתנה בעד איש ישר ונאמן רוח אז אין האיש בביתו... על הדברים הללו לא הגיבו המשכילים, מפני שאמת מכאיבה היתה בהם, זו היתה עובדה, שהגויים לא נתנו ליהודים 'שום עבודה שיש בה הספקה קצת למזונות', וגם במידת העזרה אפילו לחבריהם, נפלו המשכילים מן החרדים. ראינו שהמשכילים עזבו את ר' ישראל מזמושץ גאון המתמטיקה בשעתו, לנפשו ולא חשו לעזרתו. מסבל הדלות הצילו אותו הגבירים פייטל ודניאל שקיבלוהו לבית מדרש לא בזכות חכמתו אלא בזכות תורתו... וגם עזרה זו באה בהשפעת ר' יעקב עמדין ולא בהשפעת מנדלסון תלמידו. וכזה היה גם יחסם של המשכילים לשלמה מיימון...". (עמ' 265. נ.ב. בידינו כיום ספר 'עולם חדש' שחיבר ר' ישראל בן יששכר בער באמשטרדם תקל"ב, ובו תוכחות על הפרת הצניעות, ראה מאמרי על מקורות הלכות צניעות, ייתכן שמאן דהוא הוציא מהדורה מחודשת עם תוספות אקטואליות).

¹⁰¹ מאחורי ספר זה סיפור מעניין: צבי מנחם פינלש, המכונה של"ש, או 'מנדל פינלס', פרסם בשנת תרכ"ג, את הספר 'דרכה של תורה', מטרת הספר היא 'להצדיק התושבע"פ בכלל, ולהגן על המשנה, ולבאר כמה מלות זרות' (הספר זמין [כאן](#) 300, עמ'). אמנם כנראה שלא כולם 'קנו' את הכותרת, דרכם של משכילי גליציה היתה לנסות לקעקע את סמכותו של התלמוד, בצורה נפתלת ומחוכמת. מטרת החיבור היתה להצדיק ולרומם את שם המשנה, ע"י הדגמה כפיכול שחכמי התלמוד לא הבינו אותה (סקירת החיבור ושיטתו של המחבר, בדוקטורט של חנן גפני). תוך שנה מפרסום הספר, יצא הרב משה וואלדברג בספר התקפה בן שני כרכים 'כך היא דרכה של תורה – להראות צדקת חז"ל בכלל ובפרט, וללחן מלחמת ה' נגד היוצא מן הכלל' (יאסי תרכ"ד). פינלס היה ממוצא גליצאי, מברודי, אך היה פעיל ברומניה, והרב וואלדברג פרסם את חיבורו ברומניה. חלק שני [כאן](#). לספר נספחו מאמרים מורחבים 'בעומקה של הלכה', ולחלק השני נספחו גם תשובות שונות 'לשואלים כענין וכהלכה'. החלק השני נד' בתרכ"ח.

בהקדמה מראה המחבר, איך תחת הכותרת של הגנה על התושבע"פ, כותב של"ש ביטויים מבטלים ומכפישים על האמוראים, וגם הדברים המובאים בתלמוד בתורת הלכה למשה מסיני, לדעת השל"ש הם המצאות מאוחרות. וכמובן מתחבר לדעת המינים בעין תחת עין, ממחרת השבת. ההקדמה מחולקת לסעיפים, ובהמשך ההקדמה מראה המחבר כיצד הרעיונות מבוססים על ציטוטים חלקיים, 'אם צבא החוקרים לא זכו בעיניו, מה אפעל אנכי כי אבא אחריהם, אך כבר העירותיך כי השמיט המחבר מן המשנה...'

ליפשיץ 'דור ישרים', [חלק ראשון](#), פיטרקוב תרס"ח, [חלק שני](#) תר"ע - 'כולל תשובות מספיקות והוכחות נוצחות, תורניות ושכליות, להרוס ולערער עד היסוד, את טענות ההכחשה בתושבע"פ ותורה מן השמים בכלל, שבספר 'דור דור ודורשיו'. כנגד אייזיק וייס.¹⁰² בראשית המאה העשרים כבר היתה קיימת ספרות נרחבת, מחניכי בית המדרש לרבנים בברלין¹⁰³ של רד"צ הופמן והבאים אחריו, וכן מחוקרים ישראלים עצמאיים

¹⁰² ר' רפאל שפירא מוולז'ין כותב למו"ל (אחינו של המחבר): 'שיני וכו' שיברת'... ר' אליעזר גורדון מטלז (שבשיחותיו בישיבה היה מתפלמס עם גרץ וייס) כותב: 'להראות את כזבו של אשכול הכופר הח' וייס שנהג מנהג המרגלים להתחיל בשבחי תושבע"פ, וטמן בחובו להכחיש גם תורה שבכתב'... ר' איצלה מפונוביז', כותב, שכבר מזמן נכספה נפשו להוציא מחברת כנגד 'הספר המתעה' של וייס, 'להראות שנאתו וזיופיו'. הגר"ח כותב: "גדולי התורה מאז ומעולם לא שמו ליבם להעמיק בידיעת דברי הימים לבני ישראל, אף כי לכתוב בספר תולדות גדולי וחכמי ישראל מדור דור... גם הגדולים המועטים אשר התעסקו בדברי הימים היו מעשיהם בזה בדרך מקרה וכדרך אגב, ומבחרי עתותיהם הקדישו לידיעת התורה... ישימו נא חכמי לב, אשר חננם ה' בכשרון דעת וידיעה גדולה, כי עת לעשות לה' ולהשתתף בעבודת הספרות הנאמנה למסורת אבות".

כנגד וייס כתב בצורה מסודרת גם הרב טוביה יהודה טביומי, רב בפולין, שבסוף ימיו זכה לעלות לארץ ישראל ולהתגורר בת"א, היה מחבר פורה וגאון יוצר, הוא חיבר הרבה ספרים, לענינינו חשובה סדרת טל אורות ([חלק ראשון, שני, שלישי](#)), הרב טביומי היה מעריץ של ה'דורות הראשונים', אך לא כזאב יעבץ, שגמל לדוה"ר במלים יפות, וגם השיג פה ושם על המשכילים במלים רפות, אבל לא הלך בדרכו של דוה"ר, הרי שטביומי ממש הולך בדרכו, ראשונה בשפע החידושים וההסברות המקוריות להיסטוריה של חז"ל, ושנית, בהרחקת הספקנות הנפתלת של וייס באופן אישי. בהקדמתו הוא כותב: "אחד היה הגאון הגדול שר התורה החוקר החרף ומעמיק כמוה"ר יצחק אייזיק הלוי זצ"ל", ואחרי שהוא מתנה צערו שהדוה"ר לא זכה לתלמידים שילכו בדרכו, כותב הוא שניסה להמשיך את מפעלו. אהבתו של המחבר לחז"ל ולמעשיהם, זועקת מבין השורות, ואילו שנאתו לסופרי ההשכלה, כתובה בצורה בולטת וברורה... כשהוא מצטט את וייס הוא מסיים "עד כאן לשונו הסרוח והנלעג המעורר גועל נפש", אך עיקר כחו של טביומי לא בגידופים, אלא בטיעונים, ויותר מכך בהסברים יפים על רקע היסטורי מדעי. אכן זה ספר מרתק, ויש שלש כמוהו!

¹⁰³ מעניין לציין על מעשיהם של שני זייפנים מסלתה ושמנה של יהדות גרמניה, שהצליחו גם בזיופיהם וגם בפולמוסיהם... הראשון הוא שאול ברלין, בנו של הרב צבי הירש לויין, רבה של ברלין, שאול היה אב"ד דק"ק פרנקפורט דאודר, פעולתו הפסידואפיגרפית הגדולה היתה כתיבת הספר 'בשמים ראש', שממנה נהנה לא רק כשעשוע אינטלקטואלי (בסה"כ נחל הצלחה גדולה, שלפחות זמן מה יחשבו בתור סלקא דעתך שאלו תשובות הרא"ש), אלא גם משום שהכניס בתשובותיו כמה 'היתרים' מהפכניים, שמחברי שות"ם קצת שברו את ראשם כדי להבינם... (כגון: איסור קטניות מנהג קראים והמחמיר יתן את הדין... מי שבצרת נפשו אינו יכול לסבול מותר לאבד עצמו לדעת, רבינו תם רצה להתיר סתם יינם, גילוח בתער ע"י גוי, ברכות השחר אינן חובה, היתר חיתון עם הקראים, פקפוק בעיקרי אמונה של הרמב"ם, ועוד כיו"ב). ופעולתו הנבזית יותר, היא חיבור [כתב יושר](#), סאטירה על תגובות הרבנים לאגרת רנה"ו, העושה לעג וקלס מיהודי מזרח אירופה הפתאים, בין השאר על הרעש הגדול שמקיימים בעת קריאת 'המן' במגילה, ועוד הערות טפשיות כגון דא. ולדוגמא: "האם בעט חלילה במנהגים הטובים והישרים כסיבוב כפרות בערב יום הכיפורים, בהכאת המן בפורים או באכילת ראש כבש וכרוב בראש השנה?! או התיר לאכול אגוזים לפני יום הושענא, או כפר (הס מלהזכיר) בסוד הנענועים בלולב?! לגלג על הדינים שהם פחותים במעללם ותלויים ברומו של עולם, כמו לנעול מנעל של ימין תחילה?! ... או אולי השיאו לבו להטיל דופי בסגולות הידועים... ודאי אין לרחם עליו בלי להושיע, ביתו יישרף עליו באש וספריו צריכים ביעור". (בין גברא לגברא הספיק אותו רשע ערום גם לחבר את [מצפה יקתאל](#), בשם 'עובדיה בר ברוך', ובו דברי לעג וביקורת נמוכה על 'תורת יקותיאל', של רבי רפאל אב"ד אה"ו), אביו המסכן שנתקע בין הפטיש לסדן, לא אזר אומץ להוקיע את בנו.

השני הוא הרב צבי בנימין אורבך, תלמידו של רבי נתן אדלר, ורבה של הלבךשטאט, מגדולי הלוחמים ברפורמה בגרמניה. (ש'לכאורה) נתקף רוח שטות ופרסם כביכול מצא כתב יד ובו חלקים גדולים מספר האשכול, עם פירוש משלו בשם 'נחל אשכול'. במקביל פרסם חוברת בשם 'הצופה לדרכי המשנה', ובה סתר את שיטתו של זכריה פרנקל, מייסד אסכולת ברסלאו (שענינה: לא להתנצר, כמו שאר האסכולות של חכמת ישראל), אשר בדרכי המשנה, גילה טפח וכיסה טפחיים בענין התושבע"פ והלכה למשה מסיני, מה שעורר כנגדו פולמוס נרחב

שזקפו גוום מול הרפיסות של קודמיהם. וכמובן כתביהם של רש"ר הירש,¹⁰⁴ בעיקר מאמרי הפולמוס ב'ישורון', שלא כולם עדיין ניתרגמו לעברית, וכתבי רד"צ הופמן,¹⁰⁵ למרות פרסום פירושו, עדיין מאמרי פולמוס שלו לא ניתרגמו כולם, וכמובן כתבי רבי יצחק אייזיק הלוי, עליו אמר סוקולוב שהוא 'פטיש חזק העומד ונוצח את גרץ ואת וייס'.

אך השיקולים דלעיל תקפים גם כלפי האדם הפשוט, בסופו של דבר דיון מול המשכילים היה משחק במגרש שלהם, בו הנצחון היה מובטח לאלו שנתמכים ע"י השלטון,¹⁰⁶ שולטים ברזי המליצה והסאטירה, ובידם גדודים של צעירים מובטלים חדורי רוח קרב וקולמוסים מחודדים.

למרות כל זה, כמובן שייתכן שפעילות ספרותית גדולה יותר, היתה מביאה תועלת, וכפי שכותב אחת מדמויות המפתח במאבק מול ההשכלה, רבי יעקב ליפשיץ, יד ימינו של רבינו יצחק אלחנן ספקטור (זכרון יעקב ח"ב עמ' 112):

"זקני הדור קשה היה להולמן: 'מכתבי עתים (עתונים) על טהרת הקדש, איך יתכן הדבר'? ועוד להגן על ידם על תוה"ק ולומדיה. הם ענו ואמרו מה לנו ולספרות של חולין הלא יש לעמנו ספרות רחבה נוסף על התלמוד הק' ומפרשו מדרשים ספרי דרוש, מוסר, מחקר ופילוסופיה, אבל לא דברים של מכ"ע.

בני הדור הוא אפילו הנבונים שבהם טרם באו לידי הכרה וידיעה שהספרות והעתונות היומית של כל עם היא עכשיו ככחות הקיטור האלעקטרי המניעים את

מצד רש"ר הירש וחכמים נוספים, (ראה למשל כאן עמ' 16 ואילך). אחרי פטירתו של הצב"א, פרסם שלום אלבק ביקורת על מעשה הכתב יד, והראה שהספר מזויף, מה שמתאשר מדעתם של לומדים בו, שהתוכן בספר קשור ללמדנות בת הזמן. מעשה זה הטיל צל כבד על היהדות הנאמנה בגרמניה, ורבני בית המדרש לרבנים פרסמו חוברת תמיכה בצב"א ('צדקת הצדיק'), אשר יש להודות כי אינה משכנעת כ"כ. אמנם יש לציין כי אכן לדעת ישראל תא שמע ויעקב זוסמן, הרב הצב"א אינו המזייף, ובאמת מצא כתב יד – שנכתב ע"י זייפן אחר... (ישראל תא שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, עמ' 41-40).

¹⁰⁴ ביקורת מפורטת כתב רש"ר הירש על תלמידו לשעבר גרץ, חלקים ממנה תורגמו ופורסמו בירחון 'המעין'.
¹⁰⁵ בכדי להבין את התועלת המוגבלת שבפולמוס מול הכפירה, ראה תגובתו של ישראל יברכיהו, המתרגם של 'אקדמות לדברי ישראל', מאת ולהויזן (ת"א תרצ"ח), בהקדמתו: "אשר לספר "ראיות מכריעות וכו", אין להתעכב עליו כאן, אפשר רק להשתתף בצער יהודי מאמין הרוצה שאמונתו לא תתערער". ספרו של רד"צ שנחשב למחקר יוצא דופן, ורבים הם החוקרים שנתנו לו מקום של כבוד, נחשב כ'צער של יהודי מאמין', בעיני לבלר תל אביבי, שהשכלתו היא תרגום ספרים...

¹⁰⁶ לאחר התקפתו של שד"ל נגד הרמב"ם (ראה הערה 71), קבוצת רבנים התארגנה להדפיס חוברת עם תשובות לטענותיו (מעבר לספר של מהר"ץ חיות כנגדו), 'אלא שזו לא הודפסה מעולם, ככל הנראה בשל התנגדות הצנזורה, בהשפעת ידידיו של שד"ל', (רוזנבלום המוזכר בהערה הנ"ל, עמ' 203. כל זאת בעיצומה של התקפה על הרמב"ם על כך שקבע שיש דעות פסולות שאסור לאמרם, בעוד לפי שד"ל המסורת האמיתית היא שכל אחד רשאי להביע דעתו... ובאגרתו ל'ידידו היקר יה"ש', הוא כותב על יזמת הרבנים: "לא אתמה ולא אצטער כלל. כה עשו אבותיהם, ויותר מזה הרבה, נגד רנה"ו ורמב"ן, ומה היה מוצא הדבר? הנפגם בזה כבוד שני החכמים ההמה?").

כל גלגלי המעשים... רבים מבעלי הבינה היתירה שאמנם הכירו בצורך הדבר לפי מהלך התפתחות העת היו מחוסרי אמנה באפשרות יציאתו לפועל, גם לא האמינו שאמנם יש להחרדים סופרים חרוצים שיוכלו לעמוד במערכה נגד סופרים מזוינים מלומדי הספרות כהחפשים המשכילים... והעיקר שמצד המשכילים עמדו מלשינים הולכי רכיל... ולהחרדים אסור לפצות פה אפילו להצדיק את עצמם כי יאימו עליהם בהפחדת מלשינות".

"כפי שתיארתי בהפרקים החולפים רוב החרדים אז בני הדור הישן לא הורגלו עדיין בספרות החדשה והביטו על הספרות בעין חשד, ולא חששו מעולם להשיב דבר למלעיביהם, וכן היו נעלבים גם הפעם ובלעו את העלבון הזה ביחד עם כל הבלי החרופים והגידופים שמשליכים המשכילים על היהדות ומחזיקיה". (שם עמ' 192).

התגובה העיקרית למשכילים, היתה אכן בסדרים החברתיים של קהילות שומרי המצוות:

החסידות, נוסדה בלי שום קשר לתנועת ההשכלה, יותר על רקע ההידלדלות אחרי גזרות ת"ח, השבתאות, ועוד מאורעות שערערו את הסדר הישן. אך היא שימשה תריס גדול מול ההשכלה, שכן היא ריכזה את עבודת ה' מול הצדיק, המגמה ההפוכה משיטת הנאורות האירופית, לפיה האדם הפרטי יכול על פי שכלו לדעת מה טוב לו, וגם מה הפרשנות הנכונה לדת או לכתבי הקודש. לפי החסידות, גם אם יש שיטות שונות, או טיעונים שונים, ודרכים שונות, סוף סוף החסיד הולך בשיטה של אותו צדיק שהוא מקושר אליו. לכן, ההשכלה ותוצאותיה יכלו לשמש חיזוק לשיטת החסידות, כתריס בפני ההשכלה. ואכן בחסידות חב"ד יש הרבה דיבורים על עמידתם האיתנה מול ההשכלה, להבדיל מן הליטאים.¹⁰⁷

¹⁰⁷ אחת התגובות הראשונות להשכלה הברלינית, יצא מעטו של תלמידו של רבי נחמן מברסלב, רבי נתן שטרנהרץ (מוהרנ"ת, בעל 'ליקוטי הלכות'). רבי נתן פירסם בעילום שם שני ספרים נגד ההשכלה, 'מכניע זדים' ו'קנאת ה' צבאות'. בשני הספרים האלו נקט בשיטת המשכילים עצמם: פרסום בעילום שם, בו המדפיס 'מעתיק מגוף הכתב אשר הגיע מארץ המערב ע"י שד"ר מא"י".

בעל 'מכניע זדים' ו'קנאת ה' צבאות', היה בקי היטב בספרות ההשכלה, ובספרים מצוטטים שמות המשכילים ותורף טיעוניהם. כבר ברדיצ'בסקי (בהאסיף ורשא תרמ"ח), מזהה את רבי נתן כמחבר הספרים האלו, אך וודאות הזיהוי הוכחה ע"י פייקאד' שהראה כי לחלק גדול מהתוכן יש הקבלות ב'ליקוטי הלכות' של רבי נתן (פייקאד', חסידות ברסלב עמ' 63).

רבי נתן משקף את הגישה של רבי נחמן (שלמען האמת היא עצמה הגיעה אלינו בד"כ בתיווכו הספרותי של רבי נתן), הוא עצמו קרא את ספרות ההשכלה, מצד אחד הוא מתייחס אליה בעקיפין, מצד שני הוא טוען שאין כאן שאלה ותשובה, וכל המשכילים הם 'כלבים מטונפים' שאין להתקרב ל'דברי הזוהמא' שלהם, וכדי לא להשתכנע צריכים להתפלל לה' שיציל אותו מהזוהמא. הוא לא שם את עצמו במקום של משיב תשובה לשאלות, אלא של

במקביל אצל הליטאים, התחזק מוסד הישיבה, שבעקבות תלמידי הגר"א נעשה מוסד מוסדר, בדומה לבית ספר המסודר לפי כיתות, ומספק תנאים נוחים ללימוד לפי מסגרות ושיטות קבועות. (להבדיל מהישיבות הספונטניות שהיו יותר הסתופפות של תלמידים בבית הרב או בבית מדרשו). גם כאן נוסדה הישיבה בלי שום קשר להשכלה, אבל התעצמה והתחזקה כתריס מול ההשכלה. אצל הליטאים הדבר היה קשה שבעתיים, שכן הדרך הליטאית, ובפרט דרך הגר"א היא דרך הביקורת, החיפוש העצמאי, שלא לשאת פנים לשום אדם בהלכה, גם לא למחברים מפורסמים, תיקוני גירסאות, בירור המקור. וכך בדיוק היתה שיטתו של ראש ישיבת וולז'ין הנצי"ב. ולכן הישיבות התאמצו מאוד לשמור על טהרת המחשבה, שהלימוד העצמאי יהיה ברוח המסורת, למרות זאת בישיבת וולז'ין פשתה ההשכלה,¹⁰⁸ וגם סגירתה היתה מעורבת במלשינות ובגזרת השלטון שכאמור לעיל היתה קשורה לעידוד המשכילים. אך בסופו של דבר עקב סגירתה קמו הרבה ישיבות, חלקן ע"י בוגריה, ובהם נשמר האקלים הישיבתי, שקם כאנטייתזה להשכלה. למעשה בישיבות הליטאיות נוצר דמיון מה לחסידות, כאשר הישיבה התרכזה סביב אישיותו ושיטתו של ראש הישיבה, אמנם לא בהכרח כדרך בעבודת ה' כפי שקרה אצל גדולי החסידות, אבל כדרך ניתוח למדנית וישיבתית.

מי שמזהה את הגורמים הפסיכולוגיים שמאחורי הטיעונים המשכיליים. למעשה, מנקודת מבט היסטורית, הוא צדק במדה מסוימת. חלק גדול מהלך הרוח המשכילי, היה פסיכולוגי.

רבי נתן כותב על שמשון בלוך (ימח שמו ונמחה זכרו) ועל ריב"ל, "שבוחים לעצמם הפסוקים ומארוז"ל שיכולים לפרש אותם על פי דעתם הרעה ומאמר חז"ל שהוא מתנגד בפירוש לדעתם הרעה מרחין אותו כלאחר יד" (מכניע זדים עמ' כ). הם משבחים את לימוד החכמות למיניהם על פי בחירה סלקטיבית של מאמרים, ותוצאותיהם עזיבת התורה, "בודאי הוא איסור חמור יותר מכל האיסורים שבתורה ללמוד חכמותיהם הרעות, כי כל באיה לא ישובון" (שם עמ' כא).

המשכיל יוסף פרל, פרסם בטרנופול (בדפוס של 'בית הספר' שהיה אחראי עליו) לוח שנה, ובסופו קונטרס 'לוח הלב', ובו הוא מטיף ללימוד זיאולוגיה וכו' ככלי להכרת הבורא (תקע"ה), ועל זאת כותב רבי נתן: "לעת עתה מבטלין אותן מעיקר הלימוד מגמרא ופוסקים, ואח"כ מבטלין אותם לגמרי ולומדים אותן הכל מעשה תענועים שהם חכמות ולשונות שידע היכן כוש עומד במפת העולם... כאילו דין הקדוש של המחליף פרה בחמור אין צריך הנער לידע, ושטות הזה כמה זנבות יש להתולעים המשונים הנמצאים בארצות הרחוקים זה צריך הנער לידע כי הם מדפיסים זאת בלוחות שלהם שחיברו בבית חינוך שלהם" (ליקוטי הלכות, הלכות גביית חוב מהיתומים הלכה ג כז).

בספר קנאת ה' צבאות עמ' סב', מתייחס רבי נתן למיתוס המשכילי "ממשה עד משה לא קם איש חכם ונבון כמשה" (המאסף ב תקמ"ה עמ' פא, שם נכתב גם 'יחי האיש משה! איש אלהים קדוש הוא!' ראה גם הערה 38), וכותב: "ורוצים להשוות הטמא והטהור הכשר והפסול וכו' להשוות גם את הכלב המוטל באשפה להר"מ ז"ל וכותבים עתה גם על מ"ד שממימוני עד ימי משה דעס' לא קם כמותו".

לדבריו, ב'מכניע זדים עמ' ז': "מי הם המשכילים, אם לא נואפים ככלבים בפרהסיא, ויושבים בבתי תיאטראות עם נשים נכריות וחצי ערומות ועוסקים בדברי עגבים תמיד", כמו גם בליקוטי הלכות או"ח הלכות ברכת השחר הלכה ה: "והכל רואים שהם פורקי עול והולכים עם הזונות ונשים נכרי לטייל... ובבתי תרטיאות וקרקסיאות שלהם ומחללים שבת ויו"ט".

¹⁰⁸ ר"ב עפשטיין מספר שפעם גונב לאזני הנצי"ב שבחורים מהישיבה עיינו במאסף המשכילי 'הבוקר אור', והפטיר 'הבוקר אור והאנשים שולחו'...

בנוסף עם התפתחות תנועת המוסר, נכנסו גם 'צדיקים' לשיבות, ולפעמים היו דומיננטיים לא פחות מהלמדנים, 'הסבא מסלבודקה' ו'הסבא מקלם', שהעמידו דורות של חסידים מוסריים, יכולים להזכיר במידה מסויימת את 'הסבא משפולי'... תנועת המוסר נחשבה על ידי המשכילים כ'אופנסיבה' של החרדים,¹⁰⁹ שכן היא הכחישה את התעמולה המשכילית כאילו שומרי התורה הם שפלים, לא ישרים, תנועת המוסר העמידה אנשים בעלי מודעות גבוהה רגישות לזולת, הבנה בנפש האדם, מה שכוונה בסלבודקה 'גדלות האדם'.¹¹⁰ וגם העניקה סיפוק לבניה, הם הרגישו ג'נטלמנים ויהודים אותנטיים, שגבה ליבם ברוממות התורה והיראה, הם הרגישו העגלה המלאה לא רק בתור אמונה, אלא גם בחיים האישיים. כל בחור צעיר יכול להיעשות מורם מעם.

הערוץ השלישי הוא קהילות החרדים בגרמניה, שרוכזו קשורות לשיטת רש"ר הירש, תורה עם דרך ארץ, והקמת בתי מדרש על טהרת הקודש, בהם כיהנו גדולים בישראל, ומלמדים יראי שמים. שיטתם היתה לחשוף את הצעירים לתרבות העולם, כדי לדעת להתחסן מפניה, כפי שכותב רש"ר בקצרה בפירושו לפרשת וירא (פרק כ): "הבידוד המוחלט, המונע מן החניך כל מגע עם חיים אחרים, עם מחשבות ושאיפות אחרות, אף הוא אינו אלא שגיאה חינוכית מסוכנת. צעיר שמעודו לא ראה חיים השונים מחיי הוריו, מימיו לא למד לכבד את מוסר אביו בהשוואה עם ערכים זרים ומנוגדים, צעיר כזה ודאי יפול קרבן עם פגישתו הראשונה לכל השפעה קלה, כדרך שהמתירא מהאוויר ומסתגר בחדר, מובטח לו שילקה בנזלת עם יציאתו הראשונה לאוויר החופש".

¹⁰⁹ עד כדי כך שהם ניסו לאמץ אותו אל חיקם, וטענו שבכך שבנו הלך ללמוד באוניברסיטה, הראה עד כמה הוא נאור וכו', ולר' ישראל לא נותרה ברירה אלא לפרסם מודעה שבנו לא עשה את הדבר על דעתו. באופן כללי, למרות הדימוי המשכילי שכל מי שהצטרף למחנה ההשכלה נרדף ונסקל והוריו ישבו עליו שבעה, רואים אנו בהרבה מקומות, שהמבוגרים השלימו באנחה עם המציאות, במובן זה של אי ניתוק הקשר, ובתמונות המשפחתיות הסבא והסבתא נראים כיהודים של פעם, והילדים או לפעמים הנכדים, נראים כאנשי העולם הגדול. ההנהגה שלא לדחות ילד, לא הומצאה בזמננו על ידי פסיכולוגים מודרניים, אלא מושרשת היטב במשפחתיות של אבותינו במזרח אירופה. וידוע מכתבו של ר' שמעון שקאפ לנכדתו.

¹¹⁰ למעשה אימץ הגר"ס את המלצתו של רנה"ו באגרתו: "וכן צריך שיחברו ספרי מוסר השכל ללמדם בבית המדרש, קצתן על הנימוסים ודרך ארץ שהן בכלל תורת האדם, וקשורים בצד מה עם פקודי השם, וקצתן על חכמת הנפש וכחותיה, שהן המדות הנטועות בנפש האדם שעל ידיהן פועל פעולותיו, כמו החכמה והסכלות, האמונה והעקשות, השמחה והעצב, האהבה והשנאה, הנדיבות והכילות ורבים כיוצא בהן, ולפי שכמעט כל המוסרים שהן ממין זה קשורים עם המצות האלהיות, כמו לא תחמוד, לא תקום, לא תטור, לא תשנא את אחיך בלבבך, ואהבת לרעך כמוך, ועם הנזכרים בספרי הנביאים, כמו תועבת ה' עקשי לב, תועבת ה' כל גבה לב, ורבים כיוצא בהם, צריך שיערכו המחברים את דבריהם למול פני התורה העליונה, ולבארם בשכל טוב ועל סדר הגון, שיכנסו הדברים בלב שומעיהם, ויפתחו וישדדו את לבם, להצמיח בו צמחי צדקה, למען יחכמו באחריתם, ויהיו טובים עם ה' ועם אנשים, כמו שהחל שלמה ספרו לקחת מוסר השכל צדק ומשפט ומשרים (משלי א' ג'), כי מוסרי תורתנו, כשיתבונן בהם המשכיל ויבינם היטב, הם כלם צדק משפט ומשרים, נעימים ומתקבלים על לבב כל בני האדם". אמנם הגר"ס פיתח את תורת המוסר על טהרת הקודש, גם אם לקח רעיונות מלפין או פונקלין, דברי המוסר שלו הלהיבו לעבוד ה' ולהיצמד לתכלית בית המדרש, ולא לפתיחת סלונים לפילוסופיה.

בזמננו אנו, ישנם חלקים בציבור הדתי לאומי שאימצו את שיטת רש"ר הירש. אבל מהיעדר גבולות ברורים לשיטה, לא כמו שהיה בקהילתו המובחנת והמובדלת של רש"ר הירש, לא תמיד ניתן להבדיל ביניהם ובין אלו שלא מציינים גבולות ברורים בין המחקר והחריגה מהדעות המקובלות, ועל התלמיד הצעיר לברור בעצמו, במידה והוא יכול, האם הוא חפץ ברבנים שינהיגו אותו לפי הדעות המקובלות ביהדות, או ברבנים מהפכנים וחדשניים.¹¹¹ אין זה דומה כלל לשיטת תורה עם דרך ארץ, בה המרא דאתרא, על פיו יישק כל דבר, ואין שום מבנה דמוקרטי או אנרכי, כפי שיש כיום.

אמנם השיטות של החסידות, והציבור הליטאי עדיין קיימות. ההגדרה 'ליטאי' היא קצת מאוחרת, אך למעשה אין הכוונה בהכרח ליוצאי ליטא. הכוונה לאותו ציבור שהוא המשך אורגני של מסורת בתי המדרש האשכנזיים. רבותינו הראשונים, בזמן בעלי התוספות, היו רובם במערב אירופה, בהמשך הידלדלה יהדות צרפת וכן יהדות אנגליה עקב גירושים ופרעות, ועיקר יהדות אשכנז היתה בגרמניה – אשכנז. בתהליך איטי אך ברור, עברו גדולי התורה ובתי המדרש הגדולים למה שהיה אז פולין, בתי המדרש של רבינו שכנא, הרמ"א, מהרש"ל, ורוב ככל נושאי השו"ע, מבתי המדרש הפולניים יצאו. וילנא ובריסק היו חלק מפולין, רק בתקופה מאד מאוחרת קיבלה ליטא עצמאות, וגבול נמתח בין וילנא ובריסק לבין קראקא ולובלין. פולין נעשתה בחלקה הגדול חסידית, ולכן הציבור הלא חסידי, מקושר בדרך כלל שהיא ל'ליטאי', (היו גם חסידויות שנתרו על האדמה המדינית של ליטא, כמו חב"ד, קרלין, ועוד).

---

¹¹¹ וכן כל ענין האמונה נעשה אצל אחדים עמום ללא משמעות ברורה ואחידה, למעשה זו כבר שיטת פרנקל: "התגלות אחרת גלומה, לפי דבריו הבהירים, בכל הדתות שבעולם... מפני שרוח האלוהים השפיעה על מתקניה... ההכרה במה שפרנקל קורא 'מעין התגלות' מרככת את הניגוד הגמור שבין דאורייתא לדרבנן, אשר עוד מנדלסון החזיק בו לכאורה גם בשטח העיוני, כשהבדיל בין היסוד האלוהי של היהדות לתוספות בני אדם מקצת מזיקות", (היינמן עמ' 162). פרנקל מתייחס לפרשנות חז"ל בניגוד לפשטות הלשון, גם כ'מעין התגלות', לכל הפחות מן הספק... "אם סבורים אתם כי מלבד דברי המקרא היבשים והקשים קיבלנו מסורת שבעל פה ממתיקה ומרככת, הנה את המסורת הזו עלינו לראות כאלוהית", (מצוטט אצל היינמן עמ' 165).

גישה הרמוניסטית זו קיבלה מקום גם אצל פרנץ רוזנצווייג, "אפילו היה ולהויזן צודק בכל השערותיו והנוסח שבידי השומרונים היה עולה על זה הנמצא בידינו לא היה זה נוגע כלל באמונתנו" (מצוטט אצל היינמן עמ' 201).

בזמננו יש שכינו אותה 'שמים בתורה', או שאר הגדרות עמומות, שמשמשות מצע לפעמים גם לראות את המחוייבות לתורה, לא כציווי אלהי ברור, אלא כמשהו שבא מאיתנו וכדו', הדברים שבאים מבני האדם הם גמישים כידוע, והבוחר יבחר.

למרבה הצער, כשאתה צופה בשיעור של רב דתי לאומי, בעל כיפה וזקן ארוך, אינך יודע אם הוא הולך בדרך המסורה כמוך, וזה כמוכן האמת בדרך כלל, או שחלילה הוא החליט שמסקנות ביקורת המקרא אמיתיות אלא שאין זה משנה מצד המקבל וכו', או שבזמננו מותר לבנות סוכה תחת הגג. התלמיד הוא הבורר. יש בציבור הדתי לאומי הסבורים כי במקרה של חריגה יש למחות, ואפילו נגד תלמיד חכם, כך נהגו כשיצאו למחות נגד הרב אליעזר מלמד, ויש שטענו שאין זכות וסמכות לאחד למחות בשיטתו של השני. וכן בעוד מקרים.

שיטתו של הציבור הליטאי, (כלומר לא חסידי), משתדלת לשמור על המבנה של ישיבות ליטא, כלומר, מניעת כל עיסוק בחקירה או בלימודים שאינם תורה ומוסר בין כתלי הישיבה, התרחקות לא רק ממה שאסור באופן פורמלי כגון כפירה בעיקרי האמונה, אלא מכל מה שלא הולך בקו הישיבתי. בהנהגת רבנים שהם משרידי הישיבות הליטאיות המפורסמות.

אצל הליטאים יותר אחוזים מהמבוגרים נשארים בלימוד תורה כל ימיהם, אבל מוסכמת גם אצל החסידים, הגישה הקדומה, שרואים אנו אותה גם אצל אבותינו לפני שלש מאות שנה,¹¹² להסליל את כל הילדים ללימוד תורה, ככל האפשר, ובגילאים הצעירים לא לעסוק בהכשרה למקצוע. למרות שגישה זו פוגעת ביכולת המקצועית ובאפשרות להתפרנס.¹¹³ שכן כל עוד אנחנו בגלות, ואין לנו מערכת לאומית דתית מסודרת, אנחנו במאבק על כל נפש. כאשר ישראל יושבים על אדמתם, והאומה מונהגת על ידי מנהיג הכפוף להלכה, והתורה נשמרת בכל מקום. למרות המצווה ללמוד יומם ולילה, לא נדרש מאדם לפגוע ביכולתו המקצועית, שכן כל תינוק ותינוקת בקיאים הם בהלכות טהרה, וכך נראה הרחוב היהודי. אבל כאשר אנחנו בגלות וברירת המחדל במקומותינו היא ריקה מרוחניות, איך נוכל להסתפק בזמן קצר של לימוד תורה וחינוך לרוחניות, ולאחר מכן נחבר את הנער הצעיר עם החברה הלא מאמינה? כך נהגו אבותינו בגלות, וכך רואים זאת מנהיגי הדור גם בזמננו. וכמובן ההוראה היא כללית לציבור, מי שאינו יכול לעמוד בזה, מצטרף לציבורים אחרים, או מתוך הציבור הדתי לאומי או לקבוצות שאינן הולכות ממש בדרך הישיבות.

בפרט כאשר קיימת תנועת השכלה, ועדיין היא קיימת, הרי היא גופא הגורם שמונע אותנו מ'לשחרר' את בנינו לאויר העולם. שכן, ההשכלה והנאורות בנויות על התכונות העצמאיות, הן מתחילות מן היחידים שהם יותר מוכשרים, פחות מקובעים, בוחנים

---

¹¹² "המגמה העיקרית בדברי שלום ואמת לויזל ובמה שנתפרסם לאחר מכן, הי אלהשוות תמעדה של תורת האדם כלומר המדעים החילוניים לשל תורת האלוהים כלומר כתבי הקודש, ואף להעניק לה יתרון זכות עליה... משמעושה של דרישה זו היא, כאמור, שינוי ערכים יסודי בחיי האדם היהודי, תלמוד תורה היה האידיאל המוסכם והמקובל בחברה היהודית, לימוד תורה לא לשם השגת מטרות כל שהן אלא לשמו, כל סדרי החיים, מקורות הפרנסה, ועניני המשפחה, היו לפחות להלכה, משועבדים למטרה נעלה זו. בתכניתם של המשכילים היה משום ערעור על אידיאל זה. הם לא העיזו לתקוף בגלוי את עקרונות לימוד התורה. אך שמו את הדגש על הכנסת הלימודים החילוניים ושינוי שיטת ההוראה... לא כל הנערים צריכים להמשיך בלימוד ולעסוק במשנה ובתלמוד, אלא רק המוכשרים שבהם, ואלה העתידים להיות רבנים, האחרים ילמדו מלאכה. פירושה של ההצעה הוא שהגייה בתלמוד תהפוך לנחלתם של מעטים ותלמוד תורה יחדל להיות האידיאל הכללי", (אטינגר עמ' 72).

¹¹³ ועל זה צווח רנה"ו באיגרתו: "ואם ישפטו שאינו הגון ללמוד המשנה והתלמוד, טוב לו יותר שלא ישים חלקו בהן, אבל ילמוד אחת מן האומניות שלבו נוטה אליו... ואותן מתי מספר המצליחים גם בתלמוד, שקודם לזה כבר השתלמו בנמוסיות ובחכמות, המה יהיו לגדולים בארץ... כי לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד".

דברים בעצמם, ונכנסים למצב בו הם חושבים שזה טוב לכל העולם.¹¹⁴ לכל אותם תמימים שבכל מקרה נוהים אחרי העדר, שהם יחליטו וישפטו אם חז"ל צדקו בדבר פלוני או לאו... מבלי לשים לב כי הם שונים, להם יש כשרונות ויכולת בדיקה, ואולי גם סבלנות ותפיסה, ההתלהבות מביאה אותם לחשוב שהגיע הזמן למשוך את כולם אחריהם. ולכן בתקופת ההשכלה דוקא המוכשרים נתפסו,¹¹⁵ וכי בבית המדרש עלינו להשאיר את התמימים ומעוטי הכשרון? והגאונים ילכו לחקור רגלי חיפושיות? או צבע המכנסים של האמוראים? תקופה אחרת אמרו המשכילים להיפך, את המוכשרים נשאיר בבית המדרש, ואותם שאין להם כשרונות ילכו למלאכה. אך כלום אין אלו יהודים? וכלום אנשים שאין להם גאונות לא יכולים להגיע להישגים מופלאים? אנשים כמו הנצי"ב, או ר' חיים קנייבסקי בדור האחרון, לא ניחנו בגאונות טבעית,¹¹⁶ הם שקדו ועמלו בצורה שיטתית, אבל הרגל נעשה טבע, ושליטתם בכל מכמני התורה הביאה אותם לא רק לידיעה, אלא גם להבנה מעמיקה, שנובעת מאימוץ והפנמה של כל התורה שמונחת בכיסם. וכי עליהם אנו מוותרים? אלף נכנסים למקרא, כל אחד מנסה את מזלו, להיות אותו אחד שיוצא להוראה, ואם לא הוא, אזי אותו אחד קרוב אליו שיוצא להבנה מעמיקה של התורה. אם היחיד מרגיש שאינו רואה סימן ברכה בתלמודו, זה הנסיון שלו וזו ההחלטה שלו, אבל החלטה ציבורית נתונה ביד המנהיגים הרוחניים, ומגוחך יהיה לצפות מהם שייצאו בהודעה לציבור לצמצם את מספר הלומדים... וכי יש מספיק אברכים הבקיאים בשביעית כדי להורות? והרי כל הציבור החרדי כולו אינו אלא נתח קטן מעם ישראל, למרבה הצער, אז לבא ולטעון ש'כולם לומדים' כאשר מדובר בציבור הליטאי, שהוא נתח קטן מהציבור החרדי, שהוא עצמו נתח קטן מהציבור בארץ, שהיא עצמה נתח מיהדות העולם, זה 'כולם'? זה 'יותר מדי לומדים'?

זו החלטה ערכית של גדולי הדור, וככזו יש לראות אותה. אמנם בשטח, סובל הציבור הזה מהתקפות והשמצות, שחוזרות במדויק על אותן מילים שנאמרו בתקופת ההשכלה. הברדות, ההכללה והייחוד, כפי שהגדיר קויפמן. חלק מההשמצות הן פשוט ברדות, כמו

¹¹⁴ אם רצונך להבין הלך רוחו של משכיל, נסה לשחזר איך הרגשת בתור צעיר עצמאי בגיל 15, ועכשיו תקפא תחושה זו עד לגיל 90. המשכיל הוא אדם שלא התבגר, ועדיין נמצא בהתלהבות של גיל ההתבגרות, במרד הנעורים מול האבא, הרב, וכל מי שעובר מולו. הוא לא מוכן לשמוע לנסיון של אחרים, ובטוח שכשהוא יעשה זה יצא הכי טוב.

¹¹⁵ כידוע רבינו הח"ח נלכד לזמן קצר ברשתו של אד"ם הכהן, שניסה לדוג את הבחור המוכשר שהיה עצמאי ובעל חוש לדאגה לכלל ישראל. למזלו של עמינו, הח"ח כבחור צעיר הצליח לעצור בעצמו, ובמקום משכיל שיתרגם פיליטונים של לורד בירון והמאהבת שלו, קיבלנו מנהיג ענק שנשא את כלל ישראל על כתפיו, תנא קטן.

¹¹⁶ חלק גדול ואולי רוב הרמ"ם בשיבות, אינם הגאונים הגדולים, אלא אלו שמתאימים לחינוך והסברה.

אותם משכילים שראו את כל ה'חדרים' כמקום נורא ואיום בו נשחטים נערים, כשאדם מפתח שנאה לציבור בתוכו גדל, הוא באמת בטוח שכולו נורא ואיום, כולו מושחת, כולו שקרן, הוא משליך את הטראומה שלו על כל הציבור.¹¹⁷ הוא רואה את החסרונות שקיימים בחברה מטבעה כאילו הם שייכים רק לציבור אחד (רק הציבור החרדי עובד בשחור! רק הציבור החרדי מורכב מרוב שחשיבתו לא מאד עצמאית! רק הציבור החרדי בעל הכנסה נמוכה ולא תורם לתל"ג! וכדו').

היחס לגדולי ישראל מאת אנשים כאלו, הוא סלחני, הם לא באמת יודעים, עובדים עליהם, וכו'. כנ"ל, שיטה עתיקת יומין, גם אם נניח שהיה איזה רב שעבדו עליו לעת זקנתו, זה לא מסביר את השיטה של כל גדולי ישראל. זו שאלה עקרונית, האם האדם מאמין בהתוייה של גדולי ישראל, או שהוא סבור כדעת מנדלסון שהיהדות מורישה לבניה רק הלכה, וכל השאר בחירה חפשית. ברור כשמש שדעת חז"ל היתה שהתורה מנהלת את האדם בכל עניו, ולכן הגמרא עוסקת בכל רבדי החיים, וכך מנהיגי הדורות בכל הדורות תקנו תקנות מאד מפורטות בכל תחומי החיים. הרעיון ש'דוקטורינת דעת תורה' הוא משהו שהתחדש ע"י ר' אלחנן וסרמן וכדו', הוא בדומה של בורים. האדם צריך לבחור, האם הוא מציית להחלטתם של גדולי ישראל או לאו. כל השאר נסיונות הטעייה.

לאור הניסיון ההיסטורי העשיר, שרק בחלקו נגענו כאן, רואים בצורה די ברורה, שהישרדותה של האמונה היהודית, מתאפשרת כאשר בראש הפירמידה, מבחינה תרבותית ואנושית, נמצא בית המדרש, שמה העגלה המלאה, לשם מכוונים הצעירים את ראשם, להיות כמוהם, להגיע גבוה ככל האפשר בבית המדרש. ברגע שדחף תרבותי חיצוני, שמקורו בתרבות אחרת, של גויים, או של יהודים שאימצו תרבות גויית, נמצא בחלל. הדת אינה שורדת, היא ממהרת להשתנות, כי היא מאבדת את העוגן שלה, העוגן נמצא בחוץ, הדת נהפכת למשהו שמשמש את העוגן שבחוץ, ולכן היא נזרקת מהר מאד, או הופכת לסרח עודף לא משמעותי בחיים. אלו אינן מותרות ולא לוקסוס, זה הקיום של הדת, להיות או לחדול. ומכאן ההתעקשות שלא לאפשר כפיה חיצונית או היצמדות לעוגן חיצוני.

¹¹⁷ הרבה פעמים אומר לי בחור ישיבה: כל הציבור מטומטמים, נעדרי אנושיות, נעדרי חוש ביקורת. ואני מתחיל לשאול, אתה גר ברחוב פלוני, אתה יכול להצביע לי על מישהו אחד בבנין שלך שעונה לקריטריון הזה? מישהו מהמשפחה שלך? גיס? בן דוד? מישהו מצוות הישיבה שלמדת? הרבה פעמים מדובר בהשחרה שנובעת ממצב פסיכולוגי.

כל ההצעות לפשר, לאפשר לשלטונות לשלוט, כולן הן נאיביות וקצרות רואי, הנסיון הוכיח שמצב זה יוצר סחף אל העוגן החיצוני. אמנם הציונות כבר איננה, אבל ערכי המערב נוצרים מחדש וממציאים את עצמם, והם לא פחות מאשר דת, המאמינים בה בקנאות עיוורת לא מכירים בשום גבול, ורק כאשר יום אחד ערכי המערב יתנפצו, ישאלו את עצמם כל הנוהים אחריהם, עם מה נשארנו.

כאמור כמה פעמים במשך הדברים, יש להבדיל בין עוגן חיצוני ובין ביקורת ושינויים. גדולי ישראל תמיד העבירו ביקורת ואף ביקורת חריפה מאד, לצערינו אף אחד לא מושלם, לא הפרט וגם לא הציבור. אבל הביקורת הזו באה מתוך בית המדרש פנימה, היא באה ממקום דתי, ונשמעה באזניים של שוחרי דת ואמונה. היא ביקורת פנים בית מדרשית. וכמובן שיש הרבה מה לתקן, וטוב שיקומו אנשים יודעי ביקורת, ויפעלו בתוך בית המדרש. אבל ברגע שהמבקרים לא רואים את עצמם כחלק מבית המדרש, ואין הכוונה ב'רואים את עצמם' מבחינה וירטואלית, אלא ברגע שאין להם הערכה לגדולי הדור, והם מתייחסים אליהם באופן יפה מטעמי נימוס, אין גם מקום לביקורת שלהם, היא ביקורת שמגיעה מן החוץ. להיפך, העיסוק והנבירה שלהם רק גורמים להכחשה, כי מי זה יתן לאדם זר להיכנס לו לענינים אישיים כשלא ידוע אם מטרתו להרוס את הכל והוא רק משתמש בזה, או שבאמת הוא בא לתת כמה פצעי אוהב...

זה לא רק ענין של להגדיר את עצמו בפנים או בחוץ, זה משום שאנשים באמת תופסים צד, אם מישהו הוא מחסידי ביבי, גם אם יתברר שביבי לקח שמפניות וסיגרים, זה לא משנה לו, שיהיה לו לבריאות. וכן להיפך, חסידי רק לא ביבי, גם אם יתברר שהמשפט נגדו תפור, זה לא משנה, מגיע לו, ההיפך מלבריאות. המשכילים תפסו צד, הם היו בצד של הקיסר, הגויים, הנאורים, כמו שאומר שד"ל 'גתה ושילר נכבדים בעיניהם יותר מכל התנאים והאמוראים', למרות שהם כמובן כתבו להיפך. בסופו של דבר לא היה אכפת להם יותר מדי מהגזרות שהומטו על ידיהם, ומהקלקלות שיצאו, בער להם 'לתקן' 'לשנות', ובעד השינוי ישלמו כל מחיר. אותו דבר בזמננו, היעלה על הדעת שעצתם והכוונתם של אנשים, שמעריצים זמר/ת פופ או שחקן, בשעות הפנאי שלהם, תכוין לרצון התורה יותר מאנשים שהם ספר תורה חי?¹¹⁸ שבאמת אכפת להם במידה הנדרשת?

¹¹⁸ לא לאחרים אני מטיף, אלא לעצמי, פעם נשאל הגרד"ל על פקפוקים בנוגע לחכמת הקבלה, והשיב: כל עוד אני מרגיש טעם בבורקס, איני יכול לדבר על האר"י ודומיו. כל עוד אנחנו, האנשים הפשוטים, מרגישים טעם בהרבה יותר מבורקס, גם אם הרעיונות שלנו נראים טובים, בעינינו, צריכים להבין שמי שמחליט הוא אותו שמוטרד מהטעם בבורקס, ספר תורה חי שראשו בשמים, ולא אנחנו, אנשי העולם הזה. לבל נהיה כאליעזר צויפל, שהכין עשר דברות לאדמורי"ם כדי לתקן אותם, וציפה שהם יחתמו לו...

מי שתופס את הצד של שומרי התורה, גם אם יש ביקורת וחסרונות, הוא לא מחליף צד, וכן להיפך, מי שתפס צד אחר, או שמתנדנד, לא מתרגש מהמעלות, כואבים לו החסרונות... מי שמנסה לטשטש את החסרונות, הוא האוהב, ומי שאומר גם לי גם לך לא יהיה, הוא זה שלא אכפת לו, שפחה נואמת לא כי בנך המת ובני החי!

דאגה לפרנסה מכובדת לציבור החרדי, היא חשובה מאד, ויש אנשים שעושים רבות בנושא. אבל כל עיסוק בזה צריך לבא מבפנים, לא בכפיה של השלטונות, לא בהתערבות של גופים ליברליים. אלא אך ורק בפעילות שמקבלת הסכמה של חכמי התורה. במקום לקטר ולהתלונן, מי שחשוב לו, שיתחיל לעשות. אותם אנשים שמזלזלים בקריטריון הזה, הם אלו שלא אכפת להם גם אם הדברים יהיו בכפיה, כי 'רק כך יתחנך הציבור', הם לא תורמים בסופו של דבר לציבור, אלא להיפך. הם גורמים לו להתחפר ולהתנגד לכל דבר שדומה להתערבות חיצונית.¹¹⁹

שרה שנירר התעוררה לרעיון, להקים את בית יעקב.¹²⁰ היא יכלה לגשת לגורמים חיצוניים, אין ספק שהיו לה תקציבים ותמיכה מהירים. אבל היהדות היתה מפסידה את בית יעקב. במקום זאת היא פנתה לגדולי תורה, וכך המהפכה התרחשה. אין דרך אחרת לשנות ולתקן. ייתכן שרבנים פסלו או יפסלו תכניות אחרות, שאולי הן טובות, אבל אין

וכך יחס היהדות הנאמנה לעסקן או סופר או בעל הגיגים שסרח, אין שום הלם ושום משבר ושום תדהמה. יש צער גדול על החטא, ועל מיעוט כבוד שמים, אבל אין שום חידוש, להיפך החידוש הוא שכל שאר האנשים מתגברים על יצרם. רק אדם גדול בתורה וביראת שמים, הוא הלוקח אחריות, הוא הפוסק. ולא יד ימינו, מקורבו, עוזרו, או דוברו.

¹¹⁹ זיו וטורי, ההולכים בגישה המשכילית הגלוטית כפי שראינו בהערה 15, כותבים:

"אף כי היו מגמות ההשכלה העברית דומות לאלה של ההשכלה הגרמנית, והיתה בה גם מגמה של התרחקות ממסורת ישראל ומלאומיותו, הרי בסופו של דבר היתה השפעתו הפוכה, עצם תחית שון עברית צחה ועצם חידוש הזיקה למקרא החזירו לעוסקים בהשכלה העברית את השימוש בלשון הלאומית הנעלה... בעקיפין יש איפוא לזקוף לזכותו של מנדלסון גם חלק בתחיה העברית בזמן החדש", (עמ' 108).

כך נראית חכמת הבדיעבד, אמנם הערכה מפוקחת אומרת אחרת: תחיית השפה העברית היתה מתרחשת גם בלעדי ההשכלה החיצונית הגויית, כשם שבתור הזהב של ספרד חייתה העברית ופרחה, כך גם היתה מתחדש העברית מבפנים, לשון הקודש היא משאתם של חכמי ישראל, גם אם היו תקופות בהן פשוטי העם לא היו פנויים מספיק כדי לקלוט אותה. היעב"ץ – רגע לפני ההשכלה - כתב עברית צחה, ואף כתב ספרים על הדקדוק והלשון (ועל אחת מאגרות הרמב"ם המוטלות בספק, כותב הוא: "טוב היה לו שילמד שפת עבר לפני החילו לזי"ף..."), הרמח"ל כתב עברית צחה, הלשון היתה מתחדשת על ידי חכמי ישראל, והמון העם היו קולטים אותה. התערבות ההשכלה גרמה לריאקציה, גרמה ליהודים יראי שמים לסלוד משפת הקודש, מסיבה אחת ויחידה: כדי שילדיהם לא יקראו את כל הבלי וליצנויות מאספי ההשכלה. העברית התחדשה למרות ההשכלה, ולא 'בזכותה'.

וכך לגבי כל הנושאים האחרים, וכי תיקונים בחינוך לא היו נעשים? ברור שהיו נעשים, לולי היו נאלצים החרדים לקדש מלחמה כנגד הרוח הגדולה, והדרך היחידה היתה למנוע שינויים. אין לכלל הנאורים והליברלים לבא בטענות על הדת, אלא על עצמם בלבד, הם הגורם היחיד המעכב שינויים, תיקונים, וביקורת.¹²⁰ אגב, לקחת רעיונות מבחוץ, כבר מלמדת אותנו התורה בפרשת עצת יתרו, יכול יתרו לתרום רעיון למשה רבינו, אבל מה שקובע הוא הסכמתו של משה לכך.

דרך אחרת לתקן, רק מתוככי בית המדרש, ואידך מקלקל בחבורה הוא, הגם שמתקן אצל כעסו.

ולכן, לא הליכוד, לא קרן תקוה, ולא אף אחד אחר מן החוץ – אינו החבר שלנו, ולא המבקר שלנו, ולא בן ברית אמיתי לנו. כל דיון על החינוך, הלימוד, וההלכה, יכול להגיע רק מתוככי בית המדרש, ממי שבאמת חלק בלתי נפרד מבית המדרש, ושהשקפתו משותפת עם יושבי בית המדרש.

ומקווה אני תלמידי היקר, שבכך השבתי על שאלותיך.